

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY NÉPESSÉG HELYZETE

KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA – LENGYEL GABRIELLA * A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG 1971–2003

KEMÉNY ISTVÁN

JANKY BÉLA

LENGYEL GABRIELLA

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG 1971 – 2003

GONDOLAT KIADÓ
MTA ETNIKAI-NEMZETI KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZET

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG 1971–2003

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY NÉPESSÉG HELYZETE

Sorozatszerkesztő

Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG 1971–2003

Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
Budapest, 2004

A könyv az 5/017/2001 sz. „A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején” című NKFP kutatási program keretében készült.

A szöveget gondozta

Minden jog fenntartva.
Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

A kiadásért felel az ??????????
Műszaki szerkesztő

ISBN 963 9567 65 5
ISSN 1585–6313

© ?, 2004
© MTA Kisebbségkutató Intézet, 2004
© , 2004

TARTALOM

I. rész	
A CIGÁNY NÉPESSÉG HELYZETE	
Országos vizsgálatok, 1971, 1993, 2003 (Kemény István – Jankó Béla)	7
ELŐSZÓ	9
I. A CIGÁNY NÉPESSÉG FŐBB JELLEMZŐI	11
A 2003. évi cigány felmérésről	11
Kik a cigányok?	12
Földrajzi eloszlás	13
Településtípusok	15
Népességnövekedés, születésszám, kormegoszlás	17
Családi állapot	19
A nők élve született gyermekeinek száma	21
A háztartások létszáma. Gyermekszám a háztartásokban	27
További táblázatok a 2003-as vizsgálatból	30
II. ANYANYELVI ÉS NEMZETISÉGI ADATOK	37
Anyanyelv	37
Nemzetiség	42
További táblázatok a 2003-as vizsgálatból	47
III. TELEPÜLÉSI ÉS LAKÁSVISZONYOK. KÖLTÖZÉSEK	51
Települési és lakásviszonyok	51
Költözések	60
További táblázatok a 2003-as vizsgálatból	68
IV. A CIGÁNYOK ÉS AZ ISKOLA	77
További táblázatok a 2003-as vizsgálatból	91
V. MUNKAERŐPIACI ÉS JÖVEDELMI VISZONYOK	96
A cigányok munkaerőpiaci helyzete	96
A munkaerőpiac változásainak fő tendenciái a cigányok és a nem cigányok körében	96
A foglalkoztatottak arányának változása 1971 és 2003 között a cigányok különböző csoportjaiban	100
Regionális és településtípus szerinti különbségek	102
Regionális és településtípus szerinti különbségek	102
	5

Anyanyelv szerinti eltérések	104
Anyanyelv szerinti eltérések	104
Az iskolázottság szerepe	105
Az iskolázottság szerepe	105
Korosztályok közötti eltérések	106
Korosztályok közötti eltérések	106
Szegregáció és foglalkoztatottság	107
Az egyes változók önálló szerepe	107
Az átmenet éveinek változásai	108
A foglalkoztatottak aránya	109
Az utolsó munkahely elvesztése az egyes években	110
Munkába állók és munkát abbahagyók	
az egyes években	110
Munkahelyvesztők	112
Munkába állók	114
A foglalkoztatottak belső rétegződése	115
Az 1993-as adatok elemzése	115
Az 1993-as adatok elemzése	115
A 2003-as adatok	117
Jövedelmi viszonyok	119
További táblázatok a 2003-as vizsgálatból	127
 VI. A CIGÁNY NÉPESSÉG MAGYARORSZÁGON: ÁTTEKINTÉS	 132
2. rész	
VIDÉKEN ÉLŐ CIGÁNYOK	
 VII. BORSODI ÉS BARANYAI FALVAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA (Kemény Istán—Janky Béla)	 139
Az elemzésről és a mintáról	139
A két térség közötti eltérések: néhány korábbi kutatási eredmény	141
A két térség cigány népessége	143
Jövedelmi és munkaerőpiaci viszonyok	145
Gyermekszám	148
Iskolázottság	150
Összegzés	152
 VIII. TISZAVASVÁRI CIGÁNY NÉPESSÉGE (Lengyel Gabriella)	 157
Bevezető megjegyzések	157
Magyar cigányok és oláh cigányok népességszáma	158
Kormegoszlás és népességnövekedés	159
Család	168
Házasság	175
 MELLÉKLETEK	 181
 FELHASZNÁLT IRODALOM	 189

I. RÉSZ

A CIGÁNY NÉPESSÉG HELYZETE

ORSZÁGOS VIZSGÁLATOK, 1971, 1993, 2003

(KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA)

ELŐSZÓ

Az elmúlt 33 évben három reprezentatív felmérés készült a magyarországi cigány népességről: 1971-ben, 1993 végén és 2003 első negyedévében. Mindhárom felmérés az ország teljes cigány lakosságára terjedt ki: az adatfelvételben egyaránt szerepeltek a magyar, a cigány és a román anyanyelvű, a Budapesten, a vidéki városokban és a falvakban lakó, a legalacsonyabb és a legnagyobb jövedelmű cigányok. Könyvünk a három kutatás elemzéseit foglalja össze, de felhasználja az 1893. január 31-én végzett cigány összeírás adatait is.

Az 1971. évi vizsgálat célja az volt, hogy átfogó képet adjon a cigányok társadalmi helyzetéről, anyanyelvi és etnikai megoszlásáról, településtípusok és régiók szerinti eloszlásáról, a települési és lakásviszonyokról, a cigány családok nagyságáról, a gyermekek és az élveszületések számáról, az iskolázottságról, az ötvenes és hatvanas évek iparosításának hatásáról, a foglalkoztatottságról és a jövedelmi viszonyokról.

Az 1993. évi vizsgálat azokról az átalakulásokról igyekezett számot adni, amelyek a cigányok gazdasági és társadalmi helyzetében a rendszerváltás hatására végbementek.

Az 1993 és 2003 között eltelt évtizedben újabb változások következtek a gazdaságban, a munkaerőpiacon, a jövedelmekben, a társadalmi rétegeknek egymáshoz viszonyított helyzetében és a kormányok politikájában. A 2003. évi vizsgálatban ezeknek a változásoknak a cigányok életére gyakorolt hatását kívántuk nyomon követni. Kutatásunknak és kötetünknek *A magyarországi cigány népesség a 21. század elején* címet adtuk, de adhattuk volna *A cigányok életének változásai az elmúlt 33 évben* címet is.

Az 1971. évi vizsgálatot Kemény István, az 1993. évi vizsgálatot Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor, a 2003. évi vizsgálatot Kemény István és Janky Béla vezette. A 2003. évi mintavétel tervét Kemény István készítette (Janky Béla, Lengyel Gabriella, Szűcs Tibor és Szűcs Zita közreműködésével). A 2003. évi kérdőívet Kemény István készítette. Az összeírást és a kérdezést 2003-ban Budapesten Lengyel Gabriella és munkatársai, a többi városban és a községekben Szűcs Tibor, Szűcs Zita és munkatársaik végezték. Az 1971. évi és az 1993. évi felmérés az MTA Szociológiai Kutatóintézetében, a 2003. évi felmérés pedig *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején (szegregáció, megélhetés, iskolázottság, önkormányzatiság)* című, 2001. évi Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok

kutatási projekt keretei között az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetében készült.

Kötetünk első fejezete a cigány népesség demográfiáját tárgyalja, a második az anyanyelvi csoportokat és a nemzetiségi adatokat, a harmadik a települési és a lakásviszonyokat, a negyedik az iskolázottságot, az ötödik a munkaerőpiaci és jövedelmi viszonyokat. A hatodik fejezet összefoglalást ad. Külön rész foglalkozik a borsodi és a baranyai falvak összehasonlításával. A kötetet Lengyel Gabriella tanulmánya zárja Tiszavasvári cigány népességéről. A szövegek gondozásáért köszönettel tartozunk Elbert Mártának és Ibrányi Eszternek.

I. A CIGÁNY NÉPESSÉG FŐBB JELLEMZŐI

A 2003. ÉVI CIGÁNY FELMÉRÉSRŐL

2003 februárjában és márciusában vizsgálatot folytattunk a magyarországi cigány lakosság körében. Korábban 1971-ben és 1993-ban végeztünk országos felmérést.¹ Mindkét korábbi alkalommal a cigány népesség 2 százalékát vettük szemügyre reprezentatív alapon. 1971-ben 320 ezer fő körülire, 1993-ban mintegy 468 ezerre becsültük a cigányok számát. Más, körültekintőbb fogalmazásban azt mondhatjuk, hogy 1971-ben 270 ezer és 370 ezer, 1993-ban 420 ezer és 520 ezer között volt a cigányok száma.

A 2003. évi felmérésben csak 1 százalékos reprezentatív minta kiválasztására volt módunk. Ezért ez a felmérés pontatlanabb, mint az 1993. évi volt. A pontosságot egy másik tényező is korlátozta. Az 1993. évi felmérésben a minta elkészítésénél az 1992. évi iskolastatisztikát használtuk fel annak a megállapítására, hogy az ország községei közül, illetőleg a városok választási körzetei közül melyekben lakik nagyon sok, közepesen sok, kevés cigány vagy egyetlenegy sem.² 2003-ban ilyen iskolastatisztika már 10 éve nem létezett. Ezért annak megállapítására, hogy melyik községben, illetőleg a városok melyik választási körzetében él sok cigány, kevés cigány vagy egy sem, a 2001. évi népszámlálás cigány nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adatait használtuk fel. Ez az eljárás természetesen jóval pontatlanabb, mint az iskolastatisztikán alapuló.

Végül is 1165 lakásban 5408 személyt számoltunk össze. Ha felmérésünket abszolút pontosnak tekintenénk, akkor azt kellene állítanunk, hogy 2003 elején 540 800 volt a cigány személyek száma. Teljesen elképzelhetetlen azonban olyan felmérés, amelyben a felmérők minden cigány családhoz eljutnak, és ott az összeírásban, illetőleg a kérdőív kitöltésében sikerrel járnak. Az 1993. évi felmérésben is 10 vagy 5 százalékos hibával számoltunk, és egyes publikációinkban

¹ Az 1971-es vizsgálat előzményeihez tartozik Kemény (1972). Az 1971-es felmérés elemzéseire lásd Kemény (1976), továbbá Kemény (1974, 1975); az 1993-ashoz többek között Havas–Kemény (1995), Kemény (1996, 1997, 1999a, b), Kemény–Havas (1996), Kertesi (1995a, b, 1996b, 2000a), továbbá Janky (1999a); a 2003-as felméréshez pedig Kemény–Janky (2003a, b, c, 2004). A cigányokra vonatkozó 1971-es, 1993-as, illetve 2003-as adatok forrása a három említett országos reprezentatív felmérés. Az utóbbi években a Kemény vezette kutatáson kívül Ladányi–Szelényi (2002) végzett olyan országos felmérést, amelynek alapján a hazai cigányok életviszonyainak részletes elemzésére nyílik lehetőség.

² A mintavétel és a létszámbecslés kérdéseire lásd Kertesi–Kézdi (1998, 1999), továbbá Kertesi (1996a).

10 százalékos, másokban 5 százalékos javítással éltünk. Ha 10 százalékra becsüljük az összeírásból kimaradt cigány háztartások és személyek számát, és feltételezzük, hogy az 540 800 a cigányok tényleges számának csak 90 százaléka, akkor azt kell állítanunk, hogy 2003 februárjában és márciusában 600 ezer cigány élt az országban. Ha 5 százalékra becsüljük az összeírásból kimaradt cigány háztartások és személyek számát, és feltételezzük, hogy az 540 800 a cigányok tényleges számának 95 százaléka, akkor 570 ezer főre becsüljük az országban lakó cigányok számát. Körültekintőbb azt mondanunk, hogy a cigány háztartásokban élő emberek száma 2003 elején 520 ezer és 650 ezer között volt.

A felmérés alapegysége a háztartás, illetőleg az egy lakásban lakók közössége volt. A cigány háztartásban élő emberek közül nem mindenki volt cigány. Az összeírt felnőttek 5,9 százaléka nem volt az. Az 1993-as felmérésben még 7 százalék volt a felnőttek között a nem cigányok aránya. A 2003-as felmérés tehát arra mutat, hogy 10 év alatt valamelyest csökkent a vegyes házasságok száma. Az 1993-as felmérés nem cigány tagjainak számát közepes (5 százalékos) számbavételi hibával Kertesi Gábor és Kézdi Gábor 19 ezer főre becsülte. Jelenleg a cigány háztartásokban élő 570–600 ezer emberből 19–20 ezer fő lehet a nem cigányok száma.

KIK A CIGÁNYOK?

Az 1971-es felmérésben azokat a személyeket soroltuk a cigányok közé, akiket a nem cigány környezet cigánynak tekint. Ugyanezt az elvet követtük az 1993-as és a 2003-as adatfelvételben is.³ Csakis ezáltal garantálhattuk a megkérdendő személyek kiválasztásának egyértelműségét. A cigányok lakhelyéről és címéről ugyanis nincs nyilvántartás, tehát bármilyen minta összeállítása csak az említett alapon lehetséges. Mintát természetesen azon az alapon sem lehet készíteni, hogy azt tekintjük cigánynak, aki magát cigány nemzetiségűnek vallja. Ezekről az emberekről éppen úgy nem készül és nem is készíthető nyilvántartás, mint a többi cigányról.

Fölmerül azonban a kérdés, hogy ki az, akit a környezet cigánynak tekint. Erre a kérdésre próbáltunk válaszolni *A cigány nemzetiségi adatokról* című cikkünkben.⁴ Ebből idézünk most néhány bekezdést.

„A környezet a barna bőrűeket és ezen túlmenően a cigány származásúakat tartja cigánynak. Azokat tartja cigánynak, akiknek a szülei cigányok. Általában a félcigányokat is cigánynak tartja, a lényeg azonban az, hogy származás szerint határozza meg a cigányokat. Ebben az értelemben cigány marad az az értelmiségi, akiről környezete tudja, hogy cigány szülők gyermeke, akkor is, ha nem vallja magát cigánynak, sőt, tagadja, hogy cigány. Természetesen vannak

³ Az eljáráshoz kapcsolódó vitához lásd Havas–Kemény–Kertesi (1998), Kertesi (1998), Ladányi–Szelényi (1997b, 1998a, b), az etnikai besorolás problémájához ezen kívül lásd még Kemény–Janky (2003a), Ladányi–Szelényi (2001a, b).

⁴ Kemény–Janky (2003a).

olyan emberek, akikről a környezet nem tudja, hogy cigány, és akik el tudják titkolni cigány származásukat. Ezek kivételek. Vannak továbbá fehér bőrű cigányok, akik kivételes körülmények között szintén el tudják titkolni cigány származásukat. Ezek is kivételek. Általában azonban a származás az irányadó. Márton László írta 1989-ben *Kiválasztottak és elvegyülők* című könyvében: »Természetesen a zsidó származás: valóság; [...] minél inkább teher, annál inkább valóság, s bár nincs joga senkinek elítélni, ha valaki közülük szabadulni akar ettől a tehertől, azért nem árt tudni (és különösen a zsidóknak nem árt tudni), hogy a valóságból nem lehet kimenekülni, s ha valaki menekülni próbál, a menekülés is részévé, mégpedig a legpusztítóbb részévé válik a valóságnak.« Nem kell arra figyelmeztetni, hogy Márton idézett mondataiban a zsidó szó a cigány szóval helyettesíthető. Könyvének másik helyén arról írt, hogy »kevesen vannak, akikben a körülmények nem teszik elevenné a zsidó származás tudatát, és leginkább elevenné furcsa módon az a torz tény teszi, hogy sokan vannak, akik titkolják, vagy akik elől gyermekkorukban elpalástolták, s az ilyen emberek aztán rájönnek származásukra, ami az elkerülni vágyott kirekesztettséget visszavonhatatlanná és végzetessé teszi.« Valakinek zsidó mivolta a származásra korlátozódik, idézzük megint Mártont, és ez egyaránt vonatkozik zsidókra és nem zsidókra: a származás tudatára a zsidóknál és a zsidó származás számontartására a nem zsidóknál. A cigányokra is igaz, hogy tudatában vannak cigány származásuknak, a nem cigányok pedig számon tartják a cigány származást, és ennek alapján mondják a cigányt cigánynak.»

A két korábbi, valamint a 2003. évi felmérésben is a környezet cigánynak mondta a cigányokat, és ők maguk is cigánynak tartották magukat.

Az 1993-as felmérés mintájába 2222 lakás került be. A kérdőív kitöltése önkéntes volt. A kérdezők megmondták, hogy cigány vizsgálatról van szó, a megkérdezettek mint cigányok kerültek a mintába, és a válaszadás önkéntes volt. A 2222 lakás közül 405-ben hiúsult meg a kérdezés, de csak 21 esetben azért, mert a megkérdezettek nem tartották magukat cigánynak. (A kiesett háztartásokat pótcímekkel helyettesítettük.) A 2003-as felmérés mintájába 1165 lakás került be. A kérdezés 105 lakásban hiúsult meg, de csak 19 esetben azért, mert a megkérdezettek nem tartották magukat cigánynak.

FÖLDRAJZI ELOSZLÁS

Mint ahogy 1971 és 1993 között, úgy 1993 és 2003 között is változások mentek végbe a cigányok földrajzi eloszlásában. Erősen növekedett a cigányok száma és aránya az északi régióban (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye). Növekedett a cigányok száma, de csökkent a teljes cigány népességen belüli aránya a keleti (Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Békés megye), az alföldi (Bács-Kiskun, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megye) régióban, a budapesti iparvidéken (Budapest, Fejér, Pest és Komárom megye) és a Dél-Dunántúlon (Baranya, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala megye). Nőtt viszont a cigányok száma és aránya is Nyugat-Dunántúlon (Győr-Moson-Sopron és Vas megye).

I. 1. táblázat⁵

A cigányoknak a teljes cigány népességhez viszonyított aránya

	1971	1993	2003
Észak	20,4	24,3	32,1
Kelet	23,0	19,8	19,7
Alföld	16,0	12,0	9,4
Bp. iparvidék	19,0	18,2	17,8
Dél-Dunántúl	20,0	22,8	17,5
Nyugat-Dunántúl	1,4	2,9	3,5
Összesen	99,8	100,0	100,0

I. 2. táblázat

A cigányok létszáma az egyes régiókban

	1971	1993	2003
Észak	65 ezer	114 ezer	183 ezer
Kelet	74 ezer	93 ezer	112 ezer
Alföld	51 ezer	56 ezer	54 ezer
Bp. iparvidék	61 ezer	85 ezer	101 ezer
Dél-Dunántúl	64 ezer	107 ezer	100 ezer
Nyugat-Dunántúl	5 ezer	13 ezer	20 ezer
Összesen	320 ezer	468 ezer	570 ezer

I. 3. táblázat

Megyei létszámok és százalékarányok 2003-ban

Megye	Létszám	Százalékarány	
		az ország cigány	a megye összes
		népességében	
Bács-Kiskun	11 500	2	2,0
Baranya	28 900	5,1	7,1
Békés	43 300	7,6	10,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	99 300	17,5	13,3
Csongrád	15 800	2,8	3,7
Fejér	17 800	3,1	3,7
Győr-Moson-Sopron	11 900	2,1	2,7
Hajdú-Bihar	31 300	5,5	5,7
Heves	52 000	9,2	16,0
Jász-Nagykun-Szolnok	25 700	4,5	6,1
Komárom-Esztergom	3 500	0,6	1,1
Nógrád	31 300	5,5	14,2
Pest	20 400	3,6	1,9
Somogy	29 600	5,2	8,8
Szabolcs-Szatmár	38 500	6,6	6,6

⁵ A forrásmegjelölés nélküli táblázatok a három országos reprezentatív cigányvizsgálat adataira épülnek.

Megye	Létszám	Százalékarány	
		az ország cigány	a megye összes
		népességében	
Tolna	11 900	2,1	4,8
Vas	7 500	1,3	1,8
Veszprém	15 800	2,8	4,2
Zala	13 300	2,3	4,5
Budapest	60 000	10,4	3,5

A közölt táblázatokból látható, hogy az ország területén mindenütt laknak cigányok, de igen egyenlőtlen elosztásban, és vidékenként, valamint megyénként nagyon eltérő a teljes lakossághoz viszonyított arányuk. 1971-ben a cigányok egyötöde élt az északi régióban, 2003-ban majdnem egyharmaduk. Ennek megfelelően jelenleg nagy a régió összlakosságához viszonyított arányuk is: Borsod megye 745 ezer lakójából majdnem 100 ezer, vagyis több mint 13 százalék, Heves 325 ezer lakójából 52 ezer, vagyis 16 százalék, Nógrád 219 ezer lakójából 31 ezer, vagyis 14 százalék.

1971-ben a cigányok 23 százaléka élt a keleti régióban, 2003-ban egyötödük. Ebben a régióban kisebb, de az országos átlagnál még mindig nagyobb a régió teljes lakosságához viszonyított arányuk: Szabolcs 586 ezer lakosából 38 500, vagyis 6,6 százalék, Hajdú 552 ezer lakosából 31 300, vagyis 5,7 százalék, Békés 396 ezer lakosából 43 ezer, vagyis 10,9 százalék.

Az alföldi régióban csak Jász-Nagykun-Szolnok megyében átlag fölötti ez az arány, Bács-Kiskun és Csongrád megyében messze elmarad az átlagtól. A budapesti iparvidéken sehol sem nagy a cigányok aránya: csak Fejér megyében éri el a négy és Budapesten a három és fél százalékot. Dunántúl két megyében, Somogyban és Baranyában jóval átlag fölötti a cigányok aránya, és négy és öt százalék közötti három megyében, Tolnában, Veszprémben és Zalában. Végül nagyon kicsi a cigányok aránya az ország nyugati részén: Győr-Moson-Sopron megyében 2,7 százalék, Vas megyében pedig 1,8 százalék.

Figyelmeztetnünk kell arra, hogy mintánk csak egyszázalékos. Ez még az országos adatok pontosságát is korlátozza, még inkább a regionális és leginkább a megyei adatokét.

TELEPÜLÉSTÍPUSOK

Eltolódások mentek végbe a településtípusok között is. 1971-ben 25 ezer cigány lakott Budapesten, a teljes cigány népességnek nem egészen 8 százaléka. 1993-ban 44 ezer cigány lakott Budapesten, a cigány népesség 9,1 százaléka. Számuk jelenleg 60 ezer, a cigány népesség 10,4 százaléka. Még nagyobb volt az eltolódás a vidéki városok irányába. 1971-ben 45 ezer cigány lakott városokban, a cigány népesség 14 százaléka. 1971 és 1993 között a városlakó cigányok száma több mint háromszorosára emelkedett, a cigány népesség 30,4 százaléka. Jelenleg 282 ezer a városokban lakó cigányok száma, a cigány népesség 49,7 százaléka.

Az urbanizálódás azonban csak részben kapcsolódott költözéshez. 1971 és 1993 között, majd 1993 és 2003 között sok községet nyilvánítottak várossá, sok cigány – és nem cigány – tehát költözés nélkül vált falusiból városivá. Ez a folyamat egyaránt érintette a cigányokat és a nem cigányokat. Jelenleg 227 ezer cigány lakik községekben, a teljes cigány népesség 39,9 százaléka.

I. 4. táblázat

A népesség megoszlása a településtípusok között, 1970

	Létszám	Százalékarány
Budapest	1 940 ezer	18,8
Többi város	2 708 ezer	26,3
Község	5 667 ezer	54,9

Forrás: KSH

I. 5. táblázat

A népesség megoszlása a településtípusok között, 1993

	Létszám	Százalékarány
Budapest	2 009 ezer	19,5
Többi város	4 566 ezer	44,3
Község	3 736 ezer	36,2

Forrás: KSH

I. 6. táblázat

A népesség megoszlása a településtípusok között, 2003

	Létszám	Százalékarány
Budapest	1 719 ezer	17,0
Többi város	4 863 ezer	48,0
Község	3 560 ezer	35,0

Forrás: KSH

I. 7. táblázat

A cigány népesség megoszlása a településtípusok között, 1971

	Létszám	Százalékarány
Budapest	25 ezer	7,9
Többi város	45 ezer	13,9
Község	250 ezer	78,2

I. 8. táblázat

A cigány népesség megoszlása a településtípusok között, 1993

	Létszám	Százalékarány
Budapest	44 ezer	9,1
Többi város	142 ezer	30,4
Község	283 ezer	60,5

I. 9. táblázat

A cigány népesség megoszlása a településtípusok között, 2003

	Létszám	Százalékarány
Budapest	60 ezer	10,4
Többi város	282 ezer	49,7
Község	227 ezer	39,9

NÉPESSÉGNÖVEKEDÉS, SZÜLETÉSSZÁM, KORMEGOSZLÁS

Az 1971 óta eltelt 32 esztendő első 10 évében az ország népessége növekedett, azóta csökken. 1971-ben 10 millió 352 ezer, 1980-ban 10 millió 709 ezer, 1990-ben 10 millió 375 ezer, 2001-ben 10 millió 200 ezer volt. A cigány népesség folyamatosan növekedett. Az 1971-es 3 százalékról 1993-ban 5 százalékra, 2003-ban 6 százalékra emelkedett.

Az ezer lakosra jutó élveszületések száma a cigányoknál 1971-ben 32 volt, 1993-ban 28,7. Az 1993-as felmérésről szóló jelentésben azt írtuk, hogy a következő 10–15–20 évben további csökkenés várható. Felmérésünk szerint 2002-ben az ezer cigány lakosra jutó élveszületések száma 25,3 volt. Úgy látszik tehát, hogy az elmúlt 10 esztendőben folytatódott a születések számának csökkenése. Arra azonban felhívjuk a figyelmet, hogy mintánk nem elég nagy, és arra is, hogy a születések számának ingadozása következtében egy kiemelt év adataiból nem vonhatók le következtetések. Az egyes évekre jutó élveszületések száma mintánkban a következő volt:

I. 10. táblázat

Egyes évekre jutó élveszületések száma a 2003-as felmérés mintájában

Évszám	Adott évben született gyermekek száma a mintában	Évszám	Adott évben született gyermekek száma a mintában
1993	142	1998	150
1994	162	1999	146
1995	158	2000	144
1996	123	2001	150
1997	153	2002	137

Ez az adatsor a szembetűnő ingadozások ellenére azt mutatja, hogy 1993 után előbb növekedett, majd az 1996-os visszaeséstől eltekintve stagnált a születések száma, és a folyamatos csökkenés 1997 és 2002 között következett be. Elképzelhető, hogy a gyermekvállalásért járó szociális lakásépítési kölcsön egy ideig ellensúlyozta a születésszám csökkenésének tartós tendenciáját. A számok értékelésénél gondolnunk kell arra, hogy közben folyamatosan növekedett a cigányok száma, tehát a 2002-es 137 jóval nagyobb népességre vonatkozik, mint az 1993-as 142.

Az 1971 és 1993 közötti 22 esztendőben mintegy tíz százalékkal csökkent az ezer cigány lakosra jutó élveszületések száma. Felmérésünk szerint ez a csökkenés folytatódott 1993 után is, és az ezer cigány lakosra jutó élveszületések száma jelenleg 15–20 százalékkal kisebb az 1971. évinél. Ennél a csökkenésnél azonban jóval nagyobb mértékű volt a születések számának országos csökkenése. Az ezer lakosra jutó élveszületések száma 1970-ben országosan 15 volt, 1993-ban 11,3, 1997-ben 10 alá süllyedt, és azóta is 10 alatt maradt.

Magyarországon az élveszületések száma 1970-ben 152 ezer volt, 1993-ban 116 ezer, 2001-ben 97 ezer. Az 1993-as felmérés szerint abban az évben 13 ezer cigány gyerek született, vagyis a teljes magyarországi gyerekszámából 11 százaléknál több jutott a cigányokra. Felmérésünk alapján a 2002-ben született cigány gyerekek száma 15 ezer körülire becsülhető, vagyis a 2002-ben Magyarországon született gyerekeknek több mint 15 százaléka volt cigány. 1971-ben a tanköteles korba lépő gyerekek hat százaléka volt cigány. 1999-ben 11 százalék volt, 2008–2009-ben 15 százalék lesz ez az arány, és a következő években tovább emelkedik.

A gyerekszám sokkal nagyobb a cigányoknál, de sokkal nagyobb a halálozások száma és aránya is. A nagyobb gyerekszám és a nagyobb halálozási szám együttes eredményeképpen a 15 éven aluli gyerekek száma kétszer akkora, mint a teljes népességben: a teljes népesség 16,8 százaléka, a cigány népesség 37 százaléka 15 éven aluli. A 60 évesek és 60 évnél idősebbek aránya viszont a teljes népességben ötször akkora, mint a cigányoknál: a teljes népességben 20,2 százalék, a cigányoknál 3,9 százalék.

I. 11. táblázat

A cigány háztartásokban élő népesség életkor szerinti megoszlása (százalék)

Életkor	1993	2003
0–14	35,4	36,8
15–19	11,8	10,3
20–24	9,4	9,1
25–29	7,5	8,7
30–34	8,0	7,7
35–39	7,6	6,5
40–44	6,0	6,4
45–49	4,0	5,0
50–54	3,2	3,1
55–59	2,4	2,5
60–64	2,0	1,6
65–69	1,4	1,3
70–	1,6	1,0

Amennyiben két becslésünk közül az 570 ezer fő felel meg a valóságnak, a cigány népesség száma 1993 és 2003 között évi tízezer, tíz év alatt százezer fővel növekedett. Ha a 600 ezer fős becslés a reális, akkor a növekedés évi 13 ezer,

tíz év alatt 130 ezer fő. 1971-hez képest a növekedés az első esetben 250 ezer (78 százalék), a második esetben 280 ezer (87 százalék).

Még nagyobb volt a növekedés 1893-hoz képest. Becslésünk szerint akkor 65 ezer cigány élt az ország mai területén. 1893 és 2003 között tehát kilencszerezésre nőtt az ország területén élő cigányok száma.

CSALÁDI ÁLLAPOT

A törvényes családi állapot tekintetében nincs meghatározó különbség a cigány és nem cigány férfiak között. 30 éves kora előtt a legalább 15 éves roma férfiak 21 százaléka kötött már házasságot. A 2003. január elsejére vonatkozó KSH adatközlés szerint országosan 15 százalék ez az arány. A törvényes családi állapot szerint nőtlen cigány férfiak aránya minden korosztályban hasonlóan alakul, mint a teljes népességben. Az országos átlagnál némileg kevesebb az elvált férfi a cigányok között, azonban ez részben a cigányok eltérő korösszetételének tudható be. A cigányok alacsonyabb várható élet-tartamából következően körükben az idősebb korosztályokban több az özvegy férfi.

Számos cigány közösségben a közigazgatás által házasságként nem rögzített tartós párkapcsolatokat is teljes értékű házasságnak tekintik. Ezért a tényleges családi állapotra vonatkozóan is gyűjtöttünk adatokat. Ezek azt mutatják, hogy a 30 évesnél fiatalabb roma férfiak 36 százaléka már házasságot kötött. A cigányok körében a tényleges állapot szerint nőtlennek tekintett férfiak aránya az összes korosztályban jóval alacsonyabb a törvények szerint nőtlennek minősülők arányánál. Törvényes állapot szerint a cigány férfiak 46 százaléka, tényleges állapot szerint 34 százaléka nőtlen.

Felmérésünk mintájában a 15–29 éves nők 72 százaléka törvényes családi állapotát tekintve még hajadon. Az országos adat ehhez nagyon hasonló: mintegy 74 százalék. A középső korosztályokban viszont érezhetően alacsonyabb a házas roma nők aránya, mint a nem cigányoké. Ilyen eltérést a férfiak körében nem tapasztaltunk. Az 50–70 éves cigány nők körében viszont a várákosoknak megfelelően több az özvegy, mint a hasonló korú nem cigány nők között. A legidősebbek körében a fenti különbség eltűnik.

A tényleges családi állapot vizsgálata a nők körében is módosítja a képet. Eszerint a 15–29 éves roma nők alig több mint fele hajadon. A rákövetkező korosztályokban viszont az országos adatokhoz hasonló a cigány nők házassági aránya.

Az adatok tehát azt mutatják, hogy a cigányok fiatalabb korban kötik az első házasságot, ugyanakkor a soha nem házasodók aránya nem alacsonyabb a cigányok között, mint a társadalom más csoportjainál.

I. 12. táblázat

A nőtlen férfiak és hajadon nők százalékos aránya az egyes korosztályokban a cigányok és a teljes népesség körében (2003. január)

Férfiak	Nőtlenek		
Korosztályok	Teljes népesség	Cigányok – törvényes	Cigányok – tényleges
15–29	85,4	78,8	64,2
30–39	29,9	31,9	16,0
40–49	14,1	16,6	7,8
50–59	7,1	10,1	2,0
60–69	4,7	7,4	4,4
70–	3,5	(0,0)	(0,0)
Nők	Hajadonok		
Korosztályok	Teljes népesség	Cigányok – törvényes	Cigányok – tényleges
15–29	74,2	71,6	53,2
30–39	16,6	28,4	14,4
40–49	5,9	12,8	6,9
50–59	4,1	3,9	3,3
60–69	3,3	8,0	5,7
70–	4,1	(13,9)	(8,3)

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 2002, 48; továbbá Cigányvizsgálat. A zárójelben szereplő számok az alacsony esetszám miatt kevésbé értelmezhetők.

A korai házassodást sokan a roma kultúra sajátosságának tekintik. Emellett sokan vélik úgy, hogy a cigány közösségek tradícióit leginkább a falvakban őrizhették meg.

Felmérésünk adatai alapján a két feltételezés legalább egyikét felül kell vizsgálni. Ugyanis a tényleges családi állapotot tekintve a falvakban nincs sokkal kevesebb tizen–huszonéves nőtlen/hajadon, mint a városokban. Igaz viszont, hogy a vidéki városokban többen vannak azok, akik a későbbiekben sem házasodnak meg.

A nyugati országrészben érezhetően később házasodnak, mint a Dunától keletre eső megyékben. Kifejezetten magas a fiatal korban házasodottak aránya az északi régióban. Ebben a térségben a 15–29 évesek több mint fele már kötött házasságot (a tényleges, nem a törvényes állapotot tekintve). A nyugati határ közelében élő cigányok körében ez az arány kisebb mint 20 százalék. A központi régióban szintén magas arányban jönnek létre házasságok 30 éves kor előtt, ugyanakkor itt a válások aránya is magas, már a fiatalok körében is.

A különböző nyelvi és nemzetiségi csoportok összevetése nem mutat egyértelmű képet. A beás anyanyelvűek inkább korán házasodnak, míg nemzetiségi identitás szerint tekintve inkább a később házasságra lépők közé tartoznak. A cigány nyelvű, illetve cigány nemzetiségű válaszadók tekintetében éppen fordított a helyzet.

I. 13. táblázat

A nőtlen férfiak és hajadon nők százalékos aránya az egyes korosztályokban a lakóhely településtípusa szerint (tényleges családi állapot)

Férfiak	Nőtlenek				
Korosztályok	Község	Város	Budapest	Együtt	N
15–29	62,9	66,9	52,5	64,2	726
30–39	16,3	18,5	(2,9)	16,0	374
40–49	7,1	9,8	(0,0)	7,8	308
50–59	1,8	2,5	(0,0)	2,0	149
60–69	3,4	6,5	(0,0)	4,4	68
70–	(0,0)	(0,0)	(0,0)	0,0	20
Együtt	31,6	37,5	22,6		1645
N	662	837	146	1645	
Nők	Hajadonok				
Korosztályok	Község	Város	Budapest	Együtt	N
15–29	52,9	55,3	43,4	53,2	780
30–39	8,4	23,4	(0,0)	14,4	388
40–49	3,9	10,0	(0,0)	6,9	304
50–59	1,8	4,8	(0,0)	3,3	153
60–69	2,3	12,1	(0,0)	5,7	87
70–	(11,1)	(6,7)	(0,0)	8,3	36
Együtt	26,5	33,0	17,9		1748
N	672	892	184	1748	

A zárójelben szereplő számok az alacsony esetszám miatt kevésbé értelmezhetők.

A NŐK ÉLVE SZÜLETETT GYERMEKEINEK SZÁMA

A cigány nők termékenységére vonatkozóan az 1990. évi népszámlálás adatait Mészáros Árpád és Fóti János közölte *A cigány népesség jellemzői Magyarországon* című tanulmányban, a *Statistikai Szemlében*. Az adatok nem a teljes cigány népességre, hanem csak a cigány anyanyelvű, illetőleg a magát cigány nemzetiségűnek valló népességre vonatkoznak.

I. 14. táblázat

Száz 15 éves és idősebb házasságban élő nők született gyermekeinek száma 1990-ben

Korcsoport	Cigány nemzetiségű	Cigány anyanyelvű	Házasságban élő nők az országban
	házasságban élő nők		
15–24	174	175	91
25–34	207	306	176
50 éves és idősebb	531	546	205
Együtt	358	354	188

Forrás: Mészáros–Fóti (1990)

Ezeknek az adatoknak az értékelhetőségét erősen korlátozza az a körülmény, hogy a népszámlálás nyomán Mészáros és Fóti cikke a hajadonok közé sorolja azokat a cigány nőket, akik a cigány közösségekben érvényben levő jogszokások szerint házasságban éltek. Cikkük egy másik helyén közlik, hogy az ország 30–39 éves népességéből 5,1 százalék, a cigány anyanyelvű népességéből 18,6 százalék és a cigány nemzetiségű népességéből 25,9 százalék él élettársi kapcsolatban. A 100 házas cigány anyanyelvű nőre jutó 358 és a 100 házas cigány nemzetiségű nőre jutó 354 gyermekhez hasonló adatot, 100 házas nőre jutó 362 gyermeket jegyeztek fel országosan az 1920-as népszámlálásban. Mint arra Janky (1999b) már rámutatott, 1920-ban az ország népességének megoszlása is hasonló volt a cigány népesség 1990. évi megoszlásához.

2003-ra jelentékeny változás ment végbe a cigány nők termékenységekben. Az alábbi táblázat a különböző korcsoportokhoz tartozó cigány anyanyelvű, és cigány nemzetiségű házas nők gyermekszámát mutatja.

I. 15. táblázat

Száz 15 éves és idősebb házas nő gyermekeinek száma 2003-ban

Korcsoport	Cigány anyanyelvű nők	Cigány nemzetiségű nők
15–24	150	219
25–34	314	293
35–49	323	351
50–	431	379
Együtt	334	321

Látjuk, hogy 1990-ben a cigány anyanyelvű házas nők gyermekszáma 358 volt, 2003-ban viszont a cigány anyanyelvűeké 334, a beás anyanyelvűeké 284 és a cigány és beás anyanyelvűeké együtt 304, vagyis 14 százalékkal kisebb. A cigány nemzetiségű házas nők gyermekszáma 1990-ben 354 volt, 2003-ban 321, vagyis 9 százalékkal kisebb. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy a házas cigány nők több mint négyötöde nem cigány vagy beás, hanem magyar anyanyelvű és csak egyharmaduk vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Az összességet nézve 100 törvényesen házas cigány nő élve született gyerekeinek száma jelenleg 305 (100 ténylegesen házas cigány nő élve született gyerekeinek száma 284). Ez a szám lényegesen nagyobb, mint a 100 házas nőre országosan jutó 188, de jóval alacsonyabb az 1990. évinél. A termékenység csökkenése egyértelmű; 1990 és 2003 között 10–15 százalékra becsülhető.

Mint láttuk, a 100 nőre jutó gyermekek száma a ténylegesen házasoknál kisebb, mint a törvényes családi állapot szerinti házasoknál, de a különbség nem túlságosan nagy. Az alábbi táblázatból látható, hogy hasonló a helyzet a hajadonoknál is.

I. 16. táblázat

Száz 14 évesnél idősebb nő élve született gyermekeinek száma a cigányok és a teljes népesség körében

Törvényes családi állapot	Cigányok	Teljes népesség
Hajadon	147,7	20
Házass	305,3	188
Tényleges családi állapot		
Hajadon	107,3	
Házass	284,4	

Az anyanyelvi csoportok között e téren is vannak különbségek, de nem jelentősek.

I. 17. táblázat

100 14 évnél idősebb nő gyermekeinek száma anyanyelv szerint

Anyanyelv	100 nőre jutó gyermekek száma
Oláh cigány	241,6
Beás	251,3
Magyar	232
Együtt	234

A nemzetiség szerinti különbségek valamivel nagyobbak, de ezek sem alapvetőek.

I. 18. táblázat

Száz 14 évnél idősebb nő gyermekeinek száma nemzetiség szerint

Nemzetiség	100 nőre jutó gyermekek száma
Magyar	211,1
Magyar cigány	245,7
Cigány	251,5
Beás	267,1
Együtt	234,4

Alapvetőek viszont az iskolázottság szerinti különbségek.

I. 19. táblázat

Száz 14 évnél idősebb nő élve született gyermekeinek száma iskolázottság szerint

Iskolai végzettség	100 nőre jutó gyermekek száma
8 általános	270
Szakkunakásképző	168
Középfokú végzettség	161
Együtt	241

Már találkoztunk azzal a nézettel, hogy ebben az összefüggésben az iskolázottság az ok és a kisebb gyermekszám a következmény. A valóságos összefüggés nem ilyen egyszerű. Inkább arról van szó, hogy az általános iskolát végző lánynak és családjának választania és döntenie kell: elvégzi-e az általános iskolát, és továbbtanul, vagy gyereket szül. A választást és a döntést különböző tényezők befolyásolják. A tényezők közé tartoznak az iskola végzéséhez szükséges anyagi eszközök megléte vagy hiánya. Szakmunkásképzőt vagy középiskolát többnyire a jobb anyagi helyzetben levő lányok végeznek. Az iskola elvégzésében többnyire szerepet játszik a beilleszkedésre, az integrációra vagy az asszimilációra való törekvés is.

Országosan a házasságok az a jellemző, hogy hét és fél százalékuknak nincs gyermeke, 48 százalékuknak két, egynek pedig 1 és nem egészen egyötödnek három vagy több gyereke van. A cigány házasságok hat százalékuknak nincs gyermeke, 10 százalékuknak egy, 23 százalékuknak két és 60 százalékuknak három vagy több gyereke van. Tévednénk azonban, ha a mai számokat és arányokat visszavetítjük a múltba, és azt gondolnánk, hogy „mindig így volt”. 2003-ban a cigány nők 33 százalékuknak van négy vagy több gyereke, de 1920-ban országosan 42 százalék volt a négy vagy több gyerekes nőknek az aránya. Az alábbi táblázat támpontokat nyújt azokhoz a változásokhoz, amelyek 1920 és 1990, illetve 1993 között, de azokhoz is, amelyek 1990 és 2003 között mentek végbe.

I. 20. táblázat

Házasságok megoszlása élve született gyermekeinek száma szerint – a népszámlálások és az 1993-as és 2003-as felmérések adatai

Teljes népesség	Gyermekek száma						Összesen
	0	1	2	3	4	5–x	
1920	17,9	16,6	12,5	10,0	9,2	32,9	100,0
1949	18,4	22,3	20,7	13,1	8,3	17,2	100,0
1970	13,8	29,2	31,0	12,7	5,8	7,5	100,0
1990	8,8	26,2	45,9	12,9	3,6	2,6	100,0
2001	7,5	24,9	48,6	13,9	4,2	0,9	100,0
Cigányok							
1993	3,3	13,3	23,5	23,0	14,5	22,4	100,0
2003	6,2	10,85	23,3	27,0	15,9	17,1	100,0

Még két dologra érdemes felhívunk a figyelmet. Az 1990-es évek elején a cigányságra vonatkozóan becsült termékenységi mutatók hasonlóak voltak az 1921-ben mért országos adatokhoz. Például ezer 15–49 éves magyarországi nőre 117 élveszületett gyermek jutott 1921-ben. Az 1993-as cigány vizsgálat adatai alapján 1990 és 1993 között a cigányok körében 112 volt ugyanez a mutatószám. Mindemellett a cigány népesség megoszlása is viszonylag közel állt a teljes népesség 1921-ben regisztrált korfájához. Ennek ellenére nem mondhatjuk azt, hogy a cigányok körében tapasztalható szülési szokások a teljes hazai népesség gyermekvállalási hajlandóságának első világhá-

ború utáni sajátosságait tükrözik. A cigányok körében az első és az utolsó gyermek vállalása is (valószínűsíthetően) korábbra tehető, mint az a teljes népességben akár 80 évvel ezelőtt szokásos volt. Ugyanakkor a cigányok között már az 1990-es évek elején sem volt olyan magas azoknak az anyáknak a száma, akik öt vagy annál is több gyermeknek adtak életet, mint az 1920-as évek teljes népességében.

A 2003. évi felmérés egyik fontos tanulsága, hogy a rendszerváltást követő évtizedben is tovább csökkent a cigányok gyermekvállalási hajlandósága. A változás nem túl jelentős mértékű, de a tendencia egyértelműen kimutatható. A kilencvenes évek végén Gyenei Márta (1998) számolt be arról, hogy egy általa vizsgált településen a cigány és nem cigány szegény családokban növekedett a gyerekszám. A gyerekszám növekedését Gyenei a szegény családokban országos jelenségnek tartotta, demográfiai robbanásnak nevezte, és azzal magyarázta, hogy a munkanélküliségre válaszul a szegények a családi pótlékért és más szociálpolitikai juttatásokért „stratégiai” gyerek születésére vállalkoznak. „Nem lehet nem szembenézni azzal a ténnyel – írta a *Népszabadság* 1998. november 14-ei számában –, hogy egyre többen születnek azért, hogy segítsenek eltartani a családot. Őket hívjuk stratégiai gyerekeknek, mert részét képezik egy háztartási stratégiának, melynek célja a túlélés.” Ugyanakkor Gyenei azt is hangsúlyozta, hogy „a szisztéma csak akkor lehet rentábilis, ha egy gyermek ’bekerülési költsége’ alacsonyabb annál az összegnél, amit családi pótlék, ill. egyéb gyermek támogatási juttatások címén el lehet könyvelni”. Gyenei adatai valóban azt mutatták, hogy az általa vizsgált években és az általa vizsgált településen növekedett a szegény családokban a gyerekek száma. Valószínűnek tartjuk azt is, hogy ebben szerepet játszottak a szociálpolitikai juttatások, és szerepet játszott a Gyenei által feltételezett háztartási stratégia. Az is valószínű, hogy más településeken is voltak olyan cigány és nem cigány szegény családok, amelyek ezt a stratégiát követték. Az 1993-as és a 2003-as felmérés adatai mégis azt mutatják, hogy 1971 és 1993 között és 1993 és 2003 között is erősebbek voltak országosan azok a tényezők, amelyek csökkentették a gyermekvállalási hajlandóságot.

A családi pótlékot a családok természetesen számításba veszik a gyerekek vállalásánál. Bizonyosan hatott a családok számításaira, hogy 1988-ban és 1989-ben két-két alkalommal emelték a családi pótlékot, úgy hogy 1989-ben a legmagasabb értéket érte el, de hatott a reálérték 1991-ben kezdődő csökkenése is. Az emelkedés, illetőleg a csökkenés mértékéről 1990-es áron Gábos András és Tóth István György adott számot *A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai* című cikkben (Gábos–Tóth 2000):

I. 21. táblázat

A két gyermek után járó családi pótlék összege 1993-as áron

1985	2832 forint
1986	2690 forint
1987	2687 forint
1988	3680 forint
1989	4176 forint
1990	4140 forint
1991	3807 forint
1992	3397 forint
1993	3195 forint
1994	2690 forint
1995	2098 forint
1996	1698 forint
1997	1854 forint
1998	1816 forint
1999	1636 forint

Forrás: Gábos–Tóth (2000).

Vessünk egy pillantást az anya életkora szerinti országos élveszületési arányszámok változására. 1975 és 2001 között harmadánál is kevesebbre csökkent az ezer nőre jutó élveszületési arányszám a 15–19 éveseknél. A csökkenés két szakaszban ment végbe. 1975 és 1990 között 72,1-ről 39,5-re, 1990 és 2001 között 39,5-ről 21,8-re csökkent az arányszám. Ugyanilyen mérvű, de sokkal nagyobb horderejű volt a változás a 20–24 éveseknél. 1975 és 1990 között 183,5-ről 147-re, 1990 és 2001 között 147-ről 65-re csökkent az arányszám.

A kilencvenes években tanulmányok foglalkoztak (Hablicsek 1998, Kamarás 2000) a 20–24 éves nők gyermekszámának csökkenésével. Ezek a tanulmányok megállapították, hogy korábban (tehát például a hetvenes években) 20–22 volt a magyarországi nők átlagos életkora első gyerekük születésekor. A korai első szülést a keleti típusú gyermekvállalási magatartás jellegzetességének tekintették, szemben a nyugati típussal, amelyre az volt a jellemző, hogy az első gyerek születésekor 25–29 év volt a nők átlagos életkora. Feltételezték, hogy Magyarországon a keleti mintát a nyugati minta váltja fel, az első gyerek születésekor a nők átlagos életkora 25–29 év között lesz, és emelkedni fog az átlagos gyermekszám.

A feltételezésekből adódó várakozások azonban eddig csak részben teljesültek. 1975 és 1999 között a 25–29 éves nőknél az élveszületési arányszám 133,8-ról 90,7-re csökkent, 2000-ben 94,6-ra emelkedett, de 2001-ben 92,7-re csökkent. Kis mértékben emelkedett viszont az élveszületési arányszám a 30–34 éveseknél és a 35–39 éveseknél.

A táblázatból látható, hogy az első születések legjellemzőbb életkora a cigány nőknél nem 15 és 19, hanem 20 és 24 közé esik. Látható továbbá, hogy a legutóbbi tíz évben határozottan csökkent a 15–19 éves korban szült gyermekek aránya. Kitűnik az is, hogy határozottan csökkent az átlagos élveszületési arányszám is.

I. 22. táblázat

1000 nőre jutó élveszületési arányszámok a cigányok és a teljes népesség körében az anya életkora szerint – a KSH és az 1993-as, valamint 2003-as felmérések adatai

	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49
Teljes népesség							
1921	40,7	202,0	212,1	126,7		25,2	116,8
1930–31	40,9	158,5	151,8	110,7	74,8	15,7	88,0
1948–49	46,5	163,0	137,7	88,5	54,5	11,0	76,1
1969–70	51,0	162,2	111,1	52,8	19,0	2,3	56,6
1975	72,1	183,5	133,8	62,0	20,2	2,2	72,8
1990	39,5	147,0	115,2	46,8	16,4	1,6	49,4
1999	23,2	73,5	90,7	50,3	17,1	1,6	36,8
2000	23,3	70,1	94,6	54,4	19,2	1,7	38,1
2001	21,8	65,0	92,7	58,1	21,1	1,8	38,1
Cigányok							
1990/93	137,0	217,8	141,6	98,4	51,9	10,4	111,7
2002	121,1	219,2	133,8	64,1	48,7	6,8	102,2

A Századvég 2001. őszi számában Durst Judit tett közzé cikket a gyermekvállalási szokások változásáról egy kiskisfalusi cigány közösségben. A vizsgált település 560 fős lakosságában 75 százalék a cigányok aránya. Az 1950 és 1969 között született 30 cigány nő 20–21 éves volt, az 1970 és 1989 között született 20 cigány nő 16–17 éves volt első gyermekének születésekor. Vagyis, írja Durst Judit, „a mai tizen-huszonéves fiatal lányok már serdülőként, az előző generációkhoz képest három évvel korábban, átlagban 16 évesen váltak anyákká”. Nem kétséges, hogy a szóban forgó cigány közösségben az első gyermek születésének időpontja a 20–24 éves korcsoportból a 15–19 éves korcsoportba tevődött át. Az is valószínű, hogy ilyen eltolódás más kiskisfalusi cigány közösségekben is bekövetkezett. Országosan azonban az ellenkező tendencia érvényesül: az első szülések legjellemzőbb életkora a 15–19 éves korcsoportból a 20–24 éves korcsoportba tevődött át.

A HÁZTARTÁSOK LÉTSZÁMA. GYERMEKSZÁM A HÁZTARTÁSOKBAN

A cigány háztartások átlagos létszáma 2003-ban is jóval magasabb, mint az országos átlag. A 2001-es adatok szerint az országban 100 háztartásra 257 fő jutott. A cigány háztartások körében ez a szám 464. Ennek egyik oka a cigányok vagyoni helyzetében keresendő. Gyakran több család osztozik egy háztartáson. Míg a KSH 2001-re vonatkozó adatai szerint országosan a háztartások 26 százaléka egyszemélyes, addig a cigány háztartásoknak csupán 5 százaléka tartozik ebbe a kategóriába. 2001-ben országosan a háztartások 94 százaléka egyszemélyes vagy egycsaládos volt. A mintánkba került cigány háztartásoknak csak 74 százaléka tartozott ebbe a kategóriába. A különbség még akkor is jelentős, ha feltételeznénk, hogy némileg eltért a felmérésünk és a népszámlálás kérdezőbiztosainak háztartás-meghatározási gyakorlata.

Az átlagosnál nagyobb létszámú háztartások a magasabb gyermekszámot is tükrözik. A 100 háztartásra jutó személyek száma az egycsaládos vagy egyszemélyes háztartások kategóriájában is 405, ami több, mint az összes háztartástípusra vonatkozó országos átlag másfélszerese. A 100 családra (az összevethetőség kedvéért az egyszemélyes háztartásokat, illetve „családokat” is beszámítva) jutó 15 éven aluli gyermekek száma becslésünk szerint országosan 43, míg a cigányok körében 126. A cigányok körében az átlagos családlétszám 3,43 (ha az egyszemélyes „családokat” is figyelembe vesszük).

A falvakban nem magasabb a háztartások létszáma, mint a vidéki városokban vagy Budapesten. Nem túl jelentős regionális különbségek azonban észlelhetők: a nyugati országrészben kisebbek a háztartások, mint keleten. A Dél-Dunántúlon 421 fő jut száz háztartásra, míg a Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megyét magában foglaló keleti régióban 495 ez a mutatószám. Tehát a kisebb háztartásokkal jellemezhető régiókban is jóval magasabbak a létszámok, mint a nem roma háztartások körében. A háztartástagok nemzetisége szerinti különbségek sem jelentősek. A többségében vagy kizárólag cigány nemzetiségűekből álló háztartásokban a szóban forgó arányszám 494, a beásoknál ellenben csak 416 (ez utóbbi viszonylag kis elemszámon, 43 háztartás vizsgálatán alapuló becslés).

I. 23. táblázat

A cigány háztartások létszáma, az egy háztartásra jutó családok száma és az egy családra jutó 15 éven aluli gyermekek száma az ország különböző régióiban

Régió	Egy háztartásra jutó személyek száma	Egy háztartásra jutó családok száma	Egy családra jutó 15 éven aluli gyermekek száma
Bp.-i iparvidék	4,69	1,32	1,34
Kelet	4,95	1,44	1,17
Alföld	4,75	1,52	0,96
Észak	4,70	1,24	1,52
Dunántúl	4,21	1,31	1,06
Nyugat	4,35	1,26	1,26
Együtt	4,64	1,33	1,26
N	1165	1165	1575

A felmérésünkben regisztrált összes család 56 százalékában házastársak vagy élettársak élnek együtt. Az egytagú háztartások, illetve „családok” figyelembevétele nélkül ez az arány 67 százalék. Az utóbbi arányszámmal közelítőleg összevethető 2001. évi KSH-mutató szerint a házas- vagy élettársakat magukban foglaló családok aránya 84 százalék.

Az együtt élő házaspárok aránya elsősorban a gyermekek szempontjából érdekel most minket. Ha csak azokat a családokat vizsgáljuk, ahol 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelnek, akkor a fentiekhez hasonló arányszámokat kapunk. A mintánkba került, gyermeket nevelő cigány családok legalább 68 százalékában él együtt két szülő, míg a KSH 2001-re vonatkozó adatai alapján országosan 83 százalékra becsüljük ezt az arányt. Látható, hogy bár az elváltak

aránya a cigányok között nem magasabb, mint az országos átlag, a kisgyermekes családok valószínűleg nagyobb hányadát érinti a különélés (megözvegyülés). Bár a cigány háztartások nagyobbak, és átlagosan több családból állnak, mint a nem cigány háztartások, a gyermekeiket egyedül nevelő szülők aránya akkor sem tűnik alacsonynak, ha csak azokat tekintjük, akik egycsaládos háztartásban nevelik egyedül 15 évesnél fiatalabb gyermekeiket. Becsléseink szerint a cigány háztartások 12 százaléka (esetleg valamivel kevesebb) az olyan egyszülős család, ahol van 15 évesnél fiatalabb gyermek. Különböző KSH-közlések alapján úgy becsülhető, hogy az országos átlag ennek harmada. (Ha eltekintünk az egyszemélyes háztartásoktól, a roma háztartásokra vonatkozó arány 13 százalékra változik, az országos átlag pedig 5 százalékra.)

Az összehasonlíthatóság ennek a mutatónak az esetében különösen kétséges. Az háztartásokra, illetve lakásokra koncentrálo felmérésünkben a kiscsaládokon belüli viszonyok pontos feltérképezésére nem volt mód. Előfordulhat, hogy az egyszülős családokat némileg túlbecsültük. Adataink alapján – bár kicsi a valószínűsége – teljes bizonyossággal nem zárható ki, hogy az egyszülős roma családok aránya az országos átlaghoz közeli. Az azonban az adatok alapján nagy valószínűséggel kizárható, hogy a roma háztartásokban az országos átlagnál nagyobb arányban nevelődnének a gyermekek teljes családban vagy legalább egyéb, helyben lakó rokoni segítséggel kiegészített csonka családban (lehetséges, hogy ha a különböző családtípusokban nevelődő gyermekek arányaira vonatkozóan tudnánk összehasonlításokat végezni, tovább finomodnának az állításaink, és talán kedvezőbb lenne a cigányokra vonatkozó kép). A cigány népességen belüli megoszlások elemzésekor mi továbbra is a 68–32 százalékos megoszlással számolunk, ha a 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő családokat vizsgáljuk.

A 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő falusi családok negyede egyszülős, a vidéki városokban ellenben 37 százalék a csonka családok aránya (Budapestben 35 százalék ez az arány). Bár a regionális különbségek értékelését az alacsony esetszámok részben korlátozzák, az valószínűsíthető, hogy az északi régióban az átlagosnál alacsonyabb a csonka családok aránya, míg a Dunántúlon kifejezetten magas arányban vannak a gyerekeiket egyedül nevelő szülők. Ugyanakkor a különböző nemzetiségi, illetve nyelvi csoportok között nem fedezhető fel érdemleges különbség e tekintetben.

TOVÁBBI TÁBLÁZATOK A 2003-AS VIZSGÁLATBÓL

I. 24. táblázat

A kérdezettek nemek szerinti megoszlása

	Gyakoriság	Százalék
Férfi	2644	48,9
Nő	2764	51,1
Érvényes válasz összesen	5408	100,0

I. 25. táblázat

Korcsoportok szerinti megoszlás

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
0–6	892	16,5	16,5
7–14	1098	20,3	20,3
15–19	555	10,3	10,3
20–24	491	9,1	9,1
25–29	472	8,7	8,7
30–34	415	7,7	7,7
35–39	349	6,5	6,5
40–44	346	6,4	6,4
45–49	272	5,0	5,0
50–54	167	3,1	3,1
55–59	135	2,5	2,5
60–64	87	1,6	1,6
65–69	69	1,3	1,3
70–X	56	1,0	1,0
Érvényes válasz összesen	5404	99,9	100,0
Érvénytelen	4	,1	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

I. 26. táblázat

Lakóhely megyéje

	Gyakoriság	Százalék
Bács-Kiskun	109	2,0
Baranya	275	5,1
Békés	412	7,6
BAZ	946	17,5
Csongrád	154	2,8
Fejér	170	3,1
Győr-Moson-Sopron	115	2,1
Hajdú-Bihar	296	5,5
Heves	496	9,2
Jász-Nagykun-Szolnok	245	4,5
Komárom-Esztergom	34	0,6

	Gyakoriság	Százalék
Nógrád	298	5,5
Pest	194	3,6
Somogy	282	5,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	357	6,6
Tolna	113	2,1
Vas	72	1,3
Veszprém	150	2,8
Zala	127	2,3
Budapest	563	10,4
Érvényes válasz összesen	5408	100,0

I. 27. táblázat

Lakóhely településtípusa

	Gyakoriság	Százalék
Község	1474	27,3
Nagyközség	686	12,7
Város	869	16,1
Megyeszékhely	1816	33,6
Budapest	563	10,4
Érvényes válasz összesen	5408	100,0

I. 28. táblázat

Legalább 15 évesek törvényes családi állapota

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Nőtlen, hajadon	1488	27,5	43,9
Házass	1526	28,2	45,0
Elvált	199	3,7	5,9
Özvegy	180	3,3	5,3
Érvényes válasz összesen	3393	62,7	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	2015	37,3	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

I. 29. táblázat

Legalább 15 évesek tényleges családi állapota

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Nőtlen, hajadon	1061	19,6	31,3
Házass	1961	36,3	57,8
Elvált	195	3,6	5,7
Özvegy	176	3,3	5,2
Érvényes válasz összesen	3393	62,7	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	2015	37,3	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

I. 30. táblázat

Nők élve született gyermekeinek száma

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Nincs gyermeke	471	8,7	26,6
1	204	3,8	11,5
2	322	6,0	18,2
3	329	6,1	18,6
4	201	3,7	11,3
5-x	245	4,5	13,8
Érvényes válasz összesen	1772	32,8	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	3636	67,2	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

I. 31. táblázat

Háztartás létszáma

	Gyakoriság	Százalék
1 fő	54	4,6
2 fő	127	10,9
3 fő	174	14,9
4 fő	231	19,8
5 fő	243	20,9
6 fő	152	13,0
7 fő	81	7,0
8 fő	39	3,3
9 fő	29	2,5
10 fő	17	1,5
11 fő	8	,07
12 fő	5	0,4
13 fő	3	0,3
14 fő	1	0,1
16 fő	1	0,1
Érvényes válasz összesen	1165	100,0

I. 32. táblázat

Gyermekek, tanulók száma a háztartásban

	Gyakoriság	Százalék
Nincs gyermek	263	22,6
1 fő	218	18,7
2 fő	273	23,4
3 fő	207	17,8
4 fő	109	9,4
5 vagy több fő	95	8,2
Érvényes válasz összesen	1165	100,0

I. 33. táblázat

Háztartások szegregáltságának mértéke

A kérdezett család közvetlen környezetében...	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
kizárólag cigány családok laknak	268	23,0	23,4
túlnyomórészt cigány családok laknak	365	31,3	31,9
vegyesen laknak cigány/nem cigány családok	255	21,9	22,3
vannak cigány családok, de a többség nem az	197	16,9	17,2
a közelben nem laknak cigányok	56	4,8	4,9
az arányokat nem lehet megállapítani	3	0,3	0,3
Érvényes válasz összesen	1144	98,2	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	21	1,8	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

I. 34. táblázat

Korcsoportok megoszlása a kérdezett neme szerint

	Férfi	Nő	Együtt
0–6	16,5	16,5	16,5
7–14	21,1	19,6	20,3
15–19	10,4	10,2	10,3
20–24	9,0	9,1	9,1
25–29	8,1	9,3	8,7
30–39	14,2	14,1	14,1
40–54	14,9	14,2	14,5
55–X	5,8	7,0	6,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	2642	2762	5404

I. 35. táblázat

Korcsoportok megoszlása településtípus szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
0–6	17,1	16,3	15,3	16,5
7–14	20,5	19,0	26,1	20,3
15–19	9,3	11,2	9,4	10,3
20–24	8,5	10,1	6,6	9,1
25–29	8,9	8,7	8,3	8,7
30–39	15,0	13,3	14,9	14,1
40–54	13,4	15,8	12,6	14,5
55–X	7,4	5,6	6,7	6,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2158	2683	563	5404

I. 36. táblázat

A cigány népesség településtípusok szerinti megoszlása a lakóhely régiója szerint

	Bp.-i iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Falu	19,9	50,1	37,0	47,4	42,4	10,7	39,9
Város	21,5	49,9	63,0	52,6	57,6	89,3	49,6
Budapest	58,6						10,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	961	1065	508	1740	947	187	5408

I. 37. táblázat

A tényleges családi állapot megoszlása a kérdezett neme szerint az egyes korcsoportokban

		Férfi	Nő	Együtt
15–19	Nőtlen, hajadon	94,1	84,8	89,4
	Házias	5,9	14,5	10,2
	Elvált		0,7	0,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0
	N	271	276	547
20–24	Nőtlen, hajadon	59,4	45,8	52,5
	Házias	36,8	49,8	43,4
	Elvált	3,8	3,6	3,7
	Özvegy		0,8	0,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0
25–29	N	239	249	488
	Nőtlen, hajadon	32,2	26,4	29,1
	Házias	62,1	68,5	65,6
	Elvált	5,1	4,7	4,9
	Özvegy	0,5	0,4	0,4
30–39	Összesen	100,0	100,0	100,0
	N	214	254	468
	Nőtlen, hajadon	16,0	14,4	15,2
	Házias	79,9	74,7	77,3
	Elvált	3,7	8,5	6,2
40–54	Özvegy	0,3	2,3	1,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0
	N	374	388	762
	Nőtlen, hajadon	6,6	6,5	6,5
	Házias	83,2	71,3	77,3
55–X	Elvált	7,9	14,0	10,9
	Özvegy	2,3	8,3	5,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0
	N	392	387	779
	Nőtlen, hajadon	2,6	4,7	3,8
	Házias	73,2	42,0	55,8
	Elvált	5,2	5,7	5,5
	Özvegy	19,0	47,7	35,0
	Összesen	100,0	100,0	100,0
	N	153	193	346

I. 38. táblázat

A tényleges családi állapot megoszlása településtípusok szerint az egyes korcsoportokban

		Falu	Város	Budapest	Együtt
15–19	Nőtlen, hajadon	91,4	88,6	86,8	89,4
	Házass	8,6	11,4	9,4	10,2
	Elvált			3,8	0,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	197	297	53	547
20–24	Nőtlen, hajadon	50,0	55,7	40,5	52,5
	Házass	48,3	41,0	37,8	43,4
	Elvált	1,1	3,0	21,6	3,7
	Özvegy	0,6	0,4		0,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	180	271	37	488
25–29	Nőtlen, hajadon	30,5	32,0	8,5	29,1
	Házass	67,4	63,2	70,2	65,6
	Elvált	2,1	3,9	21,3	4,9
	Özvegy		0,9		0,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	190	231	47	468
30–39	Nőtlen, hajadon	12,5	21,0	1,2	15,2
	Házass	82,2	70,6	86,9	77,3
	Elvált	4,7	6,4	10,7	6,2
	Özvegy	0,6	2,0	1,2	1,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	321	357	84	762
40–54	Nőtlen, hajadon	5,2	8,5		6,5
	Házass	80,4	74,9	78,9	77,3
	Elvált	8,7	11,6	15,5	10,9
	Özvegy	5,6	5,0	5,6	5,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	286	422	71	779
55–X	Nőtlen, hajadon	2,5	6,0		3,8
	Házass	58,2	52,0	60,5	55,8
	Elvált	5,1	6,0	5,3	5,5
	Özvegy	34,2	36,0	34,2	35,0
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	158	150	38	346

I. 39. táblázat

A szegregáció mértéke településtípusok szerint. A háztartások megoszlása

A kérdezett család közvetlen környezetében...	Falu	Város	Budapest	Együtt
Kizárólag cigány családok laknak	24,9	25,8	6,7	23,4
Túlnyomórészt cigány családok laknak	31,9	33,6	23,3	31,8
Vegyesen laknak cigány/nem cigány családok	24,5	19,0	29,2	22,3
Vannak cigány családok, de a többség nem cigány	13,2	15,8	39,2	17,2
A közelben nem laknak cigányok	5,4	5,2	1,7	4,9
Az arányokat nem lehet megállapítani		0,5		0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	461	562	120	1143

II. ANYANYELVI ÉS NEMZETISÉGI ADATOK

ANYANYELV

A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak. Ezek: a magyarul beszélő magyar cigányok, romungrók (akik magukat magyar cigánynak, zenész cigánynak vagy muzsikus cigánynak mondják), a két nyelven, magyarul és cigányul beszélő oláh cigányok (akik magukat romának, romnak mondják) és a két nyelven, magyarul és románul beszélő román cigányok (akik magukat beásnak mondják).

Az alábbiakban négy időpont: 1893, 1971, 1993 és 2003 adatai alapján ismertetjük a nyelvi változásokat.

Az 1893. január 31-én Magyarországon élő 280 ezer cigány harmada friss vagy olyan bevándorló, illetve olyan bevándorló gyermeke volt, aki 1850 után érkezett az országba. Ennek megfelelően 38 százalékuk magyar, 30 százalékuk cigány, 24 százalékuk román anyanyelvű volt, a többiek pedig szlovák, szerb, német, rutén, horvát és egyéb anyanyelvűek.

A jelenlegi országterületen a magyar anyanyelvűek aránya 79,5 százalék, a cigány anyanyelvűeké 10 százalék, a román anyanyelvűeké 4,5 százalék volt, a további 6 százalék pedig szerb, szlovák, német, rutén, horvát és egyéb anyanyelvű. Kiáltó különbség volt tehát az ország egésze és a jelenlegi országterület között, de még nagyobb a mai terület és Erdély között. Erdélyben akkor a cigány anyanyelvűek aránya 42 százalék, a román anyanyelvűeké 39 százalék volt. A mai terület magyar anyanyelvű cigány lakói régebbi bevándorlók utódai voltak. Friss bevándorlók voltak viszont a nem magyar anyanyelvűek. Baranya megyébe például délszláv területről jöttek beások és oláh cigányok, és a magyar anyanyelvűek aránya 53 százalék volt, Bács-Bodrogba ugyancsak délről jöttek oláh cigányok (23 százalék), szerb cigányok (39 százalék), beások (4 százalék), és a romungrók aránya 34 százalék volt.

1971-re átalakult az anyanyelv szerinti megoszlás: a magyar anyanyelvűek aránya 79,5 százalékról 71 százalékra csökkent, a cigány anyanyelvűeké 10 százalékról 21,2 százalékra, a román anyanyelvűeké 4,5 százalékról 7,6 százalékra emelkedett. A cigányok létszáma 320 ezer volt, a magyar anyanyelvűeké 224 ezer, az oláh cigányoké 61 ezer, a beásoké 25 ezer. Az összlétszám ötszörösre, a romungróké négyszeresre, az oláh cigányoké több mint kilencszeresre, a beásoké több mint nyolcszorosra emelkedett. A nyolcszoros és a kilencszeres növekedést bevándorlással magyarázhatjuk. A Dél-Dunántúlon élő beások döntő többsége Horvátországból vándorolt be, de érkeztek beások Romániából is. Nagy részük a XIX. század végén és a XX. század elején érkezett az or-

szágba, de bevándorlásuk folytatódott a két háború között és közvetlenül a második világháború után is. A déli határon jött át ugyanazokban az időszakokban az oláh cigányok egy része is. Ők 1971-ben a Dél-Dunántúlon élő cigányok egyötödét tették ki. Részben Szerbiából, részben a Bánátból érkeztek a mai Bács, Csongrád és Szolnok megye oláh cigányai, akik 1971-ben a három megye cigányainak 19 százalékát képezték. Erdélyből, illetve Romániából települtek át a szabolcsi, szatmári, bihari, békési és Hajdú megyei oláh cigányok, akik a már korábban érkezettekkel együtt e régió cigányainak 22 százalékát tették ki.

1918 előtt elég természetes volt, hogy a mai Borsod, Nógrád és Heves megyébe oláh cigányok költöztek, de nem ütközött ez különösebb nehézségekbe a két háború között sem.

Nyomtalanul tűntek el, illetve 1971-re anyanyelvet váltottak az 1893-ban szlovák, rutén, szerb és horvát anyanyelvűnek regisztrált cigányok.

1971 és 1993 között nagymérvű nyelvcseré következett be. Az oláh cigányok aránya 21,2 százalékról 4,4 százalékra, a beásoké 7,6 százalékról 5,5 százalékra csökkent, a romungróké ennek megfelelően 71 százalékról 89,5 százalékra emelkedett. Az oláh cigányok létszáma 21 ezerre csökkent, a beásoké 25 ezerrel 26 ezerre emelkedett. Az anyanyelvet váltó cigányok többsége továbbra is kétnyelvű maradt: román és magyar nyelven beszélt 53 ezer ember, az országban élő cigányok 11,3 százaléka; cigány és magyar nyelven beszélt 52 ezer ember, az országban élő cigányok 11,1 százaléka. A két nyelven beszélő cigányoknak az összes cigány emberhez viszonyított aránya 28,8 százalékról 22,4 százalékra csökkent, de a két nyelven beszélők száma 86 ezerről 105 ezerre emelkedett.

A beás és a cigány anyanyelvről a magyar anyanyelvre való áttérés a kétnyelvűség keretében zajlott le. Ezt a kétnyelvűséget Réger Zita úgy jellemezte, hogy az egyik nyelv „a csoporton belüli intim, családi kommunikáció eszköze”, a másik „használatos az oktatásban, a hivatalokban, a munkahelyen, ill. a másik nyelvi közösség tagjaival való érintkezés során, és a csoporton belüli kommunikációban is, amikor az oktatás, a hivatal, a munkahely stb. témáiról esik szó”.

A nyelvváltás egyik tényezője volt a cigánytelepek döntő többségének felszámolása 1965 és 1985 között. 1971-ben az oláh cigányok 75 százaléka és a beások 48 százaléka, 1993 végén az oláh cigányok 4,9 százaléka, a beások 1,1 százaléka élt telepen. A telepeken a cigányok egymással érintkeztek; a telepekről való kiköltözés mindennapossá tette a nem cigány többséggel való érintkezést, és így elkerülhetetlenné vált a magyar nyelv állandó használata.

Elősegítette a nyelvcserét az is, hogy 1971-ben a beás férfiak 84 százaléka és az oláh cigány férfiak 75 százaléka már olyan munkahelyen dolgozott, ahol kénytelen volt magyarul beszélni. Ugyanakkor a nők 30 százaléka, a hetvenes évek végén pedig már a fele került hasonló helyzetbe. Védőnővel, orvossal, patikussal, ügyvéddel csak magyarul lehetett (és lehet) beszélni, hivatalban ügyet csak magyarul lehetett intézni, üzletben, piacon is magyarul kellett tudni. A legnagyobb hatást azonban az óvoda és az iskola gyakorolta. Az óvónő, a

tanító, a tanár, egy-két kivételtől eltekintve, egy szót sem tudott cigányul vagy románul.

Az iskola nemcsak a gyermekkorban, a tanítási időben gyakorolt asszimiláló hatást, hanem később is. Amikor a beás és oláh cigány gyerekek felnőttek, emlékeztek arra, hogy az iskolában nem boldogultak, mert nem tudtak vagy rosszul tudtak magyarul. Emlékeztek a kudarcokra, a megaláztatásokra, és sokan közülük úgy döntöttek, hogy gyermekeiket megkímélik ezektől, otthon is magyarul beszélnek velük, és a magyar nyelvet teszik anyanyelvükké.

Kudarcok, hátrányok, sikertelenségek munkahelyeken, hivatalokban és másutt is érték a magyarul nem jól tudó beásokat és oláh cigányokat. Másrészt viszont a hetvenes és a nyolcvanas években úgy látszott, hogy a magyar nyelv, a beolavadás, az asszimilálódás állást, jövedelmet, lakást, érvényesülést biztosít. Ésszerű stratégiának látszott az anyanyelv cseréje.

Már 1971 után is sokakat meglepett, hogy az országban élő cigányok 71 százaléka magyar anyanyelvű. (A nyolcvanas és a kilencvenes években azonban közismertté vált ez az adat, és ma is sokszor találkozunk a romungrók 71 százalékos arányával.) Még nagyobb meglepetés volt a beások és az oláh cigányok gyors nyelvi asszimilációja 1971 és 1993 között.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyelvi asszimiláció Magyarországon nem szorítkozik a cigányokra, hanem általános jelenség. A horvát anyanyelvűek száma 1920-ban 59 786, 1970-ben 21 855, 1990-ben pedig 17 577 volt. A szerb anyanyelvűeké 1920-ban 17 131, 1970-ben 7989, 1990-ben 2953 volt. A román anyanyelvűeké 1920-ban 23 760, 1970-ben 12 624, 1990-ben 8730 volt. A szlovák anyanyelvűek száma 1970-ben 21 176, 1990-ben 12 745 volt.

1993 és 2003 között tovább csökkent a beás anyanyelvűek aránya: 5,5 százalékról 4,6 százalékra. A cigány anyanyelvűeknél azonban nem folytatódott a nyelvcsere, hanem éppen ellenkezőleg, 4,4 százalékról 7,7 százalékra emelkedett a cigány anyanyelvűek aránya. Ennek megfelelően 89,5 százalékról 86,9 százalékra csökkent a magyar anyanyelvűek aránya. Az oláh cigányok egy része tehát a nyelvváltásról áttért a nyelv visszaváltására. A beások létszáma nem változott, az oláh cigányoké 44–46 ezerre emelkedett.

II. 1. táblázat

Cigányok anyanyelv szerinti megoszlása 1893-ban, 1971-ben, 1993-ban és 2003-ban (százalék)

	Magyar	Beás	Cigány	Egyéb	Összesen
1893	79,5	10,0	4,5	6,0	100,0
1971	71,0	7,6	21,2	0,2	100,0
1993	89,5	5,5	4,4	0,6	100,0
2003	86,9	4,6	7,7	0,8	100,0

Az 1893-as adatok forrása: Magyar Országos Királyi Statisztikai Hivatal (1895).

Tudjuk jól, hogy a bevallott anyanyelvet illetően változik az emberek álláspontja. Ezzel kapcsolatban hivatkozunk Tove Skutnabb-Kangas meghatározásaira az anyanyelvről, Kontra Miklósnak a *Kritika* 2003. januári számában közzétett cikke nyomán:

1. származás – az elsőként megtanult nyelv
 2. azonosulás/azonosítás – a) az a nyelv, amellyel a beszélő azonosul; b) az a nyelv, amellyel a beszélőt azonosítják
 3. a legjobban ismert nyelv
 4. a legtöbbet használt nyelv
- E definíciókból Skutnabb-Kangas az alábbi következtetéseket vonja le:
1. Egy személynek több anyanyelve is lehet.
 2. Ugyanazon személynek más-más lehet az anyanyelve a különböző definíciók szerint.
 3. Egy személy anyanyelve élete során akár többször is változhat.
 4. Az anyanyelvi definíciókat a nyelvi emberi jogokkal kapcsolatos társadalmi tudatosság foka szerint hierarchikus sorrendbe állíthatjuk.

A KSH a 2001. évi népszámlálásban a 23–25. kérdésre a választ nem tette kötelezővé. Közülük a 23.3 szerint: Melyik nyelv az anyanyelve?

Anyanyelvként – minden befolyástól mentesen – azt a nyelvet kell megjelölni, amelyet az összeírt személy gyermekkorában (általában elsőként) tanult meg, s amelyen családtagjaival általában beszél, és anyanyelvének vall.

A némák és beszélni még nem tudó csecsemők anyanyelve az a nyelv, amelyen a hozzátartozók rendszerint beszélnek. Tekintettel arra, hogy a nemzeti-ségi lakosság gyermekkorában több nyelvet tanul meg és beszél anyanyelvi szinten, ezért három nyelv megjelölésére van lehetőség.

A népszámlálási kérdőív szerkesztői nem vették észre, hogy az anyanyelvre három, egymástól eltérő meghatározást adtak, s erről természetesen nem is világosíthatták fel a kérdezőket.

A népszámlálások és az 1971-es, 1993-as és 2003-as vizsgálat során végül is azt a nyelvet írták be anyanyelvnek, amelyet az összeírt személy anyanyelvének vallott. Ez az esetek nagy többségében lehetett az elsőként megtanult nyelv, de nem feltétlenül volt az. Amit biztosan tudunk, az a bevallás. Az esetek nagy többségében a vallott nyelv azonos az elsőként megtanult nyelvvel, de ismeretlen számú esetben nem azonos azzal. Egy személy anyanyelve élete során többször is változhat – írta Skutnabb-Kangas, és hozzátehetjük, hogy az anyanyelv néha elhatározás és választás kérdése.

Az 1971. évi országos kutatás szerint akkor a 320 ezer cigány személyből 61 ezer, vagyis 21,2 százalék volt cigány és 25 ezer, vagyis 7,6 százalék volt román anyanyelvű.

Az 1990. évi népszámlálásban 48 072 cigány anyanyelvű személyt írtak össze, de úgy, hogy a beás anyanyelvűeket is cigány anyanyelvűeknek vették. Az iskolastatisztikák alapján 445 ezer főre becsülhető akkori cigány lakosságnak ez a 48 072 személy a 10,8 százalékát tette ki. Vagyis a cigány és a beás anyanyelvűek együttes száma az 1971. évi 86 ezerről 48 ezerre, arányuk pedig 28,8 százalékról 10,8 százalékra csökkent.

Az 1993. évi országos kutatásban a megkérdezettek 5,5 százaléka mondta magát beás, 4,4 százaléka pedig cigány anyanyelvűnek. Ez összesen 9,9 százalék, ami közel áll az 1990. évi népszámlálás 10,8 százalékos adatához.

A 2001. évi népszámlálás során 48 685 beás és cigány anyanyelvű személyt írtak össze. Becslésünk szerint a népszámlálás idején 550 és 570 ezer között volt a cigányok létszáma. Vagyis 2001-re 8,5–8,9 százalékra csökkent a magukat beás, illetőleg cigány anyanyelvűnek mondó személyek együttes aránya. Jó lett volna a 2001-es népszámlálás *Nemzetiségi kötődés* című, 2002-ben kiadott kötetéből megtudni a cigány anyanyelvűek és a családi körben cigány nyelvet beszélők, illetőleg a beás anyanyelvűek és a családi körben beás nyelvet beszélők számát. A terjedelmes kötet azonban érthetetlen módon összevonta a cigány és a beás anyanyelveket beszélőket, valamint a cigány és a beás nyelveket családi körben beszélőket.

Az anyanyelvi arányok azt mutatják, hogy 1993 és 2001 között is tovább hatottak az anyanyelv cseréjét előidéző tényezők. Nem kétséges, hogy tovább hatnak ma is, és tovább fognak hatni a legközelebbi években is.

Ellentétes irányban hatottak és hatnak a cigány és a beás nemzetiségi, nyelvi és kulturális mozgalmak, amelyek érvényesülési és megélhetési lehetőségeket nyújtanak a hozzájuk csatlakozóknak. Lassította és lassítja a nyelvi asszimilációt, illetőleg 23–24 ezer embernél a cigány nyelv visszaváltását idézte elő, hogy a beolvadás már nem nyújtott és nem nyújt állást, jövedelmet és megélhetést. A cigány anyanyelv bizonyos mértékű visszaváltása, visszavétele országos jelenség, de inkább városi, mint falusi és még inkább budapesti. Cigány anyanyelvűnek vallotta magát a falusi cigányok 5,8 százaléka, a városiak 8,9 százaléka és a budapestiek 9,6 százaléka.

II. 2. táblázat

A cigányok anyanyelv és településtípusok szerinti megoszlása 2003-ban (százalék)

Településtípus	Anyanyelv				
	Cigány	Beás	Magyar	Egyéb	Együtt
Falu	5,8	4,6	88,7	1,0	100,0
Város	8,9	5,5	84,7	1,0	100,0
Budapest	9,6	0,2	90,2	0,9	100,0
Összesen	7,7	4,6	86,9	0,9	100,0

Emlékeztetünk arra, hogy 1971-ben 21 százalék volt a cigány anyanyelvűek aránya, vagyis a magyarországi cigányok 21 százaléka oláh cigány származású. Arra is emlékeztetünk, hogy az 1993-as felmérésben 11 százalék volt azoknak az aránya, akik a magyaron kívül ismerték és beszélték a cigány nyelvet. Könnyű volt tehát visszaváltani a cigány anyanyelvet.

A nagyobb városi és a még nagyobb budapesti arányt részben a költözésnek tulajdonítjuk. A cigány anyanyelvűek mozgékonyabbak voltak, könnyebben változtattak lakóhelyet, erősebben vonzódtak a városokhoz, különösen Budapesthez, és inkább keresték és találták meg a városi, budapesti kereseti lehetőségeket. Ugyanilyen fontosnak vagy még fontosabbnak tartjuk a politikai események, mozgalmak, kampányok hatását. Alig kétséges, hogy a mozgalmaknak, a kampányoknak, a politikai harcoknak nagyobb volt a hatásuk a városokban és a legnagyobb Budapesten.

A beás anyanyelvet választók aránya csak kevéssel nagyobb a városokban, mint a községekben, Budapestre pedig alig költöztek beások.

Az anyanyelv váltása, illetőleg visszaváltása továbbra is a kétnyelvűség keretében folyik. Román és magyar nyelven beszél jelenleg 40–43 ezer ember, az országban élő cigányok 7,1 százaléka, cigány és magyar nyelven beszél 97–102 ezer ember, az országban élő cigányok 17 százaléka. Tíz év alatt majdnem kétszeresére emelkedett a cigány és magyar nyelven beszélők száma, illetőleg azoknak a száma, akik bevallják a cigány nyelv ismeretét.

A teljes népességben a horvát, a román és a szlovák anyanyelvűek száma tovább csökkent 1990 és 2001 között. Anyanyelv visszaváltására az oláh cigányokon kívül csak a szerbeknél került sor, de csak kis mértékben: a szerb anyanyelvűek száma 2953-ról 3388-ra emelkedett.

II. 3. táblázat

A beszélt nyelvek százalékaránya az egyes korcsoportokban 2003-ban

Korcsoport	Csak magyar	Cigány	Beás	Más nyelv	Összesen
0–6 évesek	88,1	8,0	2,8	1,1	100,0
7–14 évesek	80,1	12,0	5,0	2,9	100,0
15–19 évesek	76,9	13,0	4,5	5,5	100,0
20–24 évesek	73,0	17,2	6,2	3,5	100,0
25–29 évesek	72,1	17,3	8,2	2,4	100,0
30–39 évesek	65,6	19,7	10,4	4,4	100,0
40–54 évesek	65,7	20,9	10,5	2,0	100,0
55–x évesek	61,7	20,5	12,6	5,3	100,0
Összesen	74,2	15,4	7,1	3,3	100,0

NEMZETISÉG

Eltolódásokat tapasztalunk a nemzetiségi hovatartozás tekintetében is. Le kell szögeznünk, hogy az a cigány ember, aki cigánynak tartja magát, népszámlálás idején nem feltétlenül vallja magát cigány nemzetiségűnek. Igen sok ember van, aki magát cigánynak és magyarnak vagy magyarnak és cigánynak tartja, nemzetiségi hovatartozását illetően azonban nem cigánynak, hanem magyarnak vagy magyar cigánynak vallja magát.

Az 1990. évi népszámlálásban 143 ezer ember vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Az 1990. évi iskolastatisztikák alapján a cigány népesség számát 1990-ben 440–450 ezer főre becsülhetjük. Vagyis 1990-ben a cigányok 32 százaléka vallotta magát cigány nemzetiségűnek.

A 2001. évi népszámlálásban 190 ezer ember vallotta magát cigány nemzetiiségűnek. Már tudjuk, hogy a népszámlálás évében 550–570 ezer körül lehetett az ország cigány népessége. 570 ezer fővel számolva a cigányok 33 százaléka, 550 ezer fővel számolva 34,5 százaléka vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Növekedett a magukat cigány nemzetiségűnek vallók száma, de arányuk csak nagyon kis mértékben emelkedett.

Az 1993-as adatfelvételben minden 14 éven felüli személytől megkérdeztük, hogy milyen nemzetiségűnek vallja magát. Az ötezernél több megkérdezett 56,2 százaléka vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 22 százaléka cigány vagy oláh cigány nemzetiségűnek, 18,2 százaléka magyar cigánynak és 0,7 százaléka román vagy beás nemzetiségűnek.

Valószínűnek tartjuk, hogy a 2001. évi népszámlálás során az 1993-as felmérésben magát magyar cigánynak mondó 18 százalék egy része a cigány, egy másik része a magyar nemzetiséget választotta, és az is valószínű, hogy a 18-ból 10 a cigányt, 8 a magyart választotta.

A 2003-as felmérésben is kérdeztük a nemzetiséget. A mintában szereplő 5408 személyből 37,8 százalék volt magyar, 29,8 százalék magyar cigány, 26,8 százalék cigány, 4,5 százalék beás és 1,0 százalék egyéb nemzetiségű. Valószínűsíthető, hogy a 37,8 százalék magyar nemzetiségű a 2001-es népszámlálásban is magyar nemzetiségűnek mondta magát, és a 26,8 százalék cigány nemzetiségű is cigány nemzetiségűnek mondta magát 2001-ben. De cigány nemzetiségűnek mondta magát az a 4,5 százalék is, aki beás nemzetiséget mondott 2003-ban. Nem is tehetett mást, mert a 2001-es népszámlálásban nem különböztették meg a cigány és a beás nemzetiséget (a cigány és a beás anyanyelvet sem), hanem egy kategóriába sorolták őket. A 29,8 százalék magyar cigány döntő többsége pedig magyar nemzetiségűnek mondta magát a 2001-es népszámlálásban.

Nem látunk eltolódást a két népszámlálás között, de eltolódást látunk az 1993-as és a 2003-as felmérés között a következőkben. Az 1993-as 56 százalék magyar nemzetiséget valló cigány embernek harmada magyar cigánynak mondotta magát 2003-ban. Kevésbé érezte magát magyarnak, és inkább érezte magát cigánynak, mint 10 évvel korábban. Úgy is mondhatnánk, hogy kevésbé érezte magát integráltnak, a magyar társadalom részének, és inkább érezte magát elkülönítettnek és kirekesztettnek. A magyar nemzetiséget választók másik, kisebb csoportja pedig nem is a magyar cigány, hanem a jelző nélküli cigány nemzetiségre váltott.

Az 1993-as kutatásban a magyar anyanyelvű cigányok 60,18 százaléka vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 18,76 százaléka magyar cigány, 18,46 százaléka cigány és 0,22 százaléka beás nemzetiségűnek. A romungrók 60,2 százaléka a magyar anyanyelvű és cigány származású embert magyar nemzetiségűnek tartotta. Ezek az emberek cigánynak ismerték el magukat már azzal, hogy válaszoltak a kérdőív kérdéseire, hiszen az egész kérdés annak hangsúlyozott bejelentésével kezdődött, hogy a kérdés célja a cigány családok helyzetének megismerése. Cigánynak ismerték el magukat, de magyar nemzetiségű cigánynak.

2003-ban már csak 38,6 százalék gondolkodott így. A magukat cigány nemzetiségűnek vallók aránya 18,46 százalékról 25 százalékra, a magukat beás nemzetiségűnek mondók aránya 0,22 százalékról 4,5 százalékra emelkedett. Ők valószínűleg azoknak a leszármazottai, akik 1971-ben még cigány, illetőleg magyar anyanyelvűnek mondták magukat; az arányok növekedése egyrészt a nemzetiségi mozgalmak hatásának, másrészt a beolvadási kísérletek kudarcá-

nak tulajdonítható. Lényegesebb ennél a magyar cigány nemzetiséget mondók arányának 18,76 százalékról 32 százalékra való emelkedése.

A nemzetiségi adatokat tartalmazó népszámlálási kötet megjelenése óta sokan írták le azt a mondatot, hogy a 600 ezer magyarországi cigányból csak 190 ezer ember vallotta magát cigánynak. A felmérések adatai azonban mutatják, hogy a magyar anyanyelvű cigányoknak 1993-ban 60,2 százaléka, 2003-ban 38,6 százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta ugyan magát, de elismerte cigány származását, és vállalta cigányságát. Nem is tehetett mást, mert a környezet szigorúan számon tartja származását.

A kisebbségi törvény megfogalmazása idején fölmerült az a javaslat, hogy a nemzeti kisebbségek között ott legyen a zsidó is. A magyarországi zsidók többsége ezt elutasította. Az ELTE Szociológiai Intézetében működő Kisebbségkutató Intézet 1999-ben felmérést végzett a mai magyarországi zsidóságról (Kovács 2002). A kérdőív egyik kérdése a zsidó identitásra vonatkozott. Az öt lehetséges válasz közül az egyik póluson a „Magyarországon élő zsidó vagyok” szerepelt. Ezt a választ első helyen 23, második helyen 16 százalék választotta. A másik póluson a „magyar vagyok” válasz szerepelt. Ezt 13, illetőleg 10 százalék választotta. A válaszolók többsége a kettős identitású válaszokat választotta. A „zsidó vallású (származású) magyar vagyok” választ 30, illetve 25 százalék választotta. A „magyar is, meg zsidó is vagyok” választ mindkét helyen 24 százalék választotta.

A mai Magyarországon élő zsidók ősei a XVIII. és a XIX. században vándoroltak be Magyarországra. Bevándorlásuk előtt természetesen nem magyar volt az anyanyelvük. Jelenleg magyar az anyanyelvük, és a 2001. évi népszámlálás idején a nemzetiségi kérdésre nagy többségük valószínűleg azt a választ adta, hogy magyar nemzetiségű. A romungrók ősei a XVI., a XVII. és a XVIII. században vándoroltak be Magyarországra. Jelenleg magyar az anyanyelvük, és a 2001. évi népszámlálás idején többségük magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

A magyar cigány nemzetiséget választóknál nyilvánvalónak látszik a kettős identitás. Tudjuk azonban – és hangsúlyoztuk is –, hogy kettős identitásúak a magyar nemzetiséget választók is. És nem tudjuk, csak találgatjuk a magyar cigány nemzetiség választásának jelentéseit. Magától értetődően van olyan jelentése, hogy magyar is vagyok meg cigány is, de lehet más jelentése is. A magyar szó használatában szerepet játszik a romungrók „magyar muzsikusz cigány” öntudata, a muzsikusz cigánynak a magyar társadalomban elfoglalt helyéről és presztízséről alkotott elképzelés, a cigányságon belüli arisztokrácia mítosza, az oláh cigányoktól való különbözőség tudata és hangsúlyozása. Azoknál azonban, akik korábban „tisztán” magyarok voltak, most pedig magyar cigányok, gondolnunk kell az utóbbi évek keserű tapasztalataira, a megkülönböztetésre, az elkülönítésre, a kirekesztésre. Számukra a magyar cigány önálló nemzetiség, amely különbözik a cigánytól is, a magyartól is.

1993-ban a beás anyanyelvű cigányok 19 százaléka vallotta magát magyar, 49 százaléka cigány, 8 százaléka beás vagy román, 22 százaléka magyar cigány nemzetiségűnek. A 2003-as felmérésben 39,8 százalék vallotta magát magyar,

32,8 százalék cigány, 11,5 százalék beás vagy román és 15 százalék magyar cigány nemzetiségűnek. Az átalakulás iránya tehát náluk eltért a romungróktól. A romungrók jelentős része nemzetiségi tekintetben távolodott a többségi társadalomtól, a beások az integrálódás útját választották.

Az oláh cigányoknál is növekedett a magyar nemzetiséget választók és csökkent a cigány nemzetiséget választók aránya. 1993-ban 21 százalékuk vallotta magát magyar, 59,6 százalékuk cigány, 2 százalékuk beás vagy román és 15 százalékuk magyar cigány nemzetiségűnek. 2003-ban 29 százalékuk vallotta magát magyar, 42 százalékuk cigány, 3 százalékuk beás és 17 százalékuk magyar cigány nemzetiségűnek.

II. 4. táblázat

A cigányok anyanyelv és nemzetiség szerinti megoszlása 1993-ban (százalék)

Anyanyelv	Nemzetiség					
	Magyar	Magyar cigány	Cigány	Beás	Egyéb	Összesen
Magyar	60,2	18,8	18,5	0,2	2,3	100,0
Cigány	21,2	18,3	59,6	1,8	1,7	100,0
Beás	18,9	22,4	48,7	8,1	1,9	100,0
Összesen	56,2	18,2	22,0	0,7	2,9	100,0

II. 5. táblázat

A cigányok anyanyelv és nemzetiség szerinti megoszlása 2003-ban (százalék)

Anyanyelv	Nemzetiség					
	Magyar	Magyar cigány	Cigány	Beás	Egyéb	Összesen
Magyar	38,6	31,9	25,1	4,2	0,2	100,0
Cigány	29,3	17,1	42,3	3,2	8,1	100,0
Beás	39,8	15,2	32,8	11,5	0,7	100,0
Összesen	37,8	29,8	26,8	4,5	1,1	100,0

Mindkét felmérés pozitív kapcsolatot mutatott az iskolázottság és a magyar nemzetiséghez való kötődés között. Három értelmezés is kézenfekvő. Az első közülük az iskola asszimiláló hatása. A második szerint azok iskolázódnak, akik alkalmazkodni, beilleszkedni, asszimilálódni akarnak, akik magyarok szeretnének lenni. A harmadik az anyanyelvvel függ össze. A magyar anyanyelvűek iskolázottabbak, és egyébként is nagyobb arányban vallják magukat magyar nemzetiségűnek.

Kölcsönösek az összefüggések a munkaerőpiaci státusnál is. A foglalkoztatottnál már maga az elhelyezkedettség is a magyar nemzetiség elfogadásának irányában hat, a munkahely elvesztésétől való félelem is és a munkatársakkal való kapcsolat is, de az is, hogy a már beilleszkedett, asszimilálódott emberek inkább tudták megtartani munkahelyüket, és könnyebben tudtak elhelyezkedni. A magyar nemzetiség és a foglalkoztatottság kapcsolódását az is elősegítette és elősegíti, hogy a magyar anyanyelvűeknek és az iskolázottak-

nak jobb a munkaerőpiaci helyzete, és inkább választják a magyar nemzetiséget is.

Erős összefüggés volt 1993-ban a cigány szervezetekben való részvétel és a nemzetiségi önmeghatározás között is. (2003-ban nem kérdeztük a szervezeti tagságot.) Elég természetesnek látszik, hogy a cigány szervezetekben aktív személyek az átlagosnál kisebb mértékben vallják magukat magyar és az átlagosnál nagyobb mértékben cigány nemzetiségűnek. Ez az összefüggés azonban nem volt teljesen egyértelmű. A cigány szervezetek tagjai a többiekénél nagyobb, de nem sokkal nagyobb mértékben vallották magukat cigány nemzetiségűnek. Ha elfogadnánk azt az elvet, hogy azok cigányok, akik cigány nemzetiségűnek vallják magukat, akkor azt is el kellene fogadnunk, hogy a cigány szervezetek tagjainak közel a fele nem is cigány.

TOVÁBBI TÁBLÁZATOK A 2003-AS VIZSGÁLATBÓL

II. 6. táblázat

A kérdézet első anyanyelve

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Oláh cigány	412	7,6	7,7
Beás	245	4,5	4,6
Magyar	4649	86,0	86,9
Egyéb	45	0,8	0,8
Érvényes válasz összesen	5351	98,9	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	57	1,1	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

II. 7. táblázat

A kérdézet milyen nyelven beszél (a magyar mellett)

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Csak magyar	3850	71,2	74,2
Oláh cigány	800	14,8	15,4
Beás	368	6,8	7,1
Más	170	3,1	3,3
Érvényes válasz összesen	5188	95,9	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	220	4,1	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

II. 8. táblázat

Nemzetiségi identitás (gyermekes esetében szülők meghatározása)

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Magyar	2017	37,3	37,8
Magyar/cigány	1593	29,5	29,9
Cigány	1430	26,4	26,8
Beás	238	4,4	4,5
Egyéb	52	1,0	1,0
Érvényes válasz összesen	5330	98,6	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	78	1,4	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

II. 9. táblázat

Nemzetiség és anyanyelv együttes megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Magyar–magyar	967	17,9	32,2
Magyar–egyéb	187	3,5	6,2
Egyéb–magyar	1551	28,7	51,7
Egyéb–egyéb	296	5,5	9,9
Érvényes válasz összesen	3001	55,5	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	2407	44,5	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

II. 10. táblázat

Magyar nemzetiségűek aránya a háztartásokban

	Gyakoriság	Százalék
Nincs magyar nemzetiségű	96	51,2
Kisebbség	109	9,4
Fele-fele	38	3,3
Többség	110	9,4
Mindenki magyar nemzetiségű	312	26,8
Érvényes válasz összesen	1165	100,0

II. 11. táblázat

Cigány nemzetiségűek aránya a háztartásokban

	Gyakoriság	Százalék
Nincs cigány nemzetiségű	773	66,4
Kisebbség	87	7,5
Fele-fele	22	1,9
Többség	64	5,5
Mindenki cigány nemzetiségű	219	18,8
Érvényes válasz összesen	1165	100,0

II. 12. táblázat

Beás nemzetiségűek aránya a háztartásokban

	Gyakoriság	Százalék
Nincs beás nemzetiségű	1048	90,0
Kisebbség	59	5,1
Fele-fele	15	1,3
Többség	20	1,7
Mindenki beás nemzetiségű	23	2,0
Érvényes válasz összesen	1165	100,0

II. 13. táblázat

A kérdezett első anyanyelve a lakóhely régiója szerint

	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Oláh cigány	11,7	7,0	7,9	0,3	12,6	34,6	7,7
Beás	3,3	2,0	,2	1,3	16,4	8,6	4,6
Magyar	84,2	90,8	90,7	98,2	68,4	56,2	86,9
Egyéb	0,8	0,2	1,2	0,2	2,7	0,5	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	951	1057	504	1714	940	185	5351

II. 14. táblázat

A kérdezett első anyanyelve településtípus szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
Oláh cigány	5,8	8,8	9,6	7,7
Beás	4,4	5,6	0,2	4,6
Magyar	88,8	84,6	90,2	86,9
Egyéb	0,9	0,9		0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2140	2649	562	5351

II. 15. táblázat

A kérdezett milyen nyelven beszél (a magyar mellett)? A válaszok megoszlása régiók szerint

	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Csak magyar	64,9	80,9	77,8	94,8	45,5	27,7	74,2
Oláh cigány	23,9	15,1	19,9	1,7	21,4	61,3	15,4
Beás	5,2	2,2	,8	2,0	26,7	9,2	7,1
Más	6,0	1,7	1,5	1,6	6,5	1,7	3,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	948	991	473	1690	913	173	5188

II. 16. táblázat

A kérdezett milyen nyelven beszél (a magyar mellett)? A válaszok megoszlása településtípus szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
Csak magyar	78,2	70,4	76,5	74,2
Oláh cigány	8,7	19,3	23,0	15,4
Beás	8,0	7,9	,4	7,1
Más	5,1	2,5	0,2	3,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2099	2527	562	5188

II. 17. táblázat

Nemzetiségi identitás a lakóhely régiója szerint

	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Magyar	41,8	42,7	55,0	20,6	47,6	53,3	37,8
Magyar/ cigány	39,1	30,3	21,3	36,4	16,5	11,0	29,9
Cigány	16,7	26,3	21,1	37,9	21,8	19,8	26,8
Beás	1,7	0,6	1,6	5,1	12,9		4,5
Egyéb	0,6		1,0	0,1	1,2	15,9	1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	944	1048	507	1712	937	182	5330

II. 18. táblázat

Nemzetiségi identitás a lakóhely településtípusa szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
Magyar	37,0	39,0	35,6	37,8
Magyar/cigány	34,7	22,8	44,7	29,9
Cigány	23,0	31,5	19,6	26,8
Beás	4,8	5,1		4,5
Egyéb	0,5	1,6	0,2	1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2128	2640	562	5330

III. TELEPÜLÉSI ÉS LAKÁSVISZONYOK. KÖLTÖZÉSEK

TELEPÜLÉSI ÉS LAKÁSVISZONYOK

1971-ben a cigányok kétharmada telepen élt. A telepen lakók aránya Budapesten 30, a vidéki városokban 52 és a községekben 68 százalék volt. Telepen élt a magyar anyanyelvű cigányok 65, a román anyanyelvű cigányok és a cigány anyanyelvű cigányok 75 százaléka. Budapesten telepen lakott a magyar anyanyelvűek 22 és a cigány anyanyelvűek 52 százaléka. A vidéki városokban telepen lakott a magyar anyanyelvűek 74, a cigány anyanyelvűek 62 és a román anyanyelvűek 87 százaléka. A községekben telepen lakott a magyar anyanyelvűek 68, a cigány anyanyelvűek 80 és a román anyanyelvűek 45 százaléka.

A telepek részben spontán módon keletkezett hagyományos, részben mesterségesen létrehozott új telepek voltak. A magyar anyanyelvűek telepei általában a települések szélén helyezkedtek el, a cigány és a román anyanyelvűek telepei többnyire (nem mindig) a településtől távol, sokszor négy-öt kilométer távolságban. Eredetileg a magyar cigány telepek is távol feküdtek a községek-től, a terjeszkedő falu azonban fokozatosan elérte, sőt sok helyen körülvette a telepet. A falvak szélén levő beás telepek lakói eredetileg távolabb fekvő erdei telepeken laktak, és az 1971-es felmérést megelőző években költöztek a falvak közelébe.

Az alábbi sorokat az 1971-es felmérés beszámolójának szövegéből idézzük: „A telepi házakat a cigányok maguk építik, vályogból vagy vert földből. Alapot nem ásnak, a falakat nem szigetelik. A padlózat földes, az ajtók és az ablakok rosszak, mivel többnyire bontásból származnak. A szobák 9–12 négyzetméter alapterületűek. A padozatból és a falakból jövő nedvesség átjárja és elrottasztja a ruhákat és az amúgy is nagyon szegényes és hiányos bútorzatot. A rossz ajtók és ablakok miatt erős légmozgás alakul ki, az ablakok kis mérete miatt nem lehet rendesen szellőztetni. A tető gyakran hiányos, úgy hogy beesik az eső, de ahol nem hiányos, többnyire ott is átázik. Fűtésre tűzhelyet használnak, amely csak addig melegít, amíg a tűz ég. Gyakori a gombásodás, a levegő nehéz, doh szagú... Az egészséges ivóvíz, az árnyékszék hiánya, a szétdobált szemet miatt sok a fertőző betegség, vérhas, hastífusz, fertőző májgyulladás... A hagyományos telep zsúfolva van házakkal, mivel a növekvő népesség a telep határain túl nem terjeszkedhet. Elsősorban emiatt nem tudnak árnyékszéket építeni. A telep környéke tele van szétdobált hulladékkal, szeméttel, hasznavehetetlen holmikkal és fekáliával... Megfelelő számú ágy felállítására nincs elég hely, többen alszanak egy fekhelyen, vagy egyszerűen a föld-

re fekszenek. A zsúfoltság neuroti- zálja, egymás ellen fordítja az embereket, és megnehezíti az együttélést.”

Az új telepek létrejöttének három típusában a hatósági átköltöztetés játszotta a döntő szerepet. Az első típusban a hagyományos telepen lakó cigányokat meglevő régi épületbe (majorba, cselédlakásba, elhagyott szeszfőzdébe, raktárba stb.) költöztették. A majdnem mindig rossz állapotban levő, általában nem lakás céljára épült, többnyire lakhatatlan épületekbe rendszerint túlságosan sok személyt költöztettek be, az együttélést elviselhetetlenné tevő zsúfoltságot hoztak létre, és az egészségügyi körülmények nagyon ritkán és akkor is csak valamivel voltak jobbak, mint a hagyományos telepeken.

A második típusban az átköltöztetésre ítélt cigányok számára csupán helyet jelöltek ki, amelyen azután maguk építették fel a kunyhóikat, és ezek nem voltak jobbak a hagyományos telep házainál. A harmadik típusban a cigányokat meglevő vagy erre a célra újonnan épített barakktelepekre költöztették, és természetesen ezek sem voltak jobbak a hagyományos telepeknél.

Új telepek azonban nemcsak hatósági átköltöztetés útján keletkeztek, hanem a részben saját erőre támaszkodó építkezések és vásárlások során is. Ezek ismertetése előtt összefoglaló képet adunk az 1971-es lakáviszonyokról.

Nem volt villany a cigány lakások 44 százalékában, ezen belül a magyar cigány lakások 39, a beás lakások 48 és az oláh cigány lakások 65 százalékában, a budapesti lakások 21, a vidéki városi lakások 35, és a falusi lakások 48 százalékában.

Vízvezeték volt a lakások 8 százalékában (a budapesti lakások 55, a vidéki városi lakások 11, a községi lakások 2 százalékában). Az épület telkén kút állt rendelkezésre a lakások 16 százalékában (a budapesti lakások 15, a vidéki városi lakások 8, és a falusi lakások 18 százalékában). Száz méternél közelebb álló kút volt a lakások 37 százalékában, száz méternél távolabb 39 százalékban. A vidéki városi lakások 43 százalékában száz méternél közelebb volt a kút, száz méteren túl 37 százalékban, a községekben száz méternél közelebb volt a kút 38 százalékban, és távolabb 42 százalékban.

A vízzel való ellátottság nyelvi csoportok szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja.

III. 1. táblázat

A cigány háztartások vízzel való ellátottságának százalékos megoszlása 1971-ben anyanyelv szerint

	Magyar	Oláh	Román	Együtt
Vízvezeték	9,7	4,5	3,9	8,1
Kút az épület telkén	13,7	18,4	32,4	16,4
Száz méternél közelebb	35,6	39,5	31,8	36,7
Száz méteren túl	41,0	37,6	25,3	38,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Viszonylag nagy volt azoknak a lakásoknak az aránya is, amelyeknél még száz méteren túl, sőt annál jóval nagyobb távolságban sem állt rendelkezésre iható víz, és ezért a lakások lakói kényszerűen fertőzött vizet ittak. Ország-

san 16 százalék, a magyar és a román cigányoknál 14–14 százalék, az oláh cigányoknál 21 százalék, a keleti régióban 37 százalék volt az ilyen lakások aránya.

Vízöblítéses WC a lakások 3 százalékában volt a lakáson belül és 5 százalékában a lakáson kívül, de árnyékszék sem volt a lakások harmadában, az oláh cigányok lakásainak 47 százalékában és a keleti régió lakásainak 59 százalékában.

A cigányok kétharmada vályog-, vertföld- vagy sárfalú kunyhóban lakott, és nagyobb fele olyanban, amelynek alapozása sem volt. Ezeknek az aránya a községekben volt a legnagyobb, de vályogból épült a házak nagyobb része a vidéki városokban és több mint negyedrésze Budapesten is.

III. 2. táblázat

A cigány háztartások által lakott házak alapozásának és falazatának százalékos megoszlása 1971-ben anyanyelv szerint a különböző településtípusokban

Budapest

	Magyar	Oláh	Román	Együtt
Tégla, beton, kő, panel	78,3	54,5	–	73,4
Vályog alapozással	13,3	4,6	–	11,4
Vályog alapozás nélkül	8,4	40,9	–	15,2
Összesen	100,0	100,0	–	100,0

Vidéki városok

	Magyar	Oláh	Román	Együtt
Tégla, beton, kő, panel	42,7	64,3	–	45,3
Vályog alapozással	15,3	14,3	–	15,9
Vályog alapozás nélkül	42,0	21,4	–	38,8
Összesen	100,0	100,0	–	100,0

Községek

	Magyar	Oláh	Román	Együtt
Tégla, beton, kő, panel	24,0	24,3	46,3	26,1
Vályog alapozással	17,6	14,4	5,3	15,6
Vályog alapozás nélkül	58,4	61,3	48,4	58,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Összesen

	Magyar	Oláh	Román	Együtt
Tégla, beton, kő, panel	32,1	32,2	44,7	33,0
Vályog alapozással	16,9	13,4	6,8	15,3
Vályog alapozás nélkül	51,0	54,3	48,5	51,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Földes lakásban lakott 1971-ben a cigány háztartások 61 százaléka, köves lakásban további 14 százaléka. A vidéki városokban 68 százalék, Budapesten 37 százalék volt a földes és a köves lakások aránya.

III. 3. táblázat

A lakások padozatának százalékos megoszlása a cigány háztartások körében 1971-ben

	Föld	Kő	Melegpadló	Összesen
Budapest	15,2	21,9	62,9	100,0
Vidéki városok	51,2	16,7	32,1	100,0
Községek	67,8	12,4	19,8	100,0

Az egy helyiségre jutó személyek száma (ne felejtjük, hogy az egy helyiség legtöbbször 9–12 négyzetméter volt) 2,5 fölött volt a cigányok 69 százalékánál és 4,5 fölött a cigányok 25 százalékánál.

A cigány lakások 35,5 százalékában találtunk rádiót és 24 százalékában televíziót. Ezt a két 1971-es adatot akkor tudjuk értékelni, ha tudjuk, hogy 1969-ben az országban a száz háztartásra jutó rádiók száma 115 volt a munkásoknál és 89 a parasztnál, a száz háztartásra jutó televíziók száma pedig 75 volt a munkásoknál és 37 a parasztnál.

Mosógépet és hűtőszekrényt a cigány lakások 4–4 százalékában találtunk. A száz háztartásra jutó mosógépek száma 1969-ben a munkásoknál 76, a parasztnál 54 volt, a hűtőszekrényeké a munkásoknál 37, a parasztnál 6.

Az 1971-es helyzet leírását annak megállapításával kezdtük, hogy a cigányok kétharmada telepen élt. Most tegyük hozzá, hogy nem soroltuk a telepi lakások közé a községeken és városokon kívül fekvő elszigetelt cigány lakásokat, és nem minősítettük telepnek a településeken kívül fekvő két-három cigány lakás együttesét sem. Ezekkel együtt a cigány lakások 76 százaléka feküdt a községeken és a városokon kívül.

III. 4. táblázat

A cigányok lakásainak százalékos megoszlása fekvés szerint 1971-ben

	A településtől távol		A település szélén		A településen belül		Összesen
	Telepi	Nem telepi	Telepi	Nem telepi	Telepi	Nem telepi	
Magyar	12,0	2,7	29,3	5,2	24,3	26,5	100,0
Oláh	20,8	5,3	26,6	5,8	27,0	14,5	100,0
Román	39,1	2,0	10,8	14,7	6,9	26,5	100,0
Együtt	16,1	3,1	27,3	6,2	23,0	24,3	100,0

1965-ben telep-felszámolási akció indult, amelynek legfőbb eszköze a kedvezményes kamatú lakáshitel volt. A hitelből a cigányok az átlagos családi háznál kisebb és rosszabb minőségű, úgynevezett „CS”-házakat, csökkentett értékű házakat építhettek, vagy a csökkenő lélekszámú falvakban megüresedett régi parasztházakat vásárolhattak. Az 1965-ben indult akció 1985-re nagyjából véget is ért. Az akció kezdete előtt 1964-ben 49 ezer telepi házban

222 ezer személyt írtak össze, 1984-ben már csak 6277 telepi lakásban 42 ezer személyt.⁶

Az 1993-as felmérés idején a cigányok 13,7 százaléka – valamivel több mint 60 ezer ember – élt a telepen. Hagyományos telep azonban már csak kevés volt. A felmért telepek többsége újabb keletű telep volt. Leginkább az északi régiókban, közelebbről Borsod megyében jöttek létre új típusú telepek.

A Horn–Kuncze kormány 1997-ben középtávú tervet fogadott el a cigányság helyzetének javítására. A tervezet előírta a telepek összeírását. Erre csak évek múlva került sor, akkor is hiányosan és pontatlanul. Az összeírás szerint körülbelül 100 ezer ember élt telepeken.

A 2003. évi felmérés szerint jelenleg a cigányok 6 százaléka, vagyis 36 ezer ember él telepeken.

A telepek nagy többségének felszámolása csökkentette, de nem szüntette meg a cigányok szegregációját. A községek és a városok külterületéről a belterületre költözött a cigányok négyötöd része, de a belterületen a szegregáció új formái jöttek létre. A „CS”-házakat többnyire egymás szoros szomszédságában, a településnek erre a célra kijelölt részén építették, és ezáltal újratermelték a korábbi elkülönítettséget. Régi parasztházak megvásárlására azokban a községekben volt lehetőség, amelyekben a megélhetési viszonyok romlottak, és ezért a nem cigányok kezdtek elvándorolni. A cigányok házvásárlása és beköltözése fokozta a nem cigányok elvándorlását. Ez a folyamat a kisközségekben és az aprófalvakban volt a legszembetűnőbb. Kocsis Károly és Kovács Zoltán már 1991-ben megállapította, hogy 675 településen a cigányok aránya meghaladta a 8 százalékot, 94 településen a 25 százalékot és 9 településen az 50 százalékot (Kocsis–Kovács 1991). Azóta sokkal nagyobb lett az elcigányosodó települések száma.

Havas Gábor 1987-ben folytatott kutatást az elcigányosodó kistelepülések társadalmáról Baranya és Borsod megyében.⁷ A Baranya megyei CIKOB (Cigányügyi koordinációs bizottság) adatai szerint a megye népességének 15 százaléka lakott az ezer főt meg nem haladó lélekszámú, helyi tanács és tsz-központ nélküli községekben, a megye cigány lakosságának viszont csaknem 37 százaléka élt ilyen községekben. A megye falvai közül 148 tartozott ebbe a kategóriába.

A cigányok aránya a 148 község közül három faluban haladta meg a 75 százalékot, további három faluban az 50 százalékot, további tíz faluban az egyharmadot, további tizenhat faluban a 25 százalékot és további tizenhét faluban a 20 százalékot. Összesen tehát negyvenkilenc volt Baranyában az elcigányosodó kistelepülések száma. Ezzel kapcsolatban Havas megállapította, hogy 20 százalék az a kritikus határ, amelynél a konfliktusok megsokszorozódnak, a nem cigányok elköltözésének üteme felgyorsul, és ezért az elcigányosodás folyamata visszafordíthatatlanná válik.

⁶ A telepfelszámolásról lásd Berey (1990).

⁷ Lásd Havas (1999).

Borsodban 1984-ben 16 olyan ezer fő alatti község volt, amelyben a cigányok aránya meghaladta a 25 százalékot.

1991-ben Fekete Éva (G. Fekete 1994), az MTA Regionális Kutatások Központja Észak-Magyarországi Osztályának munkatársa végzett kutatást Borsod megye 76 településén. A cigányok aránya a 76 település kétharmadában haladta meg a 10 százalékot, több mint felében a 20 százalékot és kilenc faluban az 50 százalékot.

Ugyanilyen folyamatok zajlottak és zajlanak le a nagyközségekben, a kisvárosokban és a nagyvárosokban is. Cigányok oda tudnak beköltözni, ahonnan a nem cigányok elköltöznek, vagyis a települések hanyatló, leromló részeibe. Az elköltözés azután erősödik a cigányok beköltözésének hatására, és a leromlás erősödik az elköltözések hatására.

Az 1993-as vizsgálat során a megkérdezettek közvetlen környezetének összetételét is rögzítettük. A megoszlás a következő volt: a közvetlen környéken kizárólag vagy túlnyomórészt cigányok laktak a megkérdezett családok 30 százalékánál, vegyesen laktak cigányok és nem cigányok 29 százalékánál, többségében nem cigányok laktak 29 százalékánál, egyáltalán nem laktak cigányok 9 százalékánál, és nem lehetett megállapítani 3 százalékánál.

A 2003. évi felmérésben is rögzítettük, hogy a kérdezett család közvetlen környezetében milyen arányban élnek cigányok, de a kizárólag cigányok lakta környezetet különválasztottuk a túlnyomórészt cigányok laknak környezettől. A válaszok a szegregálódás nagymértékű fokozódását mutatják. A közvetlen környezet 25 százalékában kizárólag, 31 százalékában túlnyomórészt cigány családok laknak (míg 1993-ban a kizárólag és a túlnyomórészt cigány családok együtt képeztek 30 százalékot), vegyesen laknak cigányok és nem cigányok 22 százalékánál (szemben az 1993-as 29 százalékkal), többségében nem cigányok laknak, 17 százalékánál (szemben az 1993-as 29 százalékánál), és a közelben nem laknak cigányok 5 százalékánál (szemben az 1993-as 9 százalékkal).

Ezen a téren nagyok a különbségek a településtípusok és a régiók között. Budapesten és Pest megyében a közvetlen környezet 16 százalékában laknak kizárólag és 20 százalékában túlnyomórészt cigány családok, 29 százalékában laknak vegyesen cigányok és nem cigányok, 34 százalékában laknak többségében nem cigányok, és 1 százalékban nem laknak cigányok a közelben. Még ezek a szegregációs arányok is nagyok és nagyobbak az 1993-as felmérés arányainál.

A szegregáció mértékét mutatja az is, hogy a megkérdezett cigány családok 50 százaléka lakik a település belsejében, 42 százaléka a település szélén, de közvetlenül a településhez illeszkedve, 2 százaléka a településtől távol, és, mint láttuk, 6 százalék elkülönült cigány telepen.

Ennek a megoszlásnak alapján azt gondolhatnánk, hogy 50 százalék lakik szegregáltan. Szegregáltan lakik azonban a település belsejében élő cigány családok majdnem fele is: 15 százalékuk szomszédságában kizárólag cigány családok és 29 százalékuk szomszédságában túlnyomórészt cigány családok laknak. Mindent összevéve, a felmérésbe került 1165 lakásból 483 (42 száza-

lék) fekszik a település szélén, 23 (2 százalék) a településtől távol, 73 (6 százalék) elkülönített telepen és 254 (22 százalék) a település belsejében, de kizárólag vagy túlnyomórészt cigány környezetben, vagyis a cigány családok 72 százaléka szegre- gáltan lakik.

Mint említettük, 1971-ben a cigányok kétharmada élt telepeken, igen erős elkülönítettségben. Az 1993-as felmérés idejére az elkülönítettség nagymértékben visszaszorult. 2003-ban újra az 1971-es elkülönítettségi arányokkal találkozunk. A forma más, mert sokkal kevesebb a telep, a szegregáció mértéke azonban ma is ugyanakkora.

Hozzá kell tenni, hogy a 72 százalék a 2003. első negyedévi helyzetet mutatja, ugyanakkor a szegregáció erősödését jelzi.

A lakás fekvését és szegregáltságát illetően Budapest erősen különbözik a vidéki városoktól és a falvaktól.

III. 5. táblázat

A cigány háztartásoknak a lakás fekvése szerinti megoszlása az egyes településtípusokon 2003-ban (százalék)

A lakás fekvése	Falu	Város	Budapest	Összesen
Település belsejében	40,5	46,8	100,0	49,8
Település szélén	54,7	39,7	–	41,6
Távol, de nem telepen	3,0	1,6	–	2,0
Telepen	1,7	11,3	–	6,3
Egyéb	–	0,7	–	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

III. 6. táblázat

A cigány háztartások környezeti szegregáltság szerinti megoszlása településtípus szerint 2003-ban (százalék)

A család közvetlen környezetében lakók...	Falu	Város	Budapest	Összesen
kizárólag cigányok	24,0	25,5	6,7	23,4
túlnyomórészt cigányok	31,9	33,6	23,3	31,8
vegyesen	24,5	19,0	29,2	22,3
a többség nem cigány	13,2	15,8	39,3	17,2
nincsenek cigányok	5,4	5,2	1,7	4,9
nem lehet megállapítani	–	0,5	–	0,3
Összesen	100,00	100,0	100,0	100,0

Már említettük, hogy jelenleg a cigányok 6 százaléka, vagyis 36 ezer ember él telepeken. Telepi lakások Békés, Borsod, Csongrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Nógrád megyében találhatók. Budapesten a cigányok a város belsejében laknak. A lakások közvetlen szomszédságának 30 százalékában laknak kizárólag vagy túlnyomórészt cigányok, vegyesen laknak további 30 százalékánál, és a közelben lakók többsége nem cigány 40 százalékánál. A falusi cigányok 60 százaléka a település szélén vagy attól távol lakik, és a közvetlen szomszédok 57 százaléka kizárólag vagy túlnyomórészt cigány. Igen nagyok a regionális különbségek.

III. 7. táblázat

A cigány háztartásoknak a lakás fekvése szerinti megoszlása az egyes régiókban 2003-ban (százalék)

A lakás fekvése	Bp. ipar- vidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Összesen
Település belsejében	70,1	21,6	39,6	54,3	51,1	71,4	49,8
Település szélén	29,9	65,3	49,1	33,5	42,2	28,6	41,6
Távol, de nem telepen	–	1,9	0,9	1,9	4,9	–	2,0
Telepen	–	10,8	10,4	10,0	0,9	–	6,3
Nem lehet megállapítani	–	0,5	–	0,3	0,9	–	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

III. 8. táblázat

A cigány háztartások környezeti szegregáltság szerinti megoszlása a lakóhely régiója szerint 2003-ban (százalék)

A család közvetlen környezetében lakók...	Bp. ipar- vidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Összesen
kizárólag cigányok	14,3	37,7	36,0	14,4	27,6	20,9	23,4
túlnyomórészt cigányok	19,2	26,9	24,0	47,9	29,3	14,0	31,8
vegyesen	32,0	22,2	8,0	24,1	18,7	14,0	22,3
a többség nem cigány	31,5	11,8	20,0	10,5	15,1	37,2	17,2
nincsenek cigányok	2,0	1,4	12,0	3,0	4,3	11,6	4,9
nem lehet megállapítani	1,0	–	–	–	–	2,3	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A lakásviszonyokat illetően 1971 és 1993 között alapvető változás ment végbe. Putriban vagy kunyhóban lakott 1971-ben a cigányok kétharmada, 1993-ban 6 százaléka. Jelenleg 5 százalékuk lakik putriban vagy kunyhóban.

1993-ban a cigány lakások egyharmada volt egyszobás, 43 százaléka kétszobás és 24 százaléka három- vagy többszobás. Ugyanakkor a teljes magyarországi lakásállományban 16 százalék volt az egyszobás, 43 százalék a kétszobás, és 40 százalék a három- vagy többszobás lakások aránya.

2003-ban a cigány családok lakásainak 28 százaléka egyszobás, 42 százaléka kétszobás és 30 százaléka három- vagy többszobás. A teljes lakásállományban 12 százalék az egyszobás, 41 százalék a kétszobás, és 47 százalék a három- vagy többszobás lakások aránya.

1993-ban a cigány lakások 80 százaléka volt téglá, beton- vagy kőépületben, 20 százaléka vályog-, vertföld- vagy sárfalú épületben. A téglá- vagy betonépületek aránya Budapesten 96 százalék volt, Miskolcon 78 százalék, a többi vidéki városban 74 százalék, a községekben 52,5 százalék.

2003-ban a falazat 77 százaléka volt téglá vagy beton, 19 százaléka vályog vagy vertföld, és a lakások 4 százalékánál nincs adatunk a falazatról. A téglá- vagy betonfalazatok aránya Budapesten 98,3 százalék, a vidéki városokban 82,6 százalék, a községekben 64,2 százalék.

A földes padozatú lakások aránya 1993-ban 10 százalék, 2003-ban 4 százalék volt.

1993-ban és 2003-ban a cigányok lakásainak 98 százalékában volt villany. 1993-ban vízvezeték volt a cigány lakások 65 százalékában, Budapesten 95, a

vidéki városokban 75, a községekben 55 százalékban. Az épület telkén levő kútból nyerték a vizet 10 százalékban, 100 méteren belüli kútból 20 százalékban és 100 méteren túli kútból 5 százalékban. WC volt a lakások 49 százalékában, Budapesten és a vidéki városokban 61, a községekben 41 százalékban. Fürdőszoba volt a lakások 48 százalékában.

2003-ban vízvezeték volt a cigány lakások 72 százalékában, Budapesten 94, a vidéki városokban 68, a községekben 67 százalékban. A vízellátást az épület telkén álló kút biztosította 6 százalékban. WC volt a lakásokon belül 51 százalékban, Budapesten 59, a vidéki városokban 54, a községekben 44 százalékban, a lakásokon kívül 7 százalékban, Budapesten 33 százalékban, a vidéki városokban 5, a községekben 3 százalékban. Fürdőszoba volt 2003-ban a cigány lakások 57,6 százalékában, Budapesten 66,7 százalékban, a vidéki városokban 57,4 százalékban, a községekben 55,5 százalékban.

Az egy szobára jutó személyek száma a cigány népességben 1993-ban 2,27 volt, 2003-ban pedig 2,4 volt. Az egy főre jutó alapterület 2003-ban maximálisan 5 négyzetméter volt a személyek 9,3 százalékánál, 5,1 és 10 négyzetméter között volt 26,5 százalékánál, 10,1 és 20 négyzetméter között volt 44,4 százalékánál, és 20 négyzetméter fölött volt 19,7 százalékánál.

Sokat meg lehet és feltétlenül magyarázatra szorul a települési szegregáció nagymértékű fokozódása 1993 és 2003 között. Utaltunk már arra, hogy a cigányok 1990 előtt is azokba a településekbe, illetőleg a falvak és városok azon részeibe tudtak beköltözni, amelyekből a romló viszonyok miatt a nem cigányok fokozatosan elköltöztek. *A kistelepülések és a cigányok* c. tanulmányában Havas Gábor (1999) részletesen tárgyalta a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években bekövetkezett tömeges elvándorlásokat és beköltözéseket és ezen belül olyan állami akciók hatását, mint a mezőgazdaság kollektivizálása, a téészek, tanácsok, iskolák, intézmények összevonása. Ezeknek helyére a kilencvenes és a kétezres években más tényezők léptek: gazdagodás és szegényedés, valamint a jómódúak elkülönülési és elkülönítési törekvései. A társadalom egyre inkább gazdagodó, befektetésekre képes felső harmadának háztartásai elköltöztek és elköltöznek korábbi lakhelyeikről, azokat üresen hagyták és hagyják, kialakították és tovább alakítják elkülönített lakóövezeteiket. A kilencvenes évek elején kitört gazdasági válság következtében egymilliónál jóval több ember veszítette el munkahelyét, és 2003-ban is megmaradt munkanélkülinek vagy inaktívnak. A munkanélküliséggel sújtott családok egy része is költözött, olcsóbb lakóhelyekre, szegények és cigányok településeibe és lakónegyedekbe.

A válság idején földrajzilag is többfelé szakadt az ország. A munkanélküliség és a nyomában járó szegénység sokkal kevésbé sújtotta az ország fejlettebb, középső és nyugati részét, mint a fejletlenebb Északot és Keletet, az Alföldet és a Dél-Dunántúlt. Az 1997-ben kezdődő fellendülés azután a középső és nyugati részekben eltüntette a munkanélküliséget, és virágzást hozott, míg a válságban tönkrement részekben megmaradt a munkanélküliség, az inaktivitás és a szegénység. Csak bizonyos mértékig jelzi a különbségeket, hogy 2002-ben a regisztrált munkanélküliségi ráta Budapesten 2,2 volt, Pest megyében 3,7,

Győr-Moson- Sopron megyében 4,0, Vas megyében 4,5, Szabolcs-Szatmárban viszont 16,7, Borsodban 19,1. Csak bizonyos mértékig, mert a kis térségek közötti különbségek még jóval nagyobbak. A kedvezőtlen helyekről elmennek azok, akik mozdulni tudnak, és maradnak azok, akik erre nem képesek.

A szegregálódást tovább fokozták a „szocpolos” lakásépítések, amelyek során mindig gondosan ügyeltek a cigányok szigorú elkülönítésére. Ennél is nagyobb hatást gyakoroltak a városi rehabilitációk, amelyeknek egyik bevallott célja és fennen hangoztatott eredménye volt egész városrészek *megtisztítása* a cigányoktól.⁸ Az elkülönítéshez azzal is hozzájárultak az önkormányzatok, hogy a cigányokat nem engedték a nem cigányok közé települni, és az építkezések során külön utcákat jelöltek ki a cigányoknak és a nem cigányoknak. Az ilyen típusú cselekvések az elmúlt tizennégy esztendőben szaporodtak és erősödtek, és bizonyosra vesszük, hogy a következő években tovább erősödnek. A szegregálódásnak az a foka, amelyről beszámoltunk, még nem csúcspont. Rosszabbodás következik.

KÖLTÖZÉSEK⁹

Ebben a fejezetben a vándorlásokkal foglalkozunk. Vándorlásnak a statisztikai felmérésekben a településhatárt átlépő költözést nevezik. Ezen belül a KSH adatközlő publikációi elkülönítenek állandó és ideiglenes vándorlást. Állandó vándorlás az, ahol megváltozik az állandó lakcím. Ideiglenes vándorlás az, ahol megváltozik az ideiglenes lakcím. A 2003-as kutatásban nem vizsgáltuk részletesen a lakóhely-változtatásokat. Az 1993-as felmérés kérdőívében azonban regisztráltuk az összes lakóhelyváltást. A települések közötti vándorlás mellett az azokon belüli lakás-változtatásokat is figyelembe vettük, ha más fekvésű volt az új lakás, mint a régi. A településeken belüli költözéseket most nem vizsgáljuk.

Az 1993-as felmérés vándorlásra vonatkozó változói csak bizonyos korlátok között vethetők össze a KSH adataival. Az előbbi felmérésben ugyanis másként történt az állandó és az ideiglenes lakhelyváltatás szétválasztása, mint a KSH adatbázisaiban. A KSH adatközlése a lakásbejelentő lapok alapján történik. Az emberek jó része megteszi a ma már nem kötelező bejelentéseket, ám néhányan megkímélik magukat ettől. Olyanok is vannak, akik más lakásba jelentkeznek át, ám valójában nem költöznek sehová. A felmérés ezzel szemben a tartalmilag állandónak minősíthető vándorlásokat regisztrálta. Ez a vizsgálat a KSH által állandónak minősített költözéseken túl az általuk ideiglenesnek tekintett vándorlási adatokat is tartalmazza. Mindazonáltal az 1993-as adatok feldolgozásakor azzal a feltevéssel éltünk, hogy a felmérés költözési adatai az állandó vándorlásokat tartalmazzák.

⁸ Elsősorban a budapesti viszonyok alakulásának elemzéséhez tanulságos Ladányi (1989), Ladányi-Szelényi (1997a).

⁹ Az 1993-as vizsgálat adatainak feldolgozásában a fejezet Janky (1999a) elemzésére épül.

A vándorlás tendenciáinak durvább, ugyanakkor megbízhatóbb mérésére szolgál a lakóhely és a születési hely összevetése. Erre vonatkozóan nem csupán az 1993-as, de a 2003-as felmérés adatbázisa is tartalmaz adatokat. Ezeket az 1996-os Mikrocenzus és a 2001-es népszámlálás adataival tudjuk összevetni. Azt viszonylag nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a cigányok tömeges letelepedése nem az utóbb évtizedek terméke. Az 1893-as cigányösszeíráskor azt találták, hogy a Budapesten kívül, a történelmi Magyarország területén élő 275 ezer cigány kilenczede teljesen letelepedett életmódot folytatott. Az eredmény azért is tanulságos, mert az összeírást éppen a vándorló cigányság általuk „problémásnak” ítélt jellege miatt kezdeményezték. Mint kiderült, ezek a „problémás” emberek kevesebben voltak a feltételezetténél. A cigányösszeírás óta eltelt egy évszázadban a vándorló csoportok gyakorlatilag eltűntek. A „félíg letelepedett cigánycsoportok” létezését az 1993-as vizsgálat eredményei cáfolták.

III. 9. táblázat

Letelepedettek és vándorlók az 1893-ban az akkori cigányösszeírás alapján*

Csoport elnevezése	Összeírtak száma	Százalékos megoszlás
Állandó letelepedett	243 432	88,5
Huzamosabban tartózkodó	20 406	7,4
Vándor	8 938	3,3
Katona vagy börtönlakó	2 164	0,8
Összesen	274 940	100,0

* Forrás: Magyar Országos Kír. Statisztikai Hivatal (1895), 21.

Az 1993-as felmérés és az 1996-os mikrocenzus adatai alapján – a rendkívül korlátozott összehasonlíthatóság ellenére – levonhatjuk azt a következtetést, hogy a cigányok körében a vándorlási gyakoriság nem magasabb lényegesen, mint a nem cigány népességben. Ha csupán az össznépesség állandó vándorlási rátájával vetjük össze a felmérés eredményeit, szignifikáns különbségeket észlelünk. Ám a minta alapján kicsi a valószínűsége, hogy az eltérés az országos átlagtól nagymértékű (mondjuk, kétszeres). Érdekes különbségre figyelhetünk fel azonban, ha megnézzük a megyén belüli, illetve kívüli költözések arányát a rendszerváltást megelőző és követő évek vándorlásain belül. Az 1993-as vizsgálat retrospektív adatai szerint 1988 és 1993 között a cigány vándorlók nagyjából kétharmada saját megyéjén belül választott magának új településen lakhelyet. Az össznépességben belül a vándorlók kb. 55 százaléka tette ugyanezt.

Az 1993-as felmérés és az 1996-os mikrocenzus adatai azt mutatják, hogy kicsi (bár nem elhanyagolható) a különbség a cigányok és a népesség egésze között a szülőhelyükön lakók arányát tekintve. Ez megint ellentmond a cigányok nagyobb vándorlási hajlandóságáról alkotott vélekedéseknek. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a tapasztalt eltérés ellentétes irányú azzal, amit a vándorló életmódról alkotott feltételezések sugallnának.

A 2003. évi felmérés idején többen voltak azok a cigányok, akik más településen laktak, mint ahol születtek. Az arányok eltolódása azonban nem jelentős, és valójában az országos átlaghoz közelített az elmúlt évtizedben.

III. 10. táblázat

A szülőhely és a jelenlegi lakóhely összehasonlítása a cigányok között és az össznépességben – a 15 éves és idősebb népesség körében (százalék)

Születési és jelenlegi lakóhely	Össznépesség 1996	Cigányok 1993	Cigányok 2003
Különböző	49,1	44,0	49,4
Azonos	50,9	56,0	50,6
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az eredmények értékelésekor azonban figyelembe kell venni azt, hogy a cigány népesség átlagéletkora jóval alacsonyabb, mint az össznépességé. Többen lehetnek közöttük olyanok, akik *még* nem költöztek el szülőhelyükről. Érdemes tehát korosztályonként is megvizsgálni az adatokat.

III. 11. táblázat

A születéskori lakóhelyükkel azonos településen lakók százalékos aránya korosztályonként

Korcsoportok	Össznépesség 1996	Cigányok 1993	Cigányok 2003
15–39 évesek	6	60,2	48,7
40–59 évesek	43,4	48,1	51,1
60–x évesek	42,9	43,0	48,1
Összesen	50,9	56,0	49,1

1993-ban a rendelkezésünkre álló durva korosztályos bontásban is nagyjából ugyanazt tapasztaltuk, mint az összesített adatok vizsgálatakor. Nem volt tehát nyoma annak, hogy a cigányok között lényegesen többen vagy éppen kevesebben költöznének el életük során szülőhelyükről, mint a nem cigányok körében. A teljes populációknál tapasztalt különbséget bizonyos összetételhatásnak is tulajdoníthatjuk, melyet a cigányok és nem cigányok eltérő korosztályos megoszlása okozott. A 2003-as adatok más képet mutatnak. A fiatalabb korosztályok körében ugyanakkora az elköltözötték aránya, mint az idősebbek között. Feltételezhető, hogy a középkorúak és idősek körében drasztikusan csökkent azok aránya, akik sok évtized után elhagyták azt a települést, ahol születtek. Ebben a munkaerőpiaci változások játszhattak nagy szerepet. Már nem csábították ipari munkahelyek új lakóhelyre a cigányokat. Nincs kizárva, hogy visszaköltözések is történtek, bár ennek a folyamatnak a volumenéről nincsenek adataink. Emellett figyelemreméltó, hogy a fiatalok körében viszont megnőtt a vándorlási hajlandóság, ami a munkahelykereséssel kevésbé magyarázható. A 40 év alattiak körében a dolgozók közül ugyanannyian költöztek el eredeti lakóhelyükről, mint a többiek közül. A középkorosztályokban valóban az tapasztalható, hogy az eredeti lakóhely-

ükön élők kisebb arányban dolgoznak. Azonban ebben a korcsoportban az alacsony vándorlási rátára utaló adatok inkább egy fordított folyamatot jeleznek: az egykori (főleg falusi) ingázók veszítették el legkönnyebben munkahelyüket, és most ők találnak a legnehezebben (városi) munkát. Illetve nincs kizárva, hogy a munkát nem találók egy része költözhetett vissza eredeti lakóhelyére. A fiatalok nagyobb költözési hajlandósága tehát inkább egy újfajta családalapítási stratégia terjedésére utalhat, amelynek során új településen keresnek olcsó lakhelyet a fiatalok. Ezek a könnyen elérhető lakások elsősorban a munkaerőpiactól leginkább elzárt településeken találhatók. Így a vándorlás adott esetben csökkentheti a jövőbeni munkához jutási esélyeket.

Ha a szülőhely és az 1993-as lakóhely településtípusát hasonlítjuk össze, a községben lakók számának csökkenését tapasztalhatjuk. A falvakban lakók aránya 10 százalékponttal volt alacsonyabb 1993-ban, mint az ott születetteké. A hiány felét nyelték el a városok és felét Budapest. Ez Budapest relatíve nagyobb növekedéséről tanúskodik. Az 1993-as mintának csak 3 százaléka született Budapesten, ám 8 százaléka lakott ott. A városok felé áramlás nem utal arra, hogy a nagyobb települések általában jobban vonzzák őket. Ha leszámítjuk Budapestet, ahonnan az ott születetteknek csak tizede vándorolt el, nem nagyobb a város megtartó képessége, mint a falué. Az összes megkérdezettet tartalmazó mintákban elég sok az olyan tizen-, illetve huszonéves, aki még nincs túl első költözésén. Ez hamis képet festhet az egyes településtípusok megtartó erejéről. Ám a falvak fokozatos elhagyása akkor sem sokkal szembetűnőbb, ha csak a 29 évesnél idősebbeket vesszük figyelembe.

2003-ban a falvakban lakók aránya nem alacsonyabb, mint a (jelenlegi besorolás szerint) falvakban születettek aránya. A falusiak között többen vannak azok, akiknek születéskori lakóhelyük valamely város volt.

III. 12. táblázat

A születéskori és az aktuális lakóhely településtípusának együttes megoszlása 1993-ban a legalább 30 éves cigányok körében*

Szülőhely	Lakóhely			
	Község	Város	Budapest	Összesen
Község	77,9	17,5	4,7	2168
	91,3	46,5	49,3	75,6
Város	24,3	67,9	7,8	639
	8,4	53,3	24,4	22,3
Budapest	9,7	3,2	87,1	62
	0,3	0,2	26,3	2,2
Összesen	64,4	28,4	7,1	100,0
	1849	815	205	2869

* A első cellák tartalma: felül a sorszázalék, alul az oszlopszázalék. Az oszlopok összesítő celláinak tartalma: felül sorszázalék, alul az oszlop elemeinek összege. A sorok összesítő celláinak tartalma: felül a sor elemeinek összege, alul az oszlopszázalék. A jobb alsó cella tartalma: felül a sor-, ill. oszlopszázalékok kerekített összege, alul az összes mintaelem száma.

Az 1993-as felmérés feldolgozásának fontos megállapítása, hogy nem volt a hetvenes és nyolcvanas években a cigányság körében nagymértékű, régiókat átszelő vándorlási hullám. A vándorlások között – melyek egy-egy évben az összlakosságnak csupán 2–3 százalékát érintik – döntő többségben a megyén belüli költözések voltak. Lassú Budapest- és nyugat felé áramlás azonban ezzel együtt is érzékelhető volt. A keleti országrészek vándorlási egyenlege valószínűsíthetően negatív, Budapesté és környékéé, valamint a Dunántúl pedig pozitív. Főleg a keleti országrész észak-keleti régiójából volt nagy az elvándorlás, ugyanakkor a nyugati országrész nagymértékű benépesedésének nem volt nyoma. A Dunántúl kismértékű pozitív vándorlási egyenlege a régiók közötti vándorlások egy kis százalékának eredményeként jöhetett létre. A régiókat átszelő vándorlások nagyobb része a rendszerváltást megelőzően a keleti megyék és a központi régió között zajlott. Így fordulhatott elő, hogy – a nyugati régiók lassú benépesülése mellett – Budapestről és környékéről többen költöztek keletre, mint nyugatra. A Dunántúlon továbbra is alacsony maradt a cigányok aránya. A hetvenes és nyolcvanas években a legjellemzőbb régiók közötti vándorlási irány a keletről Budapestre, illetve környékére történő vándorlás volt. Nem teljesen jelentéktelen mértékű azonban az ellenkező irányú vándorlás sem. Sőt, az 1993-as felmérés bizonytalan – és talán torzító – adatai arra utalnak, hogy a rendszerváltást megelőző 20 évben a központi iparvidéken az elvándorlási ráta a keleti országrész felé nagyobb volt, mint amekkora a keleti országrész elvándorlási rátája volt a központ felé. Az igaz viszont, hogy a Budapestről és környékéről a keleti országrész felé történő vándorlás elsősorban a Duna-Tisza közébe irányult, míg a központ felé elsősorban a Tiszántúlról és észak-keletről érkeztek áttelepülők.

Ha összevetjük az 1993-ban legalább 15 évesek akkori lakóhelyének régióját születési lakóhelyük régiójával, ugyanarra a következtetésekre jutunk, mint a vándorlások közvetlen elemzése által. Budapesten érzékelhetően többen laktak, mint ahányan ott születtek. Szabolcs-Szatmár-Beregben, Hajdú-Biharban és Békésben viszont kisebb arányban laktak 1993-ban, mint ahányan születtek ezekben a megyékben az akkori mintában szereplők közül. A fenti különbségek akkor válnak viszonylag jelentőssé, ha csak a legalább 30 évesek adatait tekintjük. Az első költözések zöme ekkorra már lezajlott.

Mindazonáltal a vándorlások és a természetes szaporulat egyenlegeként történtek érdemi változások a roma népesség regionális megoszlásában. Nem is a rendszerváltozást megelőző két évtized, hanem sokkal inkább az elmúlt tíz év hozott számottevő változásokat. Az utóbbi években jelentősen megnőtt az északi régióban élő cigányok aránya. Ezzel szemben folyamatosan csökken az alföldi megyék részesedése. Emellett csökkenést mértünk a Dél-Dunántúlon is. A születésekre vonatkozó adatok arra utalnak, hogy ezekért a változásokért legalább részben a születési arányszámok regionális különbségei felelősek.

III. 13. táblázat

A cigányok százalékos megoszlása régiók szerint az 1971-es, 1993-as és 2003-as felmérés alapján (0–x évesek)

Régió	1971	1993	2003
Bp. iparvidék	19,0	18,2	17,77
Kelet	23,0	19,8	19,69
Alföld	16,0	12,0	9,39
Észak	20,4	24,3	32,17
Dél-Dunántúl	20,0	22,8	17,51
Nyugat	1,4	2,9	3,46
Összesen	100,0	100,0	100,0

A lakóhely-változtatási szokások tekintetében eltéréseket tapasztalhatunk a cigányok különböző nyelvi csoportjai között. Az 1993-as vizsgálatban az anyanyelvi és a beszélt nyelvi csoportok tekintetében is megmutatkoztak a különbségek (ám bizonyos változóknál a nyelvi csoportok közötti eltérés mértéke érezhetően csökkent, ha nem anyanyelvi, hanem beszélt nyelvi alapon határoztuk meg a csoportokat). A vándorlás szempontjából nem közömbös az összehasonlítható csoportok korösszetétele, márpedig a nem magyar anyanyelvű cigányok idősebbek az átlagnál. Ezért egyszerűbb regressziós modellekkel is kísérletet tettünk az eltérő korösszetétel hatásának kiszűrésére. Az eddigi lakóhelyek számát tekintve különösen a beások ütöttek el jelentősen a többi cigánycsoporttól 1993-ban. Ám a cigány anyanyelvűek vándorlási jellegzetességei sem egyeztek meg teljesen a magyar nyelvűekével. Ezt a nemi, házassági, életkori, nyelvi és regionális változók hatását kiszűrő modell is igazolta.

III. 14. táblázat

A születéskori és az aktuális lakóhely településének összehasonlítása 1993-ban anyanyelv szerint (százalék)

	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
Különböző	62,5	43,9	47,7	45,1
Azonos	37,5	56,1	52,3	54,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	277 fő	4561 fő	222 fő	5060 fő

III. 15. táblázat

A születéskori és az aktuális lakóhely megyéjének összehasonlítása 1993-ban anyanyelv szerint (százalék)

	Beás	Magyar	Cigány	Összesen
Különböző	13,5	16,9	21,3	16,9
Azonos	86,5	83,1	78,7	83,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	275 fő	4471 fő	221 fő	4967 fő

Hasonló eredményekre jutottunk 1993-ban a születési hely és a lakóhely összevetésekor is. Ugyanakkor az 1993-as mintába került beás anyanyelvűek kicsit magasabb aránya lakott születéskori lakóhelyének megyéjén vagy régió-

ján belül, mint a magyar anyanyelvűeké. Ezt a kicsiny különbséget azonban annak fényében kell értékelni, hogy a beásoknak a magyar anyanyelvűekénél jóval kisebb része lakik most azon a településen, ahol születésekor. Mint említettük, az 1993-as adatok azt mutatták, hogy ezek az összefüggések általában érvényesek az átalakított anyanyelvi csoportokra is. Fontos különbség azonban, hogy míg a bevallott anyanyelv szerint elkülönített csoportok közül a cigány anyanyelvűek is eltérnek jellemzőikben a magyaroktól, a beszélt nyelv szerint tekintve már nem mindig. Az 1993-as adatok alapján arra következtethetünk, hogy találhatók különbségek a cigányság egyes nyelvi csoportjainak vándorlási sajátosságaiban. A várankozásainknak megfelelően a beások valamivel gyakrabban változtattak lakóhelyet a felmérést megelőző időszakban, mint a többiek. Ezen belül azonban főleg a lokális költözés volt jellemző rájuk. A cigány nyelvűek között is kimutatható volt a nagyobb vándorlási gyakoriság. Azonban ez nem annyira nagy jelentőségű különbség.

A 2003. évi felmérés során nem volt lehetőség a vándorlási adatok részletes vizsgálatára. A születési hely és a lakóhely összevetése alapján azonban érdeemi változásokra következtethetünk. A beás anyanyelvűek már nem térnek el olyan nagy mértékben az átlagtól, mint korábban. A többséghez hasonló arányban vannak közöttük olyanok, akik ugyanott élnek, mint ahol születtek. Ebből nem következtethetünk a beások csökkenő vándorlási hajlandóságára, mivel a magukat beás anyanyelvűeknek vallók száma csökken, átlagéletkora pedig nő. Főleg a mobilabbak közül kerülhettek ki a nyelvi identitásukat elvesztők. Azonban a beszélt nyelvek szerint bontott adatok is ugyanezt a tendenciát mutatják. Továbbá a fiatalabb beás anyanyelvűek is hasonló arányban laknak születésükori lakóhelyükön, mint a korosztályukba tartozó többi cigány. Azt sem lehet állítani már, hogy a beások kifejezetten csak a megyén belül költöznének a falvak között. A cigány anyanyelvűek körében a korábbinál nagyobb vándorlási hajlandóságra utalnak a 2003-as adatok. Közöttük elsősorban a középkorosztályok költöztek el az átlagosnál nagyobb arányban eredeti lakóhelyükről. További elemzések deríthetik ki, hogy milyen folyamatok állhatnak az eredmények mögött. Különösen magas körükben a megyehatárt átlépő vándorlások aránya. Nem zárható ki, hogy egyes rossz adottságú falvak és területek „elcigányosodása” mögött az átlagosnál nagyobb arányban húzódik meg a cigány nyelvű családok vándorlása. Mindazonáltal a beszélt nyelvek szerinti megoszlásokban nem találunk jelentős különbséget az oláh cigányok és a romungrók költözési aránya között.

III. 16. táblázat

A születésükori és a jelenlegi lakóhely településének összehasonlítása 2003-ban anyanyelv szerint (százalék)

	Beás	Magyar	Cigány	Egyéb	Összesen
Különböző	53,7	48,2	56,6	(53,3)	49,4
Azonos	46,3	51,8	43,4	(46,7)	50,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	190 fő	2529 fő	290 fő	(30 fő)	3039 fő

III. 17. táblázat

A születéskori és a jelenlegi lakóhely megyéjének összehasonlítása 2003-ban anyanyelv szerint (százalék)

	Beás	Magyar	Cigány	Egyéb	Összesen
Különböző	24,9	20,0	30,7	14,3	21,3
Azonos	75,1	80,0	69,3	85,7	78,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen (fő)	185 fő	2490 fő	283 fő	(28 fő)	2986 fő

Néhány mondat erejéig érdemes kitérni a nemek közötti különbségekre is. Az 1993-as vizsgálatban azt találtuk, hogy a nők nagyobb arányban élnek születéskori lakóhelyüktől eltérő településen: a férfiak 40 százaléka, míg a nők fele lakott máshol, mint ahol született. Ez nem csupán a korösszetétel nemek közötti eltéréseivel magyarázható, hanem a házassodáshoz kötődő szokásokkal is. Már a 15–29 évesek korosztályában is tíz százalékponttal volt magasabb a nők körében a születéskori lakóhelyükről elköltözött aránya. A 2003. évi vizsgálat adatai azt mutatják, hogy ebben a tekintetben csökkentek a nemek közötti különbségek az elmúlt tíz évben. A nők 53 százaléka, a férfiaknak pedig 49 százaléka lakik máshol, mint ahol született. A fiatalok körében csekély az eltérés férfiak és nők között: a 15–29 éves férfiak 45 százaléka, a nőknek pedig 47 százaléka költözött el születéskori lakóhelyéről. 2003-ban ebben a korosztályban másfélszer akkora volt az új lakóhelyre költözött férfiak aránya, mint 1993-ban.

A 2003-as adatfelvétel eredményei arra utalnak, hogy az utóbbi tíz évben a vándorlási hajlandóság növekedett a cigányok körében. Az adatok azt mutatják, hogy különösen a fiatalok térbeli mobilitása nőtt meg. A 40 évesnél fiatalabbak nagyjából hasonló arányban laknak azon a településen, ahol születtek, mint a középkorúak, illetve az idősebb korosztályok tagjai. Emellett fontos tapasztalat, hogy a közeli településekre költözésekhez képest megnőtt a megyehatárokat átlépő vándorlások aránya.

TÖVÁBBI TÁBLÁZATOK A 2003-AS VIZSGÁLATBÓL

III. 18. táblázat

Mikor épült a ház? A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék
Nem tudni	343	29,4
1945 előtt	233	20,0
1945–89	398	34,2
1990 óta	191	16,4
Érvényes válasz összesen	1165	100,0

III. 19. táblázat

Az épület jellege. A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Putri, kunyhó	55	4,7	4,8
Üzlet, műhely, pince, lakókocsi stb.	41	3,5	3,6
Cs-ház	45	3,9	3,9
Parasztház	186	16,0	16,2
Családi ház	517	44,4	45,0
Nyomortelep, barakkszerű sorház	63	5,4	5,5
Cselédház	5	0,4	0,4
Kolóniaépület	79	6,8	6,9
Régi bérház	102	8,8	8,9
Panel	46	3,9	4,0
Jobb bérház	5	0,4	0,4
Egyéb, mégpedig	5	0,4	0,4
Érvényes válasz összesen	1149	98,6	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	16	1,4	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 20. táblázat

A ház falazata. A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Tégla, beton, kő	891	76,5	76,7
Vályog	218	18,7	18,8
Egyéb	52	4,5	4,5
Érvényes válasz összesen	1161	99,7	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4	0,3	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 21. táblázat

A ház fekvése. A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
A település belsejében	577	49,5	49,7
A település szélén, de a településhez illeszkedve	483	41,5	41,6
A településtől távol, de nem elkülönített telepen	23	2,0	2,0
Elkülönített cigánytelepen	73	6,3	6,3
Egyéb, mégpedig	4	0,3	0,3
Érvényes válasz összesen	1160	99,6	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	5	0,4	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 22. táblázat

A lakáshasználat jogcíme. A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Tulajdonos	793	68,1	68,3
Bérlő	311	26,7	26,8
Jogcím nélküli	57	4,9	4,9
Érvényes válasz összesen	1161	99,7	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4	0,3	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 23. táblázat

A lakás egy főre jutó alapterülete. A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Legfeljebb 5 m ²	104	8,9	9,3
5,1–10 m ²	297	25,5	26,6
10,1–20 m ²	496	42,6	44,4
Több mint 20 m ²	220	18,9	19,7
Érvényes válasz összesen	1117	95,9	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	48	4,1	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 24. táblázat

A szobák száma. A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
1 szoba	377	32,4	33,2
2 szoba	466	40,0	41,0
3 szoba	241	20,7	21,2
4 vagy több szoba	53	4,5	4,7
Érvényes válasz összesen	1137	97,6	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	28	2,4	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 25. táblázat

Van-e könyha a lakásban? A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Van	1080	92,7	93,0
Nincs	81	7,0	7,0
Érvényes válasz összesen	1161	99,7	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4	0,3	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 26. táblázat

Van-e kamra a lakásban? A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Van	727	62,4	62,9
Nincs	428	36,7	37,1
Érvényes válasz összesen	1155	99,1	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	10	0,9	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 27. táblázat

Van-e fürdőszoba a lakásban? A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Van	663	56,9	57,6
Nincs	489	42,0	42,4
Érvényes válasz összesen	1152	98,9	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	13	1,1	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 28. táblázat

Van-e villany a lakásban? A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Van	1115	95,7	96,5
Nincs	26	2,2	2,3
Kikapcsolva	14	1,2	1,2
Érvényes válasz összesen	1155	99,1	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	10	0,9	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 29. táblázat

Van-e víz a lakásban? A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Vízvezeték	799	68,6	69,1
Vízvezeték, kútból szivattyúval	18	1,5	1,6
Épület telkén lévő kútból	69	5,9	6,0
Távolabb	192	16,5	16,6
Egyéb	78	6,7	6,7
Érvényes válasz összesen	1156	99,2	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	9	0,8	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 30. táblázat

Van-e WC a lakásban? A háztartások megoszlása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Vízöblítéses a lakásban	585	50,2	50,5
Vízöblítéses a lakáson kívül	80	6,9	6,9
Árnyékszék	471	40,4	40,6
Semmi sincs	23	2,0	2,0
Érvényes válasz összesen	1159	99,5	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	6	0,5	
Összes megkérdezett	1165	100,0	

III. 31. táblázat

A születéskori lakóhely és a jelenlegi lakóhely összehasonlítása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Különböző	1501	27,8	49,3
Azonos	1541	28,5	50,7
Érvényes válasz összesen	3042	56,3	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	2366	43,8	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

III. 32. táblázat

A születés kori lakóhely megyéjének és a jelenlegi lakóhely megyéjének összehasonlítása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Különböző	635	11,7	21,2
Azonos	2354	43,5	78,8
Érvényes válasz összesen	2989	55,3	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	2419	44,7	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

III. 33. táblázat

A születés kori lakóhely jelenlegi településtípusának és a jelenlegi lakóhely településtípusának összehasonlítása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Különböző	880	16,3	29,1
Azonos	2146	39,7	70,9
Érvényes válasz összesen	3026	56,0	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	2382	44,0	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

III. 34. táblázat

A születés kori lakóhely és a jelenlegi lakóhely összehasonlítása régió szerint az egyes korcsoportokban

Korcso- port		Bp. ipar- vidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
15–39	Különböző	52,4	38,3	48,4	54,6	47,0	41,8	48,7
	Azonos	47,6	61,7	51,6	45,4	53,0	58,2	51,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	328	381	192	626	321	67	1915
40–59	Különböző	67,7	40,1	43,4	48,1	52,9	63,6	51,1
	Azonos	32,3	59,9	56,6	51,9	47,1	36,4	48,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	164	172	99	260	187	33	915
60–99	Különböző	59,4	42,1	53,8	51,0	36,1	60,0	48,1
	Azonos	40,6	57,9	46,2	49,0	63,9	40,0	51,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	32	57	26	49	36	10	210

III. 35. táblázat

A születéskori lakóhely és a jelenlegi lakóhely összehasonlítása a kérdezett első anyanyelve szerint az egyes korcsoportokban

Korcsoport		Oláh cigány	Beás	Magyar	Egyéb	Együtt
15–39	Különböző	54,9	54,5	47,7	42,9	48,6
	Azonos	45,1	45,5	52,3	57,1	51,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	162	110	1628	14	1914
40–59	Különböző	61,2	58,5	49,3	44,4	51,1
	Azonos	38,8	41,5	50,7	55,6	48,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	98	65	743	9	915
60–99	Különböző	50,0	26,7	48,1	85,7	48,1
	Azonos	50,0	73,3	51,9	14,3	51,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	30	15	158	7	210

III. 36. táblázat

Születéskori lakóhely és jelenlegi lakóhely összehasonlítása iskolai végzettség szerint az egyes korcsoportokban

Korcsoport		Legfeljebb 8 általános	Szakmunkás	Legalább érettségi	Együtt
15–39	Különböző	47,6	49,7	49,2	48,1
	Azonos	52,4	50,3	50,8	51,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	1432	342	63	1837
40–59	Különböző	48,5	61,7	58,3	50,4
	Azonos	51,5	38,3	41,7	49,6
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	738	107	24	869
60–99	Különböző	48,9	27,3		47,1
	Azonos	51,1	72,7	100,0	52,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	174	11	2	187

III. 37. táblázat

Születéskori lakóhely megyéjének és jelenlegi lakóhely megyéjének összehasonlítása régió szerint az egyes korcsoportokban

Kor csoport		Bp. ipar-vidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
15–39	Különböző	36,6	13,4	14,7	16,0	14,7	19,4	18,8
	Azonos	63,4	86,6	85,3	84,0	85,3	80,6	81,2
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	325	380	190	618	312	67	1892
40–59	Különböző	54,7	14,6	21,6	16,7	25,0	24,2	25,6
	Azonos	45,3	85,4	78,4	83,3	75,0	75,8	74,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	159	171	97	252	180	33	892
60–99	Különböző	53,3	12,3	32,0	14,6	21,2	60,0	25,1
	Azonos	46,7	87,7	68,0	85,4	78,8	40,0	74,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	30	57	25	48	33	10	203

III. 38. táblázat

A születéskori lakóhely megyéjének és a jelenlegi lakóhely megyéjének összehasonlítása a kérdezett első anyanyelve szerint az egyes korcsoportokban

		Oláh cigány	Beás	Magyar	Egyéb	Együtt
15–39	Különböző	28,1	23,9	17,6	14,3	18,8
	Azonos	71,9	76,1	82,4	85,7	81,2
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	160	109	1608	14	1891
40–59	Különböző	34,0	29,5	24,4		25,6
	Azonos	66,0	70,5	75,6	100,0	74,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	94	61	729	8	892
60–99	Különböző	34,5	13,3	24,2	33,3	25,1
	Azonos	65,5	86,7	75,8	66,7	74,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	29	15	153	6	203

III. 39. táblázat

A születés kori lakóhely megyéjének és a jelenlegi lakóhely megyéjének összehasonlítása iskolai végzettség szerint az egyes korcsoportokban

Korcsoport		Legfeljebb 8 általános	Szakmunkás	Legalább érettségi	Együtt
15–39	Különböző	19,6	17,2	17,7	19,1
	Azonos	80,4	82,8	82,3	80,9
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	1415	337	62	1814
40–59	Különböző	24,5	32,0	34,8	25,7
	Azonos	75,5	68,0	65,2	74,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	721	103	23	847
60–99	Különböző	25,4	18,2		24,7
	Azonos	74,6	81,8	100,0	75,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	169	11	2	182

III. 40. táblázat

A lakás egy főre jutó alapterülete régió szerint

	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Legfeljebb 5 m ²	15,6	3,3	6,3	12,3	6,2	7,0	9,3
5,1–10 m ²	33,7	20,7	29,5	27,4	22,4	30,2	26,6
10,1–20 m ²	40,0	49,3	41,1	42,5	50,0	37,2	44,4
Több mint 20 m ²	10,7	26,8	23,2	17,9	21,4	25,6	19,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	205	213	95	351	210	43	1117

III. 41. táblázat

A lakás egy főre jutó alapterülete településtípus szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
Legfeljebb 5 m ²	2,9	11,2	24,2	9,3
5,1–10 m ²	20,3	28,9	38,3	26,5
10,1–20 m ²	49,0	43,6	31,7	44,4
Több mint 20 m ²	27,8	16,3	5,8	19,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	443	553	120	1116

III. 42 táblázat

A víz forrása a háztartásban. A háztartások megoszlása a lakóhely régiója szerint

	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Vízvezeték	89,2	75,7	64,4	47,6	77,4	95,3	69,1
Kútból szivattyúval	1,0	2,3	1,9	1,4	1,8		1,6
Épület telkén, kútból	2,9	7,0	4,8	4,9	10,9	2,3	6,0
Távolabb	6,9	9,8	18,3	33,8	5,4	2,3	16,6
Egyéb		5,1	10,6	12,4	4,5		6,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	204	214	104	370	221	43	1156

III. 43. táblázat

A víz forrása a háztartásban. A háztartások megoszlása a lakóhely településtípusa szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
Vízvezeték	64,4	67,9	93,3	69,2
Vízvezeték, kútból szivattyúval	3,0	0,5	0,8	1,6
Épület telkén, kútból	8,7	4,2	4,2	6,0
Távolabb	18,9	17,9	1,7	16,6
Egyéb	5,0	9,4		6,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	461	574	120	1155

IV. A CIGÁNYOK ÉS AZ ISKOLA

Az 1971. évi reprezentatív felmérésben 3510 felnőtt személy iskolai pályafutását rögzítettük. Azt tapasztaltuk, hogy az 59 éven felüli cigányoknak 70 százaléka sohasem járt iskolába. Ők a XIX. század végén vagy a XX. század első évtizedében születtek, és az első világháború előtt voltak tankötelesek. Akkoriban a magyar cigány gyerekek 40 százaléka, az oláh cigány gyerekek 10 százaléka jutott el az iskolába, a beás gyerekek közül senki sem. Az utóbbiak nem is járhattak iskolába, mert a falvaktól távol, erdei telepeken éltek, és nem is tudtak magyarul. Az oláh cigányok jelentős része vándor cigány (sátoros cigány) volt. Más részük „a községben huzamosabban tartózkodó, de állandóan le nem telepedett cigányok” kategóriájába tartozott, letelepedett részük pedig távol lakott az iskolától. Távol lakott azonban az iskolától a magyar cigány gyerekek nagy része is. Akik jártak iskolába, azok sem mindig, és két-három évnél többet nem jártak. Négy osztályt a gyerekek egyötöde sem végezte el.

A XX. század elején a gyerekek iskolába járása nem vált még általános, magától értetődő szokássá az egész magyar társadalomban sem. A hat-tizenkét éves gyerekeknek 1870-ben 50, 1890-ben 81, 1913-ban 85 százaléka járt iskolába. A gyerekek túlnyomó többsége négy osztályt vagy annyit sem végzett, és tízéves korában dolgozni kezdett. Sok településen nem is volt iskola, és ahol volt, szinte mindenütt egy tanteremből állt.¹⁰

A két világháború között a magyar hatóságok igen nagy erőfeszítéseket tettek a négyosztályos iskolázás kiterjesztésére. Ezek az erőfeszítések párhuzamosan mentek végbe a vándor cigányok letelepítésére irányuló és nagyrészt sikeres kísérletekkel. Ennek ellenére az 1971. évi felmérésben azt tapasztaltuk, hogy a két világháború között tanköteles korba jutó 35–59 éves cigányok 50 százaléka sohasem járt iskolába. A magyar cigányoknál az első világháború előtti 40 százalékos iskolába járási arányt a két világháború között sikerült 60 százalékra, az oláh cigányoknál a 10 százalékos és a beás cigányoknál a 0 százalékos arányt 30 százalékra emelni. Iskolába járás azoknál a beásoknál lett szokás, akik az erdei telepekről a falvak közelébe vagy szélére költöztek. Továbbra is fennmaradt a sok mulasztás, és továbbra is csak két-három évig jártak iskolába. Négy osztályt a gyerekek harmada, nyolc osztályt az 50–59 évesek 1 százaléka, a 35–49 évesek 5 százaléka végzett. A többségi társadalomban az

¹⁰ Vö. Romsics (1999), 39–40.

iskolába nem járók aránya 1930/31-ben évi 8 százalékra és később még kevesebbre csökkent.

1945 után a közoktatásban igen nagy változások mentek végbe. Az 1940-ben törvénybe iktatott 8 osztályos iskolát 1945 augusztusában általánossá, mindenkinek kötelezővé tették, és ezt az egymást követő kormányok nagy erőfeszítéssel igyekeztek megvalósítani. Az 1943 és 1948 között tankötelessé váló cigány gyerekeknél az iskolába nem járók aránya 37 százalékra, az 1948 és 1953 között tankötelessé váló gyerekeknél 27 százalékra csökkent. Az 1953 és 1957 közötti időszakban az iskolába nem járók aránya 13 százalék és a következő ötéves korcsoportban 9 százalék volt.

Az iskolába járók aránya leggyorsabban a beás cigányoknál növekedett: a két háború közötti 30 százalékról 1957 után 90 százalékra emelkedett. Az 1971. évi felmérés beszámolójában ezzel kapcsolatban elsősorban a települési körülmények változására hivatkoztunk. Az erdei telepek csaknem teljesen megszűntek, faluszéli telepekké váltak, és megkezdődött a faluba való beköltözés. Ezzel kölcsönhatásban megváltozott a beás cigányok elhelyezkedése a foglalkoztatási struktúrában. Baranya megyében különlegesen nagy volt a bányászat és az ipar fejlődése, és ennek következtében a felnőtt cigány férfiak mind el tudtak helyezkedni, és általában nagyobb keresettel, mint a legtöbb megyében.

A második világháború után az iskolába nem járók arányának csökkenése a magyar cigányoknál is nagyobb mérvű volt, mint az oláh cigányoknál. A magyar cigányok körében a két háború közötti 40 százalékról 1957 után 6 százalékra, az oláh cigányoknál ugyanakkor 70 százalékról 17 százalékra csökkent az iskolába nem járók aránya. Az 1971-ben 30–34 éves cigányok 1937 és 1941 között születtek, 1943 és 1948 között jutottak tanköteles korba. Az iskolába járók aránya ebben a korcsoportban 63 százalékra, a négy osztályt végzettké 48, a nyolc osztályt végzettké 11 százalékra emelkedett.

Az 1971-ben 25–29 éves cigányok 1942 és 1946 között születtek, és 1948 és 1953 között váltak tankötelessé. Az iskolába járók aránya ebben a korcsoportban 73 százalékra emelkedett – még mindig 27 százalék volt az iskolába nem járók aránya –, a négy osztályt végzettké 53 százalékra, a nyolc osztályt végzettké 16 százalékra emelkedett. Az 1971-ben 20–24 éves cigányok 1947 és 1951 között születtek és 1953 és 1958 között váltak tankötelessé. Az iskolába járók aránya ebben a korcsoportban 87 százalékra, a négy osztályt végzettké 63 százalékra, a nyolc osztályt végzettké 27 százalékra emelkedett.

A 27 százalék nagy eredmény volt az 1945 előtt elért 5 százalékhoz képest, de nem változtatott azon, hogy a gyerekek háromnegyed része csak négy osztályt vagy annál kevesebbet végzett. Az 1971. évi felmérés beszámolójában felhívtuk a figyelmet arra, hogy 1945 és 1971 között a nem cigány népesség iskolázottsági szintje gyorsan emelkedett, és nem csökkent, hanem növekedett a távolság a cigányok és a nem cigányok iskolázottsága között. „Az a veszély fenyeget – írtuk akkor –, hogy az iskolázottsági szintek közötti különbség etnikai jellegzetességgé válik, és színes kisebbség kialakulását segíti elő.”¹¹

¹¹ Kemény (1976), 45.

Súlyosabbnak tartottuk az alábbi megfontolást: „A hét osztálynál kevesebbet végzett cigány gyerekek gyakorlatilag majdnem teljesen analfabéták, nevük aláírásán kívül írni egyáltalában nem tudnak, olvasni csak nyomtatott betűket, azt is oly módon, hogy a szöveg megértésére többnyire képtelenek. Ez megnehezíti a társadalmi munkamegosztásba való kapcsolódásukat, illetve azt olyan foglalkozásokra korlátozza, amelyeknek betöltéséhez semmiféle iskolázottság sem szükséges. Az iskolázatlan cigány munkaerő létszáma egyelőre gyorsan gyarapodik... Ezzel egyidejűleg számolnunk kell gazdasági életünk és iparunk szerkezetének megindult átalakulásával. Az ötvenes években újrateremtődött a tanulatlan munkaerő, de nem olyan iramban, mint amilyenben növekedett a tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet. Így következett be, hogy az ipar bővülése saját határaiba ütközött, és irányváltozásra kényszerült. A tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet a jövőben már nem emelkedik, hanem csökken, vagy legföljebb változatlan marad. Ennek következtében előre látható, hogy már egy-két évtized múlva felesleg képződik a tanulatlan cigány munkaerőből és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.”¹² Talán nem szükséges hozzátenni, hogy amit előre láttunk, az két évtizeden belül bekövetkezett.

Az 1971-et követő 22 év alatt annyit sikerült elérni, hogy az 1993-as felmérés idején a 20–24 éves cigány fiatalok 77,7 százaléka végezte el az általános iskola nyolc osztályát.

Ez kedvező változás volt, de mégsem volt elegendő, mert 1993-ban már tartós munkanélküliség várt nemcsak azokra, akik nyolc osztályt sem végeztek, hanem azokra is, akik elvégezték a nyolc osztályt, de nem tanultak tovább.

Ugyanúgy, mint az 1971-ben felmérésben, 1993-ban is nyomon követtük a felnőtt személyek iskolai pályafutását és ennek alapján az iskolába járásnak és iskola elvégzésnek változásait. Az 1993-ban 35–39 éves cigányok 1954 és 1958 között születtek, 1960 és 1965 között váltak tankötelessé. Ebben a korcsoportban az iskolába nem járók aránya 6 százalék volt, a nyolc osztályt végzettké 55 százalék. Az 1993-ban 30–34 évesek 1959 és 1963 között születtek, 1965 és 1970 között váltak tankötelessé. Az iskolába nem járók aránya náluk 3 százalék volt, a nyolc osztályt végzettké 70 százalék. Az 1993-ban 25–29 évesek 1964 és 1968 között születtek, 1970 és 1975 között váltak tankötelessé. Az iskolába nem járók aránya náluk 2,5 százalék volt, a nyolc osztályt végzettké 75 százalék. A 20–24 évesek 1969 és 1973 között születtek, 1975 és 1979 között váltak tankötelessé. Az iskolába nem járók aránya náluk 1 százalék volt, a nyolc osztályt végzettké 77,7 százalék. Ez a nyolc osztály azonban nem volt igazi nyolc osztály. Az általános iskolát a cigány gyerekek többsége nem 14 vagy 15 éves korában végezte el, hanem jóval később.

Az általános iskolát 14 éves korban befejezők aránya a kilencvenes években a teljes népességben is csak 81–82 százalék volt, és ez az arány 15 éves korban emelkedett 90, 16 éves korban 96 százalékra. A cigányoknál azonban a gyerekek 31,3 százaléka végezte el az általános iskolát 14 éves korban, 43,6 százaléka 15 évesen, 62,7 százaléka 16 évesen, 64,4 százaléka 17 évesen és 77,7 száza-

¹² Uo. 40.

léka 18 évesen. Minél idősebben végezték el az iskolát, annál kevésbé volt tényleges tudás a bizonyítvány mögött.

A több éves késésnek az volt az egyik oka, hogy nem hat, hanem hétéves korban írták be a gyerekeket az első osztályba. 1993-ban a hétéves cigány gyerekek 38,7 százaléka járt az általános iskola első osztályába.

A nyolcéveseknek 31,5 százaléka járt harmadikba,
a kilencéveseknek 33 százaléka járt negyedikbe,
a tízéveseknek 31,2 százaléka járt ötödikbe,
a tizenegy éveseknek 33 százaléka járt hatodikba,
a tizenkét éveseknek 33 százaléka járt hetedikbe,
a tizenhárom éveseknek 27,5 százaléka járt nyolcadikba.

Az iskolába járást és az iskolavégzést illetően 1993-ban különbséget regisztráltunk a régiók között. A 25–29 évesek között például a nyolc osztályt végzetek aránya

országosan 75 százalék,
a budapesti iparvidéken 84 százalék,
az északi régióban 74 százalék,
az alföldi régióban 73 százalék,
a dél-dunántúli régióban 72 százalék,
a keleti régióban 70 százalék volt.

Nagyok voltak a különbségek településtípusok között is.

A nyolc osztályt végzettek aránya

Budapesten 84,5 százalék,
a vidéki városokban 76 százalék,
a községekben 73 százalék volt.

A legnagyobbak azonban az anyanyelv szerinti különbségek voltak.

Nyolc osztályt végzett a 25–29 évesek korcsoportjában

a magyar anyanyelvűek 78 százaléka,
a beások 58 százaléka,
az oláh cigányok 52 százaléka.

Az általános iskola elvégzésének szempontjából a 2003. évi felmérés úgy is felfogható, mint az 1993. évi felmérés folytatása. Az általános iskola nyolc osztályát elvégezte a 35–39 évesek 79, a 30–34 évesek 81, a 25–29 évesek 80, a 20–24 éveseknek 82,5 százaléka. A 2003. évi felmérés folytatást jelent annyiban is, hogy a cigány gyermekek továbbra is életkorban elkésve végzik iskoláikat. Még általános iskolába jár a 15 évesek 84, a 16 évesek 48 és a 17 évesek 19 százaléka. 2003 februárjában a 17 évesek 64 és a 18 évesek 76 százaléka végezte el a nyolc osztályt.

Jelentékeny változás következett be viszont a román anyanyelvűeknél. Láttuk, hogy 1993-ban náluk a 25–29 éves korcsoportban az általános iskolát el nem végzettek aránya 42 százalék volt. 2003-ban viszont a 25–29 éveseknél az általános iskolát el nem végzettek aránya

19 százalék a magyar anyanyelvűeknél,
22 százalék a beásoknál,
34 százalék az oláh cigányoknál.

A 20–24 éves korcsoportban

16 százalék a magyar anyanyelvűeknél,

15 százalék a beásoknál

28 százalék az oláh cigányoknál.

A továbbtanulás három útja – a szakmunkásképző iskolák, a szakközépiskolák és a gimnáziumok – közül hosszú időn át csak a szakmunkásképző nyílt meg a cigány fiatalok előtt, az is csak kis mértékben: 1993-ban a 25–29 évesek 13, a 20–24 évesek 16 százaléka végzett szakmunkásképzőt, többnyire olyan szakmákban, amelyekben rosszak voltak az elhelyezkedési esélyek.

Szakközépiskolába vagy gimnáziumba csak nagyon kevesen jutottak be, és a bejutottak fele lemorzsolódott. A hetvenes években másfél, a nyolcvanas években 2 százalék volt azoknak az aránya, akik egy évfárból leérettségiztek.

A rendszerváltás idején valamennyire változni kezdett a helyzet. Az 1993-as felmérés szerint az akkor 20–29 éves fiatalok 3 százaléka érettségizett. Ez valamivel több volt a nyolcvanas évek 2 százalékánál.

Változtak viszont a perspektívák és a törekvések. Az 1992–93-as tanév végén az általános iskola nyolcadik osztályát befejező cigány tanulók 51 százaléka tanult tovább: 9,4 százalék szakiskolában, 30 százalék szakmunkásképzőben, 10 százalék szakközépiskolában és 0,6 százalék gimnáziumban. A továbbtanult szó persze pontatlan és megtévesztő ebben a mondatban: ezek a gyerekek csak beiratkoztak az említett intézményekbe, vagyis megkezdték, és tudni lehetett, hogy sokan közülük hamar abbahagyják a továbbtanulást. Ugyanebben az évben a nem cigány gyerekeknek több mint 56 százaléka kezdte meg szakközépiskolai és gimnáziumi tanulmányát. Csak kevesek számára javultak tehát az esélyek, a cigány fiatalok döntő többsége és a nem cigány fiatalok között növekedett a távolság.

A továbbtanulási tervek alakulásáról Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában* című könyve közöl adatokat és elemzéseket. A szerzők által 1999–2000-ben folytatott vizsgálat szerint a 8 osztályt végzett cigány tanulók közül 1997-ben 62 százalékot vettek fel szakmunkásképzőbe és 13 százalékot középiskolába (9,3 százalékot szakközépiskolába és 3,7 százalékot gimnáziumba), 1998-ban 58 százalékot szakmunkásképzőbe és 16 százalékot középiskolába (12 százalékot szakközépiskolába és 3,8 százalékot gimnáziumba) és 1999-ben 57 százalékot szakmunkásképzőbe és 19 százalékot középiskolába (15,4 százalékot szakközépiskolába és 3,6 százalékot gimnáziumba).¹³

A változás egyik oka az volt, hogy 1985 és 1996 között 40 százalékkal nőtt a gimnáziumi és 70 százalékkal a szakközépiskolai férőhelyek száma. Több helyre természetesen könnyebb bejutni. A másik ok az volt, hogy a többségi társadalomban az általános iskolát végzettek száma 1989-től kezdve folyamatosan csökkent: 1989-ben 171 ezer volt, 1999-ben 114 ezer. A több helyre a többségi társadalomból kevesebben jelentkeztek. A harmadik ok a közoktatás normatív finanszírozásának bevezetése volt. Ez a középiskolai tanárokat eg-

¹³ Havas–Kemény–Liskó (2002), 181.

zisztenciálisan érdekeltté tette abban, hogy minél több tanulót vegyenek fel, és azokat meg is tartsák. Kellott a gyerek, és mivel nem volt elég fehér gyerek, kellett a cigány gyerek is. Mint a hatvanas-hetvenes évek munkaerőhiányának idején. Akkor a bányákba, a kohókba, az építkezésekre, végül már mindenhol toborozták a cigány munkásokat, most a félig üres iskolákat igyekeztek és igyekeznek megtölteni cigány és nem cigány gyerekekkel.

Természetesen vannak olyan gimnáziumok és még szakközépiskolák is, amelyeknek módjuk van válogatni, és válogatnak is a felvételre jelentkezők között. A középiskolák összességére azonban érvényesek a fenti megállapítások.

A továbbtanulási szándékokat a 2003-as vizsgálatban is mértük. Azt tapasztaltuk, hogy a nyolc osztályt végzett gyerekek közül 26 százalék tanul tovább szakmunkásképzőben és 24,5 százalék középiskolában (14 százalék szakközépiskolában és 10,5 százalék gimnáziumban), 5 százalék nem tanul tovább és 46 százalék még nem döntött a továbbtanulásról.

Az elmúlt hat esztendőben tehát növekedett és tovább növekszik a továbbtanulók és a középiskolába beiratkozók száma és aránya. A 2003-as vizsgálat az első eredményekről is számot ad.

Mint láttuk, 1997-ben a 8 osztályt végzett cigány gyerekek 13 százalékát, 1998-ban 16 százalékát 1999-ben pedig 19 százalékát vették fel középiskolába. A 2003-as felmérés idejére közülük az 1997-ben és 1998-ban felvettek végzeként el a középiskolát.

Azt látjuk, hogy a 15–19 évesek korcsoportjában középiskolai tanuló volt 10,2 százalék, de 1,1 százalék már el is végezte a középiskolát. A 20–24 évesek korcsoportjában középiskolai tanuló volt 1,7 százalék, és elvégezte a középiskolát 5,1 százalék. Nem tudjuk, hogy a 15–19 éves korcsoportból jelenleg gimnáziumba vagy szakközépiskolába járó 10,2 százalékból hányan fognak érettségizni. Lehet, hogy a középiskolát végzetek aránya ebben a korcsoportban is 5–6 százalékra süllyed.

Mindig nagy volt és máig nagy a cigány gyerekek lemorzsolódása. A cigány tanulókat oktató pedagógusok régebben úgy vélték, hogy a középiskolába beiratkozott gyerekeknek csak a fele jutott el az érettségiig. Liskó Ilona (2002) azonban kimutatta, hogy a kimaradó cigány tanulók aránya már a középiskola első két évében megközelíti a kétharmadot.¹⁴ Az 5 százalék mindenesetre még csak nem is a fele a 13, a 16 és a 19 százaléknak. Vajon azt kell majd megérnünk, hogy a „nagy áttörés” öt százalékot eredményez? Valószínűnek tartjuk azonban, hogy a középiskolát végzetek aránya néhány év múlva mégis eléri vagy túl is haladja a 20 százalékot.

Azért gondoljuk ezt, mert 15–20 százalékra becsüljük a stabil jövedelemmel rendelkező, a szegénységi szintnél jobban élő cigány családok arányát. A középiskola elvégzése ugyanis pénzbe kerül. Csak a szegénységi szint fölött élő cigány családok tudják előteremteni a szükséges költségeket. Ezek a családok általában vállalják is ezeket a költségeket. Vállalják, mert már a kilencvenes

¹⁴ Liskó Ilona (2002), 37.

években nyilvánvalóvá lett, hogy nyolcosztályos végzettséggel nem lehet elhelyezkedni.

A felismerés elsősorban azokban fogalmazódott meg – írja Havas Gábor –, akik a hetvenes és nyolcvanas évek ilyen szempontból kedvezőbb időszakában elindultak a társadalmi integrálódás lassú, de viszonylag megalapozottnak tekinthető útján; szakmát, olykor érettségit is szereztek, megfelelő lakáskörülményeket teremtettek, jövedelmüket és életformájukat többé-kevésbé stabilizálni tudták, és a rendszerváltás után alkalmazkodni tudtak. Közülük kerültek ki a helyi kisebbségi önkormányzati és civil szervezeti vezetők. A jobb módúak közé kell sorolni a sikeres cigány vállalkozókat és kereskedőket is.

Már láttuk, hogy a középiskolai továbbtanulás választása a kilencvenes években vált lehetőségessé, és ugyanekkor vált racionálissá is. Korábban ez a választás nem lett volna racionális. Teljes foglalkoztatottság volt, munkanélküliségtől nem kellett félni. A keresetekben az érettségi nem járt előnnyel. A továbbtanulás költségei nem térültek meg. A kilencvenes években váltak munkanélkülivé a nyolc osztályt végzettek, és nőttek nagyra a kereseti különbségek érettségizettek és nem érettségizettek között. A cigány szülők egyötöde van abban a helyzetben, hogy gyermekei számára a középiskolát választthassa. A többiek – a cigány szülők négyötöde – ezt nem tudja megtenni. Országos átlagban viszont a szülők 70–80 százaléka járattja gyermekét középiskolába. Nem tartjuk valószínűnek, hogy – bármit tegyen a kormányzat – az egész társadalom viszonylatában 70–80 százaléknál nagyobb arány valósuljon meg, ha ezen az arányon nem a beiratkozást, hanem a sikeres érettségit értjük. Bizonyosra vehető, hogy a középiskolát el nem végző 20–30 százalék hátrányos helyzetben lesz a munkaerőpiacon. A cigány fiataloknak viszont négyötödére vár az elhelyezkedni nem tudók sorsa. Tegyük hozzá, hogy 2002-ben a cigány gyerekek majdnem ötöde az általános iskolát sem végezte el. A cigány és a nem cigány fiatalok közötti távolság tehát semmivel sem csökkent.

Hangsúlyoztuk, hogy a cigány családok négyötödénél a rossz jövedelmi helyzet, az anyagi eszközök hiánya tette lehetetlenné, hogy a gyerekek középiskolába jussanak, és azt el is végezzék. Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy 1993-ban és 2003 elején a cigány házas nők 60 százalékanak volt három vagy több gyereke, valamint arra, hogy faluról nehezebb és költségesebb középiskolába járni, és a rossz közlekedésű falvakból még nehezebb és még költségesebb.

A rossz anyagi feltételek mellett más tényezők is akadályozták a cigány gyerekek iskolai előmenetelét. Kezdjük az óvodával. Az 1993-as felmérés adatai szerint akkor a hároméves cigány gyerekek 40 százaléka, a négyévesek 54 százaléka, az ötévesek 72 százaléka járt óvodába. Tudni kell, hogy ötéves korban kötelező az óvodának nevezett iskola-előkészítő elvégzése. Kötelező, de csak papíron. Az óvodák és a hatóságok úgy találták, hogy a kötelezőt elég 72 százalékban teljesíteni. Sok községben ez kötelező kétszer kétórás foglalkoztatást jelentett. A cigány gyerekek egy része férőhely hiánya miatt nem járhatott óvodába. Sok községben egyáltalán nem volt óvoda, más községekben az óvoda túlszűfolttsága miatt nem vették fel a cigány gyerekeket. Említenünk kell az

anyagi helyzetet is. Loss Sándor (2001) írta: „Minden harmadik megkérdezett szülő jelezte, hogy a család nem rendelkezett a gyermek megfelelő szintű óvodába járatásához szükséges pénzzel, a gyerekeknek nem volt megfelelő ruhájuk, cipőjük.”¹⁵

2003-ra romlott a helyzet. A 3–5 éves gyerekek 41,5 százaléka járt, 58,5 százaléka nem járt óvodába. Az adat értékelésénél gondolnunk kell arra, hogy a 3–5 évesek harmadának (az ötéveseknek) kötelező lenne óvodába járni.

A három éven át tartó óvodába járás általában nélkülözhetetlen a gyerekek számára. Magyarországon az óvoda egyik legfontosabb tevékenysége az iskolára való előkészítés, és az első osztályban csak azok a gyerekek versenyképesek, akik három éven át részesültek ebben az előkészítésben. Különösen igaz ez a cigány gyerekeknél, akiknek döntő többségénél otthon nincs könyv, újság, füzet, papír, toll, ceruza, akiknek családjában egészen más nyelvezetet használnak, mint az iskola nyelvezete. A cigány gyerekek nagyobb része három- és öt éves kora között nem ismerkedik meg azokkal a szavakkal és szokásokkal, amelyekkel a többi gyerek az óvodában megismerkedik, és ez hozzájárul ahhoz, hogy egy részüket kiségitőbe utalják.¹⁶ De nehezebben tudnak lépést tartani a többiekkel azok is, akik normál iskolába kerülnek. Mindehhez járul még, hogy azokat az ismereteket, jártasságokat, készségeket, amelyeket az iskola előtti korban a legkönnyebb észrevétlenül elsajátítani, később sokkal nehezebb pótolni.

Ezen a téren igen nagy különbségek vannak a településtípusok között. Az óvodába nem járó gyerekek aránya Budapesten 44,2 százalék, a vidéki városokban 59,6 százalék, a községekben 61,4 százalék.

Még nagyobbak a regionális különbségek. Az óvodába nem járók aránya a budapesti iparvidéken 44,6 százalék, az Alföldön 56,4 százalék, a nyugati megyékben 57,1 százalék, Dél-Dunántúlon 60,3 százalék, a keleti régióban 62,4 százalék és az északi régióban 62,7 százalék.

Hátráltató tényező az is, hogy a gyerekek nagyobb részét nem hat-, hanem hétéves korban vagy még később íratják be az első osztályba. Az 1993-as felmérés szerint akkor a cigány gyerekek 38,7 százaléka iratkozott hatéves korban az első osztályba. Ma is 38,7 százalék azoknak az aránya, akik hatévesen kezdik az iskolát, 52,6 százalék a hétéves korban, és 8,7 százalék a még később kezdők aránya. A kezdeti késést növelik aztán a bukások és ismétlések. A szülők és a gyerekek elmondása szerint a gyerekek 18,4 százaléka egy évet, 10,7 százaléka több évet vesztett.

Már az 1971-es felmérés beszámolójában megállapítottuk, hogy a cigány gyerekek tanulásának egyik fő akadálya az elkülönítés. A *Beszélő* 2001. januári számában közölt cikkünkben¹⁷ írtunk arról, hogy az első cigány osztályok létrehozása szinte párhuzamosan ment végbe azoknak a cigány gyerekeknek a beiskolázásával, akik korábban nem jártak iskolába. 1962-ben miniszteri uta-

¹⁵ Loss Sándor (2001), 74.

¹⁶ Ehhez lásd még Kemény (2000c).

¹⁷ Kemény (2001).

sítások írták elő cigány tanulócsoportok szervezését. 1962-ben 70, 1963-ban 94, 1974-ben 181 volt a cigány osztályok száma.

Ezekben az osztályokban rosszabbak voltak az oktatás körülményei, mint a többi osztályban, kevesebbet tudtak a pedagógusok, kisebbek voltak a tanulókkal szemben támasztott követelmények, és kisebb tudással jobb osztályzatokat adtak a tanulóknak. A cigány osztályokat eredetileg átmeneti jelleggel szervezték, de véglegesnek bizonyultak: a cigány osztályokból a gyerekek vegyes osztályokba sohasem kerültek át.

Az elkülönítés elleni érvek hatására a hatóságok feladták eredeti álláspontjukat. 1985-ben minisztertanácsi határozat mondta ki, hogy „fokozatosan meg kell szüntetni a cigány osztályokat”.

A központi hatóságok ettől kezdve nem hoztak létre cigány osztályokat, és nem is támogatták ilyenek létrejöttét. Más folyamatok azonban a cigány tanulók szegregációjának irányába hatottak. Az egyik ilyen folyamat az iskolák közötti és az iskolákon belül a párhuzamos osztályok közötti szelekció volt, amely már a hatvanas években megkezdődött és mind a mai napig folytatódik. Már az 1971-es felmérés beszámolójában meg kellett állapítani a következőket: „A szelekció már az első osztályba való beiratkozásnál megtörténik, szigorúan, néha bevallottan, néha be nem vallottan társadalmi alapon. Ott, ahol két párhuzamos osztály van, a B osztályba, ott, ahol három párhuzamos osztály van, a C osztályba a cigány tanulókat és a hátrányos helyzetű nem cigány tanulókat tömörítik... Ott, ahol a cigány gyerekek száma ehhez elegendő, gyakori, hogy a C osztályba kizárólag cigány gyerekek járnak, másutt együtt járnak a többi hátrányos helyzetű gyerekekkel.”¹⁸

Ezt a szelekciós folyamatot alátámasztotta a lakóhelyi szegregálódás, amelyről a „Települési és lakásviszonyok” című fejezetben számoltunk be.

A lakóhelyi, iskolák közötti és iskolán belüli szelekciót és szegregációt tárgyalta Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona már idézett könyvében. A szerzők becslése szerint

- Az 1999/2000-es tanévben 1230 olyan osztály lehetett az országban, amelyben a cigány tanulók aránya meghaladta az 50 százalékot, és ezekben kb. 13 300 cigány gyerek tanult;

- kb. 740 olyan osztály lehetett, amelyben a cigány gyerekek aránya meghaladta a 75 százalékot, és ezekben kb. 10 300 cigány gyerek tanult;

- kb. 770 homogén cigány osztály lehetett, amelyekben kb. 9000 gyerek tanult;

- vagyis a cigány általános iskolások bő egyharmada (93 ezerből 37 ezer) cigány többségű osztályban tanult.

A 2003. évi felmérésben az iskolába járó gyerekek osztályának összetételét is megkérdeztük a felkeresett családoktól. A válaszok a következők voltak: az osztályban csak cigány gyerekek voltak 3,4 százalék, túlnyomóan cigány gyerekek voltak 9,1 százalékban, vegyesen voltak 53,9 százalékban, túlnyomóan nem cigányok voltak 32,5 százalékban, nem tudták megmondani 1,9 százalékban.

¹⁸ Kemény (1976): 42. o.

Ezek a válaszok természetesen nem adtak pontos információt a gyerekek osztályának összetételéről, hanem arról tájékoztattak, hogy a családban mit tudnak erről. 1999/2000-ben 9 ezerre becsültük a homogén cigány osztályba járó gyerekek számát, a 2003-as válaszok ötezres becslést adnak ugyanerről. A „túlnyomóan cigány gyerekek” válasz nagyjából megfelel a 75 százaléknál nagyobb aránynak: 2000-ben 10 300-ra becsültük, a 2003-as válaszok szerint 13 200-ra becsülhetjük az ilyen többségű osztályba járó gyerekek számát. Valószínű viszont, hogy a családok vegyesnek mondták azokat az osztályokat, amelyekben 50 százaléknál nagyobb, de 75 százaléknál kisebb volt a cigány gyerekek aránya.

Az alábbi táblázatból láthatjuk, hogy e téren igen nagy különbségek vannak a településtípusok között. Budapesten 7,7 százalék a homogén cigány és 14,2 százalék a túlnyomóan cigány többségű osztályokba járó gyerekek aránya, míg a vidéki városokban 3,6 és 10,4, falun pedig 1,9 és 6,0 a megfelelő százalékarányok.

IV. 1. táblázat

A cigány iskolások százalékos megoszlása az osztály összetétele szerint az egyes településtípusokban

Osztály összetétele	Falu	Város	Budapest	Összesen
Csak cigány gyerekek	1,9	3,6	7,7	3,4
Túlnyomóan cigány gyerekek	6,0	10,4	14,2	9,1
Vegyes	60,7	54,0	32,5	53,9
Túlnyomóan nem cigány gyerekek	31,1	30,5	44,4	32,5
Nem tudják	0,4	1,5	1,2	1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Az elkülönítés másik fajtája a cigány gyerekeknek gyógypedagógiai intézményben vagy kisegítő osztályban való elhelyezése. Már az 1971-es felmérés beszámolójában megállapítottuk, hogy „a népesebb cigány telepek mellett szinte mindenütt megtaláljuk a kisegítő osztályokat”, és azt is, hogy „gyakorlatilag ezeket használják cigány iskolának”.

Az 1974/75-ös tanévben már 7730 cigány gyerek, a cigány tanulók 12 százaléka került kisegítő iskolába vagy osztályba. Az 1985/86-os tanévre a létszám 15 640-re, a cigány tanulókhoz viszonyított arány 18 százalékra emelkedett.

Ezekben az években az általános iskolák tömegesen küldték kisegítőbe az értelmileg nem fogyatékos, de rossz körülmények között élő, rosszul tanuló és rosszul viselkedő gyerekeket. Sokan bírálták ezt a gyakorlatot. A hetvenes évek első felében a fővárosi tanács megrendelésére Czeizel Endre 24 nagy intézmény részvételével a főváros 21 kisegítő iskolájában és az értelmi fogyatékosok három intézetében 1364 gyerek értelmi állapotát vizsgálta meg. A vizsgálat eredményei Czeizel Endre – Lányiné Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba: *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a Budapest-vizsgálat tükrében* című könyvében jelentek meg, 1978-ban.

A legfontosabb eredmény az volt, hogy ha az egészségügyi világszervezet által javasolt 70-es IQ-nál húzzák meg a határt a normalitás és az értelmi fogyá-

tékosság között, akkor a kisegítő iskolások 49,3 százaléka minősül értelmi fogyatékosnak és 50,7 százaléka normálisnak. A vizsgálat vezetői azonban nem javasolták a normális gyerekeknek normál iskolába való áthelyezését. E helyett „komplex megítélés” alkalmazásával a gyerekek 62 százalékát minősítették fogyatékosnak, 31 százalékát retardáltaknak, 7 százalékát átlagosnak és erről a 7 százalékról mondták ki, hogy kisegítőbe való helyezésük hibás döntés volt.

A hetvenes és a nyolcvanas években Kemény István, Réger Zita, Solt Ottilia és több más szerző bírálta a hátrányos helyzetű és nehezen nevelhető gyerekek kisegítő iskolába küldésének gyakorlatát. A bírálatok hatására hozták meg az 1985. évi 1. törvényt az oktatásról, amely a nevében is megváltoztatott kisegítő iskola végbizonyítványát egyenértékűnek minősítette az általános iskolai végzettséggel, és megszigorította a kisegítő iskolába való áthelyezés feltételeit.

A kisegítő iskola végbizonyítványa csak névlegesen vált egyenértékűvé a nyolc osztály elvégzésével: a kisegítő továbbra is zsákutca maradt. Az áthelyezés feltételeinek megszigorítása azonban az általános légkör változásával együtt abban az irányban hatott, hogy éveken át csökkent az értelmi fogyatékosnak minősített és ennek alapján a kisegítőbe helyezett tanulók száma. Kisegítő iskolákba és osztályokba 1985-ben a KSH évkönyve szerint 39 572 tanuló járt. 1988-ban már csak 36 516, 1990-ben 33 595 az értelmi fogyatékosok száma, ugyancsak a KSH-évkönyvek szerint. Ugyanebben az irányban tovább hatott a rendszerváltozás is: 1992-ben 32 437 volt az értelmi fogyatékos általános iskolások száma.

Az Oktatási Minisztérium statisztikai adatait dolgozta fel Pik Katalin (1999) *Roma gyerekek és a speciális iskolák* című cikkében. Ezen adatok szerint a kisegítő iskolába járó tanulók száma 1985/86-ban 39 395, 1992/93-ban 32 099 volt, a kisegítőbe járó cigány tanulóké 1985/86-ban 15 640, 1992/93-ban 13 602 volt. Az Oktatási Minisztérium adatait közli Kertesi Gábor és Kézdi Gábor is *A cigány népesség Magyarországon* című könyvük egyik fejezetében. Ezek szerint 1992/93-ban az általános iskolába járó cigány tanulók száma 88 182 volt és közülük 74 241 járt normál iskolába és 13 941 kisegítőbe. A kisegítőbe járóknak az összes cigány tanulóhoz viszonyított aránya az 1985-ös 18 százalékról 15,8 százalékra csökkent.

Kertesi és Kézdi közölte az 1993-as cigány felmérés vonatkozó adatait is. Ebben a felmérésben a fogyatékos iskolákba és osztályokba járó cigány tanulóknak az összes cigány tanulóhoz viszonyított aránya 11,6 százalék volt. Magától értetődik, hogy ebben a kérdésben nem a reprezentatív felmérés, hanem az oktatási statisztika az irányadó. A felmérésben a szülőktől kérdeztük meg, hogy a gyerek normál vagy fogyatékos osztályba vagy iskolába jár-e. A családok egy része valószínűleg szégyellte a fogyatékos minősítést. Más esetekben a szülőknél nem is tudatosult, hogy gyerekek a normál iskola kisegítő osztályába jár.

1985 és 1992 között tehát igen lassan, de folyamatosan csökkent az értelmi fogyatékosnak minősített és ennek alapján kisegítőbe küldött gyerekek száma, és ezen belül folyamatosan csökkent az értelmi fogyatékosnak minősített és

kisegítőbe küldött cigány tanulók száma. Csökkent továbbá a kisegítőbe helyezett cigány tanulóknak az összes cigány tanulóhoz viszonyított aránya.

Növekedett viszont, mint ahogy ezt az alábbi táblázaton láthatjuk, a kisegítőbe járó cigány gyerekek számának az összes, kisegítőbe járó gyerek számához viszonyított aránya, mivel a kisegítőbe járó cigány gyerekek száma kisebb mértékben csökkent, mint a kisegítőbe járó összes gyerek száma.

IV. 2. táblázat

Cigány tanulók a kisegítő iskolában

Év	Tanulók száma	Cigány tanulók aránya		
		cigány tanuló	az összes cigány tanulóhoz	az összes kisegítő tanulóhoz
1985/86	39 395	15 640	18	39,7
1992/93	32 099	13 662	15,8	42,6

Forrás: Pik (1999).

1994-ben újra emelkedni kezdett és azóta is folyamatosan emelkedik az értelmi fogyatékosnak minősített és ennek alapján kisegítőbe utalt iskolás gyerekek száma. Még erősebben növekedett és növekedik az összes iskolás gyerek számához viszonyított arányuk, mert 1989 óta folyamatosan csökken az általános iskolába járó gyerekek száma: az 1989. évi 1 183 573-ról a 2002/2003. tanévre 930 386-ra csökkent. Az értelmi fogyatékosnak minősített gyerekek száma viszont az 1992. évi 32 ezerrel 37 026-ra emelkedett. Ennek megfelelően az értelmi fogyatékosok aránya az 1992. évi 3,1 százalékról 2003-ra 4 százalékra emelkedett.

Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona már idézett könyvükben becslést közöltek a kisegítőbe járó cigány gyerekek számáról és az összes cigány gyerek számához viszonyított arányáról. Becslésünkben felhasználtuk azt az adatot, hogy a vizsgált iskolákban a cigány gyerekek 7 százaléka és a nem cigányok 1 százaléka járt a kisegítő iskola osztályaiba, és azt is, hogy a vizsgált iskolákban a kisegítő tanuló 84 százaléka volt cigány. Mindent összevéve 18 és 22 százalék közöttire becsültük a kisegítőbe helyezett cigány tanulók arányát.

A 2003. évi felmérés szerint a 7–14 éves általános iskolás cigány gyerekek száma az év első negyedében 115 ezer, a 15–18 éves általános iskolások száma 23 ezer, az összes általános iskolásé 138 ezer volt. Közülük gyógypedagógiai intézmény tanulója volt 11 ezer (9 ezer 7–14 éves és 2 ezer 15–18 éves), vagyis a cigány gyerekek 8 százaléka. Kisegítő osztályba járt 9 ezer (mintegy 7500 7–14 éves és 1500 15–18 éves), vagyis a cigány gyerekek 6,5 százaléka. A gyógypedagógiai intézményekbe és a kisegítő osztályokba helyezett cigány gyerekek együttes száma 20 ezer, s ez az iskolás cigány gyerekek 14,5 százalékát teszi ki.

Ugyanakkor bizonyosak vagyunk abban, hogy 2003-ban a gyógypedagógiára és a kisegítőbe járó gyerekek tényleges száma és aránya ennél jóval nagyobb, ugyanazon okokból, mint 1993-ban.

Ha a 2003. évi tényleges adatok ugyanolyan mértékben tértének el a szülők által megadott adatoktól, mint 1993-ban, akkor azt kellene megállapítanunk,

hogy a cigány gyerekek 19,7 százalékát minősítették értelmi fogyatékosnak és helyezték olyan intézményekbe és olyan osztályokba, amelyekben az alapismeretek oktatása megáll a normál iskola hatodik osztályának anyagánál, és egyes tantárgyakat nem tanítanak. Ezekben az intézményekben és osztályokban a bizonyítvány jogilag egyenértékű a normál iskoláéval, de a gyakorlatban nem teszi lehetővé a középiskolába való beiratkozást.

Természetesen lehetséges, hogy a 2003-as szülői válaszok az 1993-asoknál közelebb járnak a valósághoz. A kisegítőbe járó cigány tanulók aránya mindenestre 14,5 százalék és 19,7 százalék között van, de közelebb a 19,7 százalékhoz. Ehhez járul még, hogy a gyerekek 1,5 százaléka kis létszámú és 1,7 százaléka felzárkóztató osztályba jár, vagyis olyan oktatásban részesül, amelyben kisebbek a követelmények, és amelyben a cigány gyerekeket elkülönítik a többségi társadalom gyerekeitől.

Az áthelyezések gyakorlatában döbbenetes különbségek vannak a falvak, a városok és Budapest között. Gyógypedagógiai intézmény tanulója a falusi gyerekek 6,2 százaléka, a vidéki városi gyerekek 7,8 százaléka és a budapesti gyerekek 12,3 százaléka. Ezek a különbségek mutatják a minősítések önkényességét. Senki sem gondolhatja komolyan, hogy az értelmileg fogyatékos gyerekek aránya Budapesten objektív ismérvek szerint kétszer akkora, mint a falvakban.

Még nagyobbak és még furcsábbak a regionális különbségek. A gyógypedagógiai intézményekbe küldött gyerekek aránya az Alföldön 3,9 százalék, az északi régióban 5,3 százalék, a keleti régióban 7,8 százalék, Dél-Dunántúlon 9,2 százalék, a budapesti iparvidéken 10,8 százalék és a nyugati megyékben 11,1 százalék.

A kisegítő osztályokba való áthelyezéseknél is igen nagyok és ugyanilyen irányúak a település típusok szerinti és regionális különbségek. A gyógypedagógiai intézmények és a kisegítő osztályok tanulóinak együttes aránya falun 10,4 százalék, a vidéki városokban 16,7 százalék, Budapesten 20,8 százalék, az Alföldön 6,0 százalék, az északi régióban 13,4 százalék, a keleti régióban 14,5 százalék, Dél-Dunántúlon 15,0 százalék, a nyugati megyékben 18,6 százalék és a budapesti iparvidéken 19,2 százalék. A középiskolát végzettek 5–6 százalékos arányánál is alacsonyabb az egyetemre vagy főiskolára járók aránya. A 20–24 éves korcsoport tagjainak 1,2 százaléka jár felsőoktatási intézménybe. A többségi társadalom fiataljainak 40 százaléka, a cigány fiatalok közül minden századik tanul felső szinten. Gábor Kálmán (2002) táblázatokat közölt a 2001/2002 tanévben első évre felvett hallgatók etnikai összetételéről. A kérdőív egyik kérdése a következő volt: bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán, zsidó, egyéb nemzetiség van-e felmenői között? A megkérdezett nappali hallgatók közül 2,8 százalék válaszolta azt, hogy van cigány a felmenők között, 2,8 százalék horvát, 4,7 százalék lengyel, 18,8 százalék német, 3,4 százalék román, 1,0 százalék ruszin, 3,9 százalék szerb, 9,4 százalék szlovák, 5,6 százalék zsidó, 0,6 százalék bolgár, 0,7 százalék görög, 0,8 százalék örmény, 0,7 százalék szlovén, 0,9 százalék ukrán és 4,9 százalék egyéb nemzetiségű felmenőt sorolt fel vála-

szában. A válaszok alapján nem gondolhatjuk, hogy 2001/2002-ben az első éves nappali tagozatos hallgatók 9,4 százaléka szlovák volt, 4,7 százaléka lengyel, 3,9 százaléka szerb, 18,8 százaléka német és 2,8 százaléka cigány. Téves az az állítás is, hogy a hallgatók 2,8 százaléka roma származású. Nem mondhatunk valakit roma származásúnak, ha nyolc, tizenhat vagy még több felmenője között van roma is.

Foglaljuk össze a cigányok és az iskola viszonyában az elmúlt száz év során végbement változásokat. 1945 előtt iskolázatlanok voltak a magyarországi cigányok. A zenészek tudtak zenélni, a mesteremberek tudták mesterségüket, de az iskola távol maradt tőlük. Az 1945 óta eltelt évtizedeknek az az eredménye, hogy a XXI. század elején a cigány fiatalok egyötöde elvégzi az általános iskolát, de csak több éves késéssel és megfelelő tudás nélkül, egyötöd részük pedig nem végzi el. Középiskolát a hetvenes években a fiataloknak másfél, a nyolcvanas években kettő, a kilencvenes években három, a kétezres években öt százaléka végzett. Épület, férőhely és anyagi eszközök hiánya miatt az óvodás korú cigány gyerekek többsége nem jár óvodába. Az iskolás korú cigány gyerekek hozzávetőleg egyötöde értelmi fogyatékosoknak fenntartott iskolákba vagy osztályokba jár. Ezekben az iskolákban és osztályokban a tanulók többsége cigány. A gyerekek további egyharmada cigány többségű osztályokba jár, amelyekben az anyagi eszközök és a személyi feltételek az átlagosnál rosszabbak. A felsőoktatásban a megfelelő korúak alig több mint egy százaléka vesz részt, és még nem tudjuk, hogy közülük mekkora hányad fog főiskolai vagy egyetemi oklevelet szerezni.

Tartósan munkanélküli lesz és a legszegényebbek közé kerül a cigány gyerekeknek az általános iskolát el nem végző egyötöde. Munkanélküliség és szegénység vár arra a hatvan-hetven százalékra is, amely elvégzi az általános iskolát, de családjának rossz jövedelmi és lakáshelyzete miatt nem tanul tovább. Ezek is, azok is jelenleg elkülönítve laknak és tanulnak, és elkülönítés vár rájuk a jövőben is. A cigányok akkor lennének a társadalom egyenjogú tagjai, ha a cigány fiatalok döntő többsége középiskolát és jelentős hányada egyetemet vagy főiskolát végezne. Ennek megvalósulására azonban nem sok esély van.

TÖVÁBBI TÁBLÁZATOK A 2003-AS VIZSGÁLATBÓL

IV. 3. táblázat

Jár-e óvodába? – a 3–5 évesek körében

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Nem jár	258	4,8	58,5
Jár óvodába	183	3,4	41,5
Érvényes válasz összesen	441	8,2	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4967	91,8	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

IV. 4. táblázat

Hány évesen kezdte az iskolát (naptári év)? – általános iskolások körében

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Legfeljebb 6 évesen	447	8,3	38,7
7 évesen	608	11,2	52,6
Később	101	1,9	8,7
Érvényes válasz összesen	1156	21,4	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4252	78,6	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

IV. 5. táblázat

Milyen tagozatra jár? – általános iskolások körében

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Normál	956	17,7	81,2
Tagozatos	64	1,2	5,4
Kisegítő stb.	126	2,3	10,7
Egyéb	31	0,6	2,6
Érvényes válasz összesen	1177	21,8	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4231	78,2	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

IV. 6. táblázat

Iskolai oktatás jellege – általános iskolások körében

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Normál általános	988	18,3	85,2
Gyp., kiseg., kisltsz., felzárk.	171	3,2	14,8
Érvényes válasz összesen	1159	21,4	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4249	78,6	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

IV. 7. táblázat

Volt-e iskolakezdés utáni évkiesése? – a legalább 10 éves általános iskolások körében

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Nem volt	578	10,7	67,8
1 év	174	3,2	20,4
Több év	101	1,9	11,8
Érvényes válasz összesen	853	15,8	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4555	84,2	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

IV. 8. táblázat

Iskolai végzettség régió szerint az egyes korcsoportokban

Korcsoport		Bp. Iparv.	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
15–39	Legfeljebb 8 általános	70,8	77,4	74,9	81,6	80,1	82,8	78,0
	Szakmunkás	23,2	20,5	23,6	15,2	15,9	14,1	18,6
	Legalább érettségi	6,0	2,1	1,6	3,2	4,1	3,1	3,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	319	376	191	593	296	64	1839
40–59	Legfeljebb 8 általános	75,2	89,1	86,5	89,0	84,8	78,8	85,0
	Szakmunkás	19,9	9,7	9,4	8,6	12,9	21,2	12,3
	Legalább érettségi	5,0	1,2	4,2	2,4	2,3		2,8
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	161	165	96	245	171	33	871
60–99	Legfeljebb 8 általános	90,6	90,4	95,5	90,9	100,0	100,0	93,1
	Szakmunkás	6,3	7,7	4,5	9,1			5,8
	Legalább érettségi	3,1	1,9					1,1
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	32	52	22	44	29	10	189

IV. 9. táblázat

Iskolai végzettség településtípus szerint az egyes korcsoportokban

Korcsoport		Falu	Város	Budapest	Együtt
15–39	Legfeljebb 8 általános	79,1	77,4	76,4	78,0
	Szakmunkás	16,9	20,5	15,4	18,6
	Legalább érettségi	4,0	2,0	8,2	3,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	722	935	182	1839
40–59	Legfeljebb 8 általános	88,3	84,3	75,6	85,0
	Szakmunkás	10,2	12,6	18,6	12,3
	Legalább érettségi	1,5	3,0	5,8	2,8
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	325	460	86	871
60–99	Legfeljebb 8 általános	95,7	91,9	86,4	93,1
	Szakmunkás	4,3	6,8	9,1	5,8
	Legalább érettségi		1,4	4,5	1,1
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	93	74	22	189

IV. 10. táblázat

Iskolai végzettség a kérdezett első anyanyelve szerint az egyes korcsoportokban

Korcsoport		Oláh cigány	Beás	Magyar	Egyéb	Együtt
15–39	Legfeljebb 8 általános	82,1	75,7	77,7	83,3	78,0
	Szaktanulmány	16,0	22,3	18,6	16,7	18,6
	Legalább érettségi	1,9	1,9	3,7		3,4
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	156	103	1573	6	1838
40–59	Legfeljebb 8 általános	89,0	83,6	84,7	60,0	85,0
	Szaktanulmány	8,8	14,8	12,3	40,0	12,3
	Legalább érettségi	2,2	1,6	2,9		2,8
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	91	61	714	5	871
60–99	Legfeljebb 8 általános	92,9	100,0	92,5	100,0	93,1
	Szaktanulmány	7,1		6,1		5,8
	Legalább érettségi			1,4		1,1
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	28	11	147	3	189

IV. 11. táblázat

Jár-e óvodába, iskolába? – a 6–8 évesek körében. Válaszok megoszlása a lakóhely régiója szerint

	Bp. Iparv.	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Nem jár (nem tudjuk, hogy jár)	4,7	3,9	3,1	12,1	6,6		7,2
Óvodás	49,4	56,6	53,1	56,4	52,6	69,2	54,5
Iskolás	45,9	39,5	43,8	31,5	40,8	30,8	38,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	85	76	32	149	76	13	431

IV. 12. táblázat

Jár-e óvodába, iskolába? – a 6–8 évesek körében. Válaszok megoszlása a lakóhely településtípusa szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
Nem jár (nem tudjuk, hogy jár)	6,6	8,5	3,9	7,2
Óvodás	53,0	56,8	51,0	54,5
Iskolás	40,3	34,7	45,1	38,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	181	199	51	431

IV. 13. táblázat

Jár-e óvodába, iskolába? – a 6–8 évesek körében. Válaszok megoszlása a kérdezett első anyanyelve szerint

	Oláh cigány	Beás	Magyar	Egyéb	Együtt
Nem jár (nem tudjuk, hogy jár)		12,5	6,3		6,1
Óvodás	(52,6)	(75,0)	55,3	(25,0)	55,3
Iskolás	(47,4)	(12,5)	38,3	(75,0)	38,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	19	8	94	4	425

IV. 14. táblázat

Iskolai oktatás jellege a lakóhely régiója szerint

	Bp. iparv.	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Normál általános	80,8	85,5	94,0	86,6	85,0	81,4	85,2
Gyp., kisé., kisltsz., felzárk.	19,2	14,5	6,0	13,4	15,0	18,6	14,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	239	221	83	366	207	43	1159

IV. 15. táblázat

Iskolai oktatás jellege a településtípus szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
Normál általános	89,6	83,3	79,2	85,2
Gyp., kisé., kisltsz., felzárk.	10,4	16,7	20,8	14,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	461	544	154	1159

IV. 16. táblázat

Iskolai oktatás jellege a kérdezett első anyanyelve szerint

	Oláh cigány	Beás	Magyar	Egyéb	Együtt
Normál általános	83,8	(86,1)	85,5	(62,5)	85,2
Gyp., kisé., kisltsz., felzárk.	16,2	(13,9)	14,5	(37,5)	14,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	68	36	1032	8	1144

IV. 17. táblázat

Hány évesen kezdte az iskolát? – a jelenlegi iskolások körében. A válaszok megoszlása a lakóhely régiója szerint

	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
6 évesen	40,0	34,2	37,5	48,3	28,6	27,3	38,7
7 évesen	53,6	54,2	58,0	46,1	54,8	70,5	52,6
Később	6,4	11,6	4,5	5,5	16,6	2,3	8,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	220	225	88	362	217	44	1156

IV. 18. táblázat

Hány évesen kezdte az iskolát? – a jelenlegi iskolások körében. A válaszok megoszlása a lakóhely településtípusa szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
6 évesen	39,9	35,7	45,9	38,7
7 évesen	50,5	56,0	46,7	52,6
Később	9,6	8,3	7,4	8,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	489	532	135	1156

IV. 19. táblázat

Hány évesen kezdte az iskolát? – a jelenlegi iskolások körében. A válaszok megoszlása anyanyelv szerint

	Oláh cigány	Beás	Magyar	Egyéb	Együtt
6 évesen	22,5	(33,3)	39,9	(37,5)	38,6
7 évesen	67,6	(41,7)	52,0	(50,0)	52,6
Később	9,9	(25,0)	8,1	(12,5)	8,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	71	36	1037	8	1152

IV. 20. táblázat

Volt-e iskolakezdés utáni évkiesése? – a legalább 10 éves általános iskolások körében.

A válaszok megoszlása a lakóhely régiója szerint

	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Nem volt	75,0	61,7	67,2	65,5	75,2	46,9	67,8
1 év	12,2	20,0	29,3	25,1	16,4	28,1	20,4
Több év	12,8	18,3	3,4	9,4	8,5	25,0	11,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	156	175	58	267	165	32	853

IV. 21. táblázat

Volt-e iskolakezdés utáni évkiesése? – a legalább 10 éves általános iskolások körében.

A válaszok megoszlása a lakóhely településtípusa szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
Nem volt	67,0	66,2	77,1	67,8
1 év	22,8	21,1	8,3	20,4
Több év	10,1	12,7	14,6	11,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	355	402	96	853

IV. 22. táblázat

Volt-e iskolakezdés utáni évkiesése? – a legalább 10 éves általános iskolások körében.

A válaszok megoszlása az első anyanyelv szerint

	Oláh cigány	Beás	Magyar	Egyéb	Együtt
Nem volt	68,6	53,6	68,3	60,0	67,8
1 év	21,6	32,1	20,1		20,4
Több év	9,8	14,3	11,6	40,0	11,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	51	28	767	5	851

V. MUNKAERŐPIACI ÉS JÖVEDELMI VISZONYOK

A CIGÁNYOK MUNKAERŐPIACI HELYZETE

A munkaerőpiac változásainak fő tendenciái a cigányok és a nem cigányok körében

Magyarországon a negyvenes évek végén erőltetett iparosítás kezdődött, amely az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes években bontakozott ki, és csak a nyolcvanas évek közepén ért véget.¹⁹ Az iparosítás teljes foglalkoztatottságot, sőt túlfoglalkoztatottságot és munkaerőhiányt hozott létre a budapesti iparvidéken, az északi régióban és a Dunántúl nagy részén és teljes foglalkoztatottsághoz közelítő állapotot a keleti régióban és az Alföldön. A bányászatban és a kohászatban már a negyvenes évek végén megkezdődött a cigány munkaerő toborzása, és ez a hatvanas-hetvenes években kiterjedt az ország és a gazdaság egészére. A túlfoglalkoztatás és a munkaerőhiány kikényszerítette a cigányok többségének alkalmazását, elsősorban a képzettséget nem kívánó ipari munkahelyeken.

Az 1993-as adatokon végzett retrospektív elemzésünk eredményei alapján elmondhatjuk: a szocialista gazdálkodásra jellemző magas foglalkoztatottsági arány azt eredményezte, hogy még azok közül is sokan el tudtak helyezkedni, akiknek alacsony képzettsége, lakóhelyének potenciális munkahelyektől való távolsága később ezt megakadályozta. A különböző háttérű és különböző körülmények között élő csoportok foglalkoztatottsági szintjei közötti eltérések kevés esetben voltak igazán jelentősek a nyolcvanas évek közepén és végén. Ez alól a férfiak és nők közötti különbség kivétel. A nők részvételi aránya a munkaerőpiacon már akkor is jóval alacsonyabb volt, mint a férfiaké.

Az 1971. évi országos cigánykutatás adatai szerint a munkaképes korú (15–59 éves) cigány férfiak 85 százaléka volt aktív kereső. 75 százalékuk volt állandó munkaviszonyban foglalkoztatott, további 10 százalékuknak pedig ideiglenes munkaviszonya volt vagy önállóként dolgozott. Országosan ugyanakkor a férfiak 87,7 százaléka volt aktív kereső. A férfiak foglalkoztatási arányában tehát kicsi volt a különbség cigányok és nem cigányok között. Azonban országosan az inaktív férfiaknak több mint a fele tanuló volt, az inaktív cigány férfi-

¹⁹ A munkaerőpiaci és jövedelmi viszonyok korábbi, vázlatosabb áttekintéséhez lásd: Kemény–Janky (2003c). A cigányok munkaerőpiaci helyzetének a rendszerváltáshoz kötődő átalakulását nagyon alaposan elemzi Kertesi (2000a) az 1993-as cigányvizsgálat adatait felhasználva. A rendszerváltás utáni viszonyok KSH-adatokra támaszkodó vizsgálatát végezte el továbbá Kertesi (1994). A témához kapcsolódik még Kertesi (2000b). A rendszerváltás és a kilencvenes évek folyamatainak elemzéséhez lásd még Kemény (2000b,d,e, 2003a,b). A jelenlegi fejezethez képest további adatok találhatók Janky (1998) áttekintésében.

ak közül pedig csak minden harmincadik járt éppen iskolába. Országosan a 15–59 éves férfiak 8 százaléka volt tanuló, és 4 százaléka eltartott, a cigány férfiak közül 5 százalék volt tanuló és 14 százalék eltartott.

Az 1993. évi cigány felmérés visszatekintő adatai a cigány férfiak foglalkoztatottságának kis mértékű csökkenését mutatták a nyolcvanas évek végéig – a tanulók számának párhuzamos növekedése mellett. A nyolcvanas években a munkaképes férfiak háromnegyede dolgozott.

A nőknél más volt a helyzet. 1971-ben országosan a nők 64 százaléka, a cigány nőknek 30 százaléka volt aktív kereső. Ez a különbség elsősorban a cigány családok jóval nagyobb gyerekszámának volt a következménye. A hetvenes években növekedett a cigány nők foglalkoztatottsága: az évtized végén elérte az 50 százalékot, és ezen a szinten maradt a nyolcvanas évek végéig.

A foglalkoztatottság országosan a nyolcvanas évek közepén volt a legnagyobb. 1985-ben 5 millió ember volt aktív kereső, és további 400 ezer foglalkoztatott nyugdíjassal együtt 5 400 000 volt a foglalkoztatottak száma. A nyolcvanas évek második felében recesszió kezdődött, majd 1990 után olyan mérvű gazdasági válság tört ki, amelyhez hasonlót az ország azelőtt soha nem élt át. A munkahelyek elvesztésének idejét vizsgálva azt láthattuk, hogy a cigányok valamivel hamarabb kerültek tömegesen az utcára, mint a nem cigányok.

1993-ra hárommillió nyolcszázazere csökkent a foglalkoztatottak száma, vagyis 1985-höz képest 1 600 000 ember veszítette el munkahelyét. Aki tehetett, nyugdíjba menekült. 1989 és 1993 között 400 ezerrel nőtt a nyugdíjasok száma. A cigányoknál korábban kezdődött el a nyugdíjba menekülés. 1985-ben 16 ezer, 1993 végén 47 ezer volt a cigány nyugdíjasok száma. 1993-ra 700 ezer ember vált nyilvántartott munkanélkülivé. A többiek – félmillió ember – az inaktív személyek közé kerültek, vagyis ők inaktívnak nevezett munkanélküliek voltak. 1993-ra – a munka nélkül levők számának növekedésével együtt – megnöttek a kulturális és demográfiai különbségek a dolgozók és nem dolgozók csoportja között – cigányok és nem cigányok körében egyaránt. Elsősorban az iskolázatlanok veszítették el munkahelyüket. A felsőfokú végzettségűekhez képest a középiskolát végzetteknek két és félszeres, a csak nyolc osztályt végzetteknek ötszörös esélyük volt arra, hogy munkanélkülivé váljanak. Nagy szerepe volt a területi különbségeknek is. Budapesten 6,6 volt a munkanélküliségi ráta, Borsodban 20,2, Szabolcs-Szatmárban 20,6, Nógrádban 21,3.

A cigányoknál még nagyobb volt a munkahelyek elvesztésének aránya. A foglalkoztatott cigányok száma 1985-ben 125 ezer, 1989-ben 109 ezer, 1993 végén 56 ezer volt. 1985-höz képest 69 ezer cigány ember veszítette el munkahelyét. Az országban a munkahelyek 30 százaléka, a cigányoknál a munkahelyek 55 százaléka szűnt meg.

Fő oka ennek a cigányok iskolázatlansága volt. A húszévesnél idősebb cigányok 43 százalékának volt 0–7 osztályos és 41 százalékának 8 osztályos végzettsége, míg a nem cigányok közül 0–7 osztályt 19, nyolc osztályt 25 százalék végzett.

A második ok a cigányok lakóhelye volt. Nagyon kevés cigány élt Fejér, Komárom-Esztergom, Vas és Veszprém megyében, a legkevesebb pedig Győr-

Moson-Sopron megyében. Pontosan ezekben a megyékben volt a legkisebb a munkanélküliség. Ezzel szemben már akkor is Borsod-Abaúj-Zemplénben volt a legnagyobb a cigányok száma és aránya. Borsodot Szabolcs követte, majd Nógrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú és a Dunántúlon Baranya és Somogy.

A harmadik ok az volt, hogy a teljes foglalkoztatottság idején a cigányok elsősorban olyan gazdasági ágakban találtak munkát, amelyek később a válságban tönkrementek. Az építőiparban például a munkanélküliségi ráta az országos átlagnak csaknem kétszerese volt, márpedig 1971-ben a foglalkoztatott cigányok 26 százaléka az építőiparban dolgozott. Számuk akkor 25 ezer volt, és az építőipar dolgozóinak tíz százaléka volt cigány.

A három ok együttesen sem ad teljes magyarázatot a cigányok munkanélküliségének 1993-as – és mindjárt hozzátehetjük: 2003-as – mértékére. A negyedik ok a diszkrimináció. Ennek hatását azonban mérni nem tudjuk.

A cigány népességen belüli megoszlásokat tekintve a fenti lényeges meghatározó tényezők mellett más faktorok is szerepet játszhattak a munkahely megtartásában, illetve elvesztésében. Például a lakás településen belüli elhelyezkedésének korábban jelentéktelen volt a hatása, azonban a kilencvenes évekre megnőtt a jelentősége. A nem fontos meghatározója volt a munkába állási esélyeknek mindkét időpontban. A cigányságon belüli nyelvi és származási különbségek szerepét illetően nem ilyen egyértelműek az adataink. Egyrészt a rendszerváltás előtt és után is nagyobb eséllyel volt munkája a kérdezőbiztosaink által nem romának minősített embereknek és kisebb eséllyel a cigány anyanyelvűeknek (a beásokra ez sem igaz). Másrészt úgy tűnik, hogy ez az eltérés nagyrészt összetételhatások eredménye, azaz az egyes nyelvi és nemzetiségi csoportok eltérő regionális, képzettségi és lakóhely szerinti megoszlására vezethető vissza.

Említettük, hogy 1993-ra az országban 700 ezer ember vált nyilvántartott munkanélkülivé. A 700 ezer fő 1993 februári adat. 1993 végére a regisztrált munkanélküliek száma 640 ezer főre csökkent. Valójában nem a tényleges, hanem csak a regisztrált munkanélküliek száma csökkent. Az ellátásra nem jogosult munkanélküliek egy része ugyanis nem látta annak értelmét, hogy regisztráltassa magát.

1993 végén kerekén 57 ezer volt a nyilvántartott cigány munkanélküliek száma: az országban nyilvántartott munkanélküliek 9 százaléka. Az 57 ezerből 37 ezer volt férfi, az országban 1993 végén regisztrált 386 ezer munkanélküli férfi 9,6 százaléka; 20 ezer volt nő, az országban regisztrált 254 ezer munkanélküli nő 8 százaléka.

A munkanélküliségi ráták számításának egyik módja a regisztrált munkanélküliek számát viszonyítja a gazdaságilag aktív népességhez, vagyis a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttes számához. Ez a ráta 1993 végén országosan 13 százalék, a cigányoknál 50 százalék volt. Budapesten ennél jobbak, a községekben ennél rosszabbak voltak az arányok. A legrosszabbak az északi és a keleti régiókban voltak: országosan 17, a cigányoknál 59 százalék.

A munkanélküliségi ráták számításának másik módja az ILO definícióját követi. E definíció szerint munkanélkülinek az tekintendő, aki a megkérdezés

előtti héten nem végzett egy órányi jövedelmet biztosító munkát, a megkérdezés előtt négy héten át aktívan keresett munkát, és ha munkát találna, két héten belül munkába tudna állni. Az ILO definíció szerinti munkanélküliségi rátákat a Statisztikai Hivatal 1993. végi munkaerő felmérése alapján tudjuk megadni. A nem cigányok munkanélküliségi rátája 11 százalék volt, a passzív munkanélküliekkel, vagyis azokkal együtt, akik szeretnének dolgozni, de már nem is remélik, hogy munkát találjanak, 13 százalék, a cigányok munkanélküliségi rátája 38 százalék, a passzív munkanélküliekkel együtt 48 százalék volt.

1993 és 1997 között tovább csökkent a foglalkoztatottak száma, tehát növekedett a tényleges munkanélküliség. 1997 és 2001 között növekedett a foglalkoztatottak száma, de csak kis mértékben. Az aktív keresők száma 2001-ben sem volt nagyobb, mint 1993-ban, vagyis nem csökkent a tényleges munkanélküliek száma.

Csökkent viszont a nyilvántartott munkanélküliek száma: 700 ezerről 364 ezerre. A regisztrált munkanélküliségi ráta 2001-ben 9,8 százalék volt. A tényleges munkanélküliek száma azonban jóval nagyobb volt 364 ezernél, és a tényleges munkanélküliségi ráta is nagyobb volt 9,8 százaléknál. Már említettük, hogy az ellátásra nem jogosult munkanélküliek nem látják annak értelmét, hogy regisztráltassák magukat. Sokan azért mondanak le arról, hogy regisztráltassák magukat, mert már nem reménykednek abban, hogy a munkaügyi szervezet révén el lehet helyezkedni.

Még jobban csökkent a munkanélküliek száma a Statisztikai Hivatalban folyó negyedévenkénti munkaerő-felmérés adatai szerint. A munkaerő-felmérés szerint a munkanélküliek száma 2001-ben 233 ezer, a munkanélküliségi ráta 5–7 százalék volt.

Nyilvánvaló az ellentmondás a munkaerő felmérés két adatsora között: a foglalkoztatottak száma 2001-ben ugyanakkora, mint 1993-ban volt, a munkanélküliek száma viszont a felénél is kevesebbre csökkent. Az ellentmondást a rejtett munkanélküliség magyarázza.

Gábor R. István a *Közgazdasági Szemlé*ben 1998-ban tett közzé tanulmányt a reményt vesztett dolgozókról. Tanulmányában hivatkozott a keynesi felfogásra, amely szerint a munkanélküliség eltántorít az álláskereséstől. Recesszió vagy válság idején megjelenik, majd növekszik a rejtett munkanélküliség. A rejtett munkanélküliek hosszabb-rövidebb időre abbahagyják a munkakeresést. Amikor azután megjön a konjunktúra, visszatérnek a munkaerőpiacra.

A rejtett munkanélküliség méretére a munkaerő-felmérés *Foglalkoztatási helyzetkép 2001.* című kiadványa nyújt támpontot. E kiadvány szerint a munkaerő-felmérésben megkérdezettek önbesorolásában „magát 413 ezer fő tekintette munkanélkülinek”. Ha őket munkanélkülinek elfogadjuk, akkor a 2001. évi munkanélküliek száma 233 ezerről 646 ezerre, a munkanélküliségi ráta pedig 10 százalék fölé emelkedik.

A 2001. évi népszámlálás 2002-ben közzétett adatai szerint a foglalkoztatottak száma 2001-ben 3 millió 690 ezer volt, vagyis 170 ezerrel kevesebb, mint a munkaerő-felmérésben, a munkanélküliek száma viszont 426 ezer volt, vagyis 183 ezerrel több, mint a munkaerő-felmérésben. Említeni kell, hogy a munka-

nélküliség fogalmát illetően a népszámlálás is az ILO definícióját követte. Ezen adatok alapján a munkanélküliségi ráta 2001-ben nem 5,7, hanem 10,1 volt.

A Foglalkoztatási Hivatal és az Autonómia Alapítvány 2001-ben végzett és 2003-ban közzétett felmérése szerint 1993 és 2001 között nem csökkent a cigányok munkanélkülisége sem. A felmérés készítői megkérdezték az ország 171 munkaügyi központjának munkatársait, hogy a munkanélküli biztosítással rendelkezőknek és a foglalkoztatási programokban részt vevőknek hányad része roma. A megkérdezettek öt tartományból választhattak: 10 százaléknál kevesebb roma, 10–25, 26–50, 51–75, 76–100 százalék roma. A tartományok középértékét, 16 százalékot véve alapul, a regisztrált munkanélküli cigányok száma 56 ezer volt. Ezt természetesen csak durva megközelítés. Mint láttuk, az 1993. évi felmérésben 57 ezer volt a regisztrált munkanélküli cigányok száma. Az Autonómia Alapítvány 2001. évi felmérése szerint tehát a regisztrált cigány munkanélküliek száma körülbelül ugyanannyi volt, mint 1993-ban.²⁰

Az 57 ezer nyilvántartott cigány munkanélküli 1993-ban az országosan regisztrált 640 ezer munkanélkülinek 9 százalékát tette ki. A 2001-ben 56 ezerre becsült cigány munkanélküli az országosan regisztrált 364 ezer munkanélkülinek 15 százalékát tette ki.

Más adatokhoz jutottunk a 2003. évi országos cigány felmérésben. A felvétel idején a 15–74 éves cigány népesség 21 százaléka volt foglalkoztatott, szemben az 1993. évi 22 százalékkal. A férfi népességből a foglalkoztatottak aránya 28 százalék, szemben az 1993. évi 28,5 százalékkal. A női népességből 15 százalék a foglalkoztatott, ugyanúgy, mint 1993-ban.

A nyugdíjasok aránya 17 százalék, a gyesein, gyeden stb. levő nők pedig 30 százalék. Figyelemreméltó, hogy a férfiak között mintegy 3 százalékot ér el a mintában a gyesein levők aránya. A 15 éves és idősebb cigányok 11 százaléka ugyanakkor még tanuló. A munkanélküli segély, jövedelempótló támogatás vagy más rendszeres segély a cigányok 17 százalékának elsődleges bevételi forrása. Ezen belül a nők 13 százaléka, a férfiak 22 százaléka segélyezett. A tanulók aránya jelentősen növekedett az elmúlt tíz évben, és jelenleg a 15–19 éves korosztály 60 százaléka tanuló. Azonban a nem tanulóknak csak egy kisebbsége dolgozik: az adott korosztály 23 százaléka él nem tanuló eltartottként otthon, és további 4 százalék a segélyezették száma, miközben összesen 7 százalékuknak van munkalehetősége.

A foglalkoztatottak arányának változása 1971 és 2003 között a cigányok különböző csoportjaiban

Ahogy korábban már említettük, 1971-ben az akkori felmérés adatai szerint a munkaképes korú férfiaknak 85 százaléka dolgozott. 75 százalékuk volt állandó munkaviszonyban foglalkoztatott, további 10 százalékuknak pedig ideigle-

²⁰ A felmérésről lásd Köllő (2003) és Lukács (2003).

nes munkaviszonya volt, vagy önállóként dolgozott. Ez a 85 százalék akkor alig volt alacsonyabb az össznépeségben mért megfelelő arányszámnál. A nyolcvanas évek végéig a foglalkoztatottság kismértékű csökkenését figyelhetjük meg – a tanulók számának párhuzamos növekedése mellett (1993-ban már 5,5 százalékuk tanult).²¹ A nyolcvanas években a munkaképes férfiak háromnegyede dolgozott. Ez az arány 1993-ra 28 százalékra zuhant. A nőknél némileg másképp festett a helyzet. 1971-ben a munkaképes korúaknak kevesebb mint harmada volt foglalkoztatott. Ez az arány jócskán elmaradt a 70 százalékos országos aránytól. Ennek elsődleges oka a cigányoknál tapasztalható magasabb gyerek számban keresendő. A hetvenes évek második felére azután jelentősen megemelkedett a női foglalkoztatottság szintje a cigányok körében. Az arányok a nyolcvanas években nagyjából változatlanok maradtak. Ekkor körülbelül minden második munkaképes korú cigány nőnek volt munkája. A rendszerváltást követő nagymértékű visszaesés hasonló arányú volt, mint a férfiaknál. A foglalkoztatottság szintje a harmadára esett vissza.

V. 1. táblázat

Férfiak és nők foglalkoztatottsága különböző években – a munkaképes korúak százalékában

	1971		1978		1987		1993		2003	
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Férfiak	85,2	na.	77,3	1421	74,4	1966	28,8	2456	28,0	1616
Nők	30,3	na.	47,0	1454	49,3	1922	16,3	2386	15,1	1718
Együtt	na.	na.	62,0	2875	62,0	3888	22,6	4842	21,4	3334

Az 1978-as és 1987-es adatok forrása az 1993-as Cigányvizsgálat.

Ha megnézzük a foglalkoztatottságra vonatkozó országos adatokat, azt tapasztaljuk, hogy a cigány férfiak foglalkoztatottsága a nyolcvanas évek végéig néhány százalékponttal maradt el a népességi aránytól. A nők esetében nagyobb, de csökkenő mértékű volt a különbség a rendszerváltás előtt cigányok és nem cigányok között. A hetvenes évek elején még több mint kétszer annyi nem cigány dolgozott, mint cigány. 1987-ben másfélszeres volt ez az eltérés. A kilencvenes években a különbségek óriásira nőttek. A cigány és nem cigány férfiak foglalkoztatottsága között az eltérés a korábbi sokszorosára nőtt, de a nőknél is nagyobb, mint 1971-ben.

Ha nem az arányszámokat, hanem a létszámokat tekintjük, akkor (és csak akkor) a foglalkoztatott cigányok számának gyarapodásáról számolhatunk be. Az utóbbi tíz évben ugyanis növekedett a cigány foglalkoztatottak száma, 57 ezerről kerekén 80 ezerre, ezen belül a férfi foglalkoztatottaké 37 ezerről kerekén 50 ezerre és a foglalkoztatott nőké 20 ezerről 30 ezerre. Növekedett ugyanakkor a regisztrált munkanélküliek száma is 57 ezerről kerekén 90 ezerre. Ezen adatokkal számolva egyébként a regisztrált munkanélküliségi ráta 52

²¹ Az 1993-as felmérés munkatörténeti blokkja lehetővé tette a retrospektív vizsgálatokat.

százalék. A munkanélküliségi ráta 40 százalékra csökken akkor, ha csak azokat tekintjük munkanélkülieknek, akik a kérdés előtti négy hétben aktívan kerestek munkát.

Regionális és településtípus szerinti különbségek

Foglalkoztatás tekintetében jelentősek a regionális és településtípus szerinti különbségek. A cigány férfiak álláshoz jutási esélyét már 1993-ban is alapvetően befolyásolta lakóhelyük. A keleti országrészben feleakkora arányban voltak állásban, mint Budapesten és a Dunántúlon. A megkérdezettek közül a keleti régióban a munkaképes férfiak kevesebb mint ötöde dolgozott, a központi iparvidéken ellenben több mint 40 százaléka. Ezek a regionális esélykülönbségek nagyobbak voltak a nem cigány férfiak között tapasztalható földrajzi eltéréseknél. 2003-ban is a fővárosban és környékén volt a legjobb a helyzet. A központi országrészben a cigány férfiak és nők mintegy 43 százalékának volt valamilyen munkája. Ezen belül Budapesten 49 százalék ez az arány. A fővárosi férfiak 64 százaléka dolgozott alkalmazottként, vállalkozóként vagy legalább alkalmi munkásként, ami a teljes népesség aktivitási adatait tekintve is magas arány. A Dunántúlon ellenben a cigányok 28 százalékának volt munkája. A keleti országrészben pedig a 15 éves és idősebb népesség csupán 14 százalékaról mondható el ugyanez. Ezen belül a nők kevesebb mint 10 százaléka járt dolgozni. A vidéki férfiak aktivitási rátája mindenhol magasabb, mint a nőké, de nem közelítette meg a fővárosi férfiak körében mért 64 százalékos arányt.

A keleti és a nyugati országrészen belül is vannak azonban különbségek. Ezeket már korábbi felméréseinkben is megvizsgáltuk. A férfiak foglalkoztatottsága 1971-ben nagyjából hasonló volt az ország északi, középső és nyugati területein. Kilógott a sorból a Hajdú, Szabolcs és Békés megyét magában foglaló keleti régió, amelyben 15 százalékponttal alacsonyabb volt a munkába járók aránya. Az alföldi régióban is valamivel a többi térség szintje alatt volt az állásban levők aránya. Az ezután következő két évtizedben a Dunántúlon csökkent a legnagyobb mértékben a foglalkoztatottság, és a keleti régióban nőtt legkevésbé az állástalanok aránya. Habár a mintába került cigány férfiak közül még a nyolcvanas évek végén is a három keleti megyében voltak legkevesebben állásban, az elmaradás a többi régiótól jelentéktelenné vált. Eddigre egyébként az északi régióban már kb. 5–6 százalékponttal magasabb volt a foglalkoztatottság, mint a központi iparvidéken és a Dunántúlon. A rendszerváltás után radikálisan átalakult a munkaerőpiaci részvétel mértékének regionális szerkezete. 60 százalékpont a különbség az északi régióban az 1987-es és az 1993-as foglalkoztatottság szintje között. Tehát a cigány férfiak álláshoz jutási esélyét 1993-ban alapvetően befolyásolta lakóhelyük. A keleti országrészben feleakkora arányban voltak állásban, mint Budapesten és nyugaton. Míg itt a negyedére esett vissza a dolgozók aránya, Budapesten és környékén minden második állás megmaradt. A munkába járók arányának csökkenése a Du-

nántúlon is kisebb mértékű volt, mint az alföldi, keleti, illetve északi régióban. Így a kilencvenes évek elejére a Dunántúlon és az ország központi régiójában 40 százalékos vagy azt megközelítő arányban volt munkájuk a férfiaknak, míg a keleti és az északi régió továbbá az alföldi megyék cigány férfi népességének nagyjából ötöde dolgozott. Az utóbbi tíz évben tovább változtak a munkához jutási esélyek a különböző régiókban. A központi iparvidéken nagymértékben javultak a munkához jutási esélyek, míg a Dunántúlon inkább romlott a helyzet, és most már csak 30 százalék körüli a dolgozó férfiak aránya. Az Alföldön és az északi régióban nem történt érdemi változás, míg a három keleti megyében tovább romlott a helyzet. Itt már csak a férfiak 14 százalékának van munkája. Ez alacsonyabb arány, mint a roma nők országos foglalkoztatottsági rátája.

V. 2. táblázat

Férfiak foglalkoztatottsága különböző években régióként – a munkaképes korúak százalékában

	1971		1978		1987		1993		2003	
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Bp. iparvidék	90,0	na.	81,4	204	75,4	325	40,5	420	57,7	274
Kelet	74,8	na.	76,2	269	68,4	358	18,4	479	14,2	323
Alföld	81,8	na.	72,0	175	71,8	227	23,7	300	23,8	172
Észak	90,8	na.	81,1	360	80,8	479	22,9	607	19,7	498
Dunántúl	88,9	na.	77,2	377	73,9	540	36,6	650	31,5	349
Együtt	85,2	na.	78,0	1385	74,6	1929	28,8	2456	28,0	1616

A nőknél a rendszerváltást megelőzően és utána is máshogy festettek a regionális különbségek. 1971-ben nagy különbség volt a budapesti régió és a többi országrész foglalkoztatottsági szintje között. A keleti régióban a nők között is kevesebben dolgoztak, mint más térségekben. A nyolcvanas évekre kicsire zsugorodott a különbség Budapest és az ország többi része között. A keleti régió felzárkózása kisebb mértékű és későbbi volt, mint a többi országrészé. A régiók közötti különbségek nem sokat változtak a kilencvenes években sem. 16–22 százalék körüli a foglalkoztatottság mértéke az ország 4 régiójában (északi, Alföld, központi, Dunántúl), és 10 százalék alatt volt a három keleti megyében. 2003-ban a nők számára is a központi iparvidéken kínálták a legtöbb álláslehetőséget (itt 36 százalék a munkával rendelkezők aránya), továbbá az ország két északnyugati megyéjében is meghaladta a 20 százalékot a női foglalkoztatottság. A Dunántúl többi részén (Fejér megye kivételével), az Alföldön és az északi régióban azonban kismértékben 10–14 százalékosra csökkent a női foglalkoztatottsági ráta. A keleti régióban jelenleg ez az arány csupán 6 százalék.

1971-ben 5–6 százalékponttal volt magasabb a dolgozó férfiak aránya Budapesten, mint a vidéki városokban, és további néhány százalékponttal volt magasabb, mint a falvakban. A nyolcvanas évekre a falusi foglalkoztatottság elérte a városi szintet, de Budapest nagyobb előnye megmaradt. A rendszerváltás után megnőtt a távolság a budapesti és a vidéki foglalkoztatottság szintje kö-

zött. A városokban, illetve falvakban egyaránt harmadára csökkent az állásban levők aránya, míg Budapesten 1993-ban feleannyi munkahely volt, mint a rendszerváltást megelőzően.

Az utóbbi tíz évben a főváros új munkalehetőségeket kínált a cigányok számára is. Mindeközben a vidéki városokban nem változott, míg a falvakban tovább romlott a munkaerőpiaci helyzet. Budapesten a férfiak körében a munkába járók aránya másfélszeresére nőtt, és elérte a 64 százalékot. Ez a ráta persze még mindig jóval alacsonyabb, mint a rendszerváltást megelőzően volt. A falvakban viszont a tíz évvel ezelőtti 27 százalékkal szemben csak a férfiak 20 százaléka dolgozik.

A nők között máshogy alakult a foglalkoztatottság a lakóhely típusa szerint. 32 évvel ezelőtt nagy különbség volt a budapesti és a vidéki álláshoz jutási esélyek között. Ez a különbség fokozatosan eltűnt a nyolcvanas évek végére. A rendszerváltás után az állások nagyobb hányada maradt meg Budapesten, mint vidéken, de a különbség korántsem volt akkora, mint a férfiaknál. Azonban az utóbbi tíz évben a nők között is kinyílt a foglalkoztatási szint tekintetében a Budapest–vidék olló, a fővárosban javuló, a vidéki városokban stagnáló, a falvakban pedig romló álláslehetőségekkel. A budapesti nők most is jóval kisebb arányban foglalkoztatottak, mint a rendszerváltást megelőzően (37 százalékban az 55–61 százalékos korábbi arányokkal szemben), azonban – ellentétben a fővárosi férfiakkal – foglalkoztatási rátájuk eléri azt a szintet, amely a hetvenes-nyolcvanas években a vidéki településeket jellemezte.

Anyanyelv szerinti eltérések

A beás anyanyelvű férfiak foglalkoztatottsági arányai nagyjából a magyar nyelvűek szintjén vagy valamivel felette voltak a hetvenes, a nyolcvanas és a kilencvenes évek elején is. A cigány anyanyelvűek körében az átlagosnál kevesebb volt a foglalkoztatottak aránya. A nők között ellenben a beások foglalkoztatottsági szintje a cigány anyanyelvűekéhez volt hasonló a rendszerváltást megelőzően. A kilencvenes évek elején aztán a cigány nyelvűek munkához jutási esélye csökkent a legnagyobb mértékben, így elszakadtak a többiek foglalkoztatottsági szintjétől.

A beszélt nyelv szerint csoportosítva a megkérdezetteket némileg más eredményeket kapunk (a hetvenes évekből most az 1971-es állapotok helyett az 1978-as helyzetet vizsgáljuk). A férfiak között a cigányok lemaradása 1978-ban még nem mutatható ki. A nők között viszont mindhárom vizsgált évben alacsonyabb a cigányok foglalkoztatottsága, mint a beásoké. A beásoké meg alacsonyabb, mint a csak magyar nyelven beszélőké. A beás anyanyelvű férfiak körében 2003-ban is magasabb volt a foglalkoztatottak aránya, mint a magyar anyanyelvűek között. Azonban a legújabb adatok azt mutatják, hogy a cigány anyanyelvűek foglalkoztatottsága is magasabb, mint a magyar anyanyelvű férfiaké. A cigány anyanyelvűek között az alkalmi munkából élők és a vállalkozók

aránya magas, a beások körében viszont az alkalmazottak vannak sokan. A beás anyanyelvű férfiak 27 százaléka áll alkalmazásban, míg a cigány anyanyelvűek 20 százalékaról, a magyar anyanyelvűek 17 százalékaról mondható el ugyanez. A meglepő eredmény a beások esetében kölcsönös összefüggésben áll azzal, hogy hamarabb abbahagyják az iskolát. A tanulók aránya a körükben alig 4 százalék, míg a magyar anyanyelvűek között közel 12 százalék. A cigány anyanyelvűek esetében a fővárosi felülreprezentáltság állhat az adatok hátterében.

Az iskolázottság szerepe

A férfiak között 1978-ban ugyanolyan arányban voltak állásban a 8 általánost végzettek, mint a magasabb képzettségűek. A 8 osztálynál kevesebbet elvégzők foglalkoztatottsági rátája 6–8 százalékponttal kevesebb volt. 1987-re jelentősen megnöttek a különbségek a legalább általános iskolai végzettség és az iskolázatlanok között. A legiskolázatlanabb csoportban jelentősen csökkent a dolgozók aránya, míg a többiek körében alig változott a foglalkoztatottsági ráta. A rendszerváltozás után már jelentős eltérés volt az általánost végzettek és az ennél magasabb képzettségűek foglalkoztatottsági aránya között. Az előbbiek 35 százaléka dolgozott, mi az utóbbi csoportba tartozók 48 százalékanak volt állása. A teljesen képzetlenek lemaradása tovább nőtt, közülük csak minden hatodiknak volt munkája 1993-ban. Az iskolai végzettség szerepe 2003-ban is jelentős volt az elhelyezkedési lehetőségeket tekintve. A már nem tanuló és legalább érettségizett férfiak több mint felének volt valamilyen munkalehetősége, míg a legfeljebb 8 általánost végzett férfiak 28 százaléka dolgozott.

V. 3. táblázat

Férfiak foglalkoztatottsága különböző években végzettség szerint – a 19 évesnél idősebbek, de 60 évesnél fiatalabbak százalékában

	1978		1987		1993		2003	
	%	N	%	N	%	N	%	N
0–7 osztály	81,0	500	67,9	558	17,3	602	16,9	225
8 általános	87,1	418	85,8	739	35,0	1029	35,5	732
Magasabb	89,1	147	88,1	302	48,4	405	43,7	293
Együtt	84,5	1065	80,0	1599	32,4	2036	34,1	1250

A nőknél már 1978-ban akkora különbségeket találunk a különböző képzettségi csoportok foglalkoztatottságában, mint a férfiaknál 1993-ban. 1987-ben éppen a képzettebbek foglalkoztatottsága volt alacsonyabb, mint 1978-ban. 1993-ra már nem változtak érdemben az arányok, és a végzettség szerinti eltérések 2003-ban is megmaradtak. Így a nők körében az alapfokú végzettségűek foglalkoztatottsági szintje a férfiak körében tapasztaltnál nagyobb arányban tér el a képzettebbek szintjétől.

Korosztályok közötti eltérések

1978-ban a 24–40 év közötti férfiak 85–90 százaléka volt foglalkoztatott. A 20–25 éveseknek és a 40–60 éveseknek pedig a négyötöde volt állásban. 1987-re a 40 évesnél fiatalabbak körében is csökkent valamelyest a foglalkoztatottság, de a csökkenés az idősebbeknél volt igazán jelentős. Az 55 évnél idősebbeknek már kevesebb mint a fele volt ekkor foglalkoztatott. A nyolcvanas évek végére megjelenő kohorszkülönbségek egy jelentős része eltűnt 1993-ra. A 20 és 55 év közötti korosztályok között jelentéktelenné váltak az eltérések. A két szélső korcsoportban azonban továbbra is az átlagosnál alacsonyabb volt a foglalkoztatás. A nőknél 1978-ban kisebb volt a legmagasabb foglalkoztatottsági rátával rendelkező csoport. A 30–40 évesek kb. 55 százaléka volt foglalkoztatott, míg a többi (20 évesnél idősebb) korcsoportban 45–50 százalékos volt a foglalkoztatottság. 1987-ben nem változott a korosztályok közötti viszony, minden korcsoportban kicsit nőtt a foglalkoztatottak aránya. A nőknél a kilencvenes években változott meg a helyzet. Szemben a férfiakkal, a 40 év felettiek foglalkoztatottsága csökkent kevésbé, és a fiataloké jobban.

V. 4. táblázat

Nők foglalkoztatottsága különböző években korcsoportonként – az adott korosztályok százalékában

	1978		1987		1993		2003	
	%	N	%	N	%	N	%	N
15–19	38,2	343	35,3	346	8,2	403	2,6	274
20–24	49,7	316	51,6	335	13,9	433	14,6	246
25–29	48,3	242	53,3	336	15,1	317	14,1	255
30–39	56,1	285	57,0	535	20,3	665	23,1	386
40–54	44,4	268	45,4	370	19,7	568	21,9	384
Együtt	47,0	1454	49,3	1922	16,3	2386	16,3	1545

A legfrissebb, 2003-as adatokat érdemes részletesebben is áttekinteni. A 15–19 éves korosztályba tartozó férfiak és nők többsége (kb. 60 százaléka) még tanul. A nem tanulók közül pedig jóval többen eltartottak, mint amennyien dolgoznak. A szóban forgó korosztályba tartozó férfiak 21, a nők 23 százaléka eltartott, míg a munkavégzők aránya rendre 9, illetve 3 százalék. A gyermekvállaláshoz kötődő juttatások a 15–19 éves nők tizedét érintik. Ez nem elhanyagolható arány, azonban azt mutatja, hogy a cigány nők döntő többsége csak a húszas éveiben szül gyermeket. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az iskolába már nem járó, munkahely nélküli cigány nők körében is többségben vannak azok, akik nem vállalnak tizenévesen gyereket. A húszas évek elején azonban megugrik a gyermeket vállalók aránya – hasonlóan ahhoz, ahogy a nyolcvanas évek végéig országos viszonylatban is jellemző volt. A 20–24 éves nők közel fele (47 százaléka) gyesen, gyeden van otthon. Azonban a gyermekgondozás miatt otthon maradók aránya a 25–29 évesek, illetve a 30–34 évesek körében még magasabb. A cigányok rossz munkaerőpiaci helyzetének lehet a következménye, hogy alacsony, de nem elhanyagolható arányban vannak férfiak is a gyesen,

gyeden levők között. A huszonéves férfiak 3 százaléka részesül a gyermekgondozással kapcsolatos ellátásban. Azonban a húszas éveik elejétől a férfiak már viszonylag magas arányban dolgoznak, és a 25–29 évesek közül nagyjából ugyanannyian dolgoznak, mint a felettük levő korosztályokban, egészen 45 éves korig. Az ennél idősebbek körében fokozatosan csökken a munkába járók aránya. A nőknél később, a 30–34 évesek korosztályában közelíti meg a foglalkoztatottság a legmagasabb szintet. Azonban a nők viszonylag jó eséllyel találnak negyvenes éveikben is munkát. Ennek következtében a 45–59 évesek között hasonló arányban van munkájuk a nőknek, mint a férfiaknak. A 45–49 évesek körében a mintában több nő állt alkalmazásban, mint férfi (a férfiak ugyanakkor nagyobb arányban dolgoztak alkalmi munkásként). A munka nélküli cigányok közül is sokan élnek az aktív életkorban történő nyugdíjazási lehetőségekkel. Ugyanakkor még az 55–59 évesek között is jelentős számban vannak olyanok, akik nem tudják nyugdíjas státussal stabilizálni helyzetüket. E korosztály minden ötödik tagja számára a segélyek, illetve a családi segítség jelentik az elsődleges jövedelemforrást. A fentiekből kitűnik, hogy jelentős a férfiak és a nők foglalkoztatottsági szintje közötti eltérés, amely elsősorban a 20–35 évesek körében tapasztalható családi stratégiákból és életlehetőségekből fakad.

Szegregáció és foglalkoztatottság

1978-ban a külterületen élő férfiak közül pár százalékkal kevesebben dolgoztak, mint a belterületen élők közül. 1987-re ezek a kis különbségek is eltűntek. A rendszerváltás után megnőtt a különbség a telepiek és belterületiek között. A belterületen élő férfiak harmada dolgozott, a telepieknek csak 18 százaléka. A cigánytelepen élő nők foglalkoztatottsága már 1978-ban és 1987-ben is alacsonyabb volt, mint a többieké. A különbség arányaiban nőtt a kilencvenes években. Elmondható továbbá, hogy azok a cigányok, akik szegregáltabb lakóköznyezetben élnek, kisebb eséllyel jutnak munkához, mint azok, akiknek a környezetében sok nem cigány is lakik. A szegregáció mértékének csökkenésével párhuzamosan emelkedik a foglalkoztatottsági ráta. A nők és a férfiak körében is hasonló tendencia figyelhető meg (bár a mintában a legmagasabb foglalkoztatottsági rátát azok körében tapasztaltuk, akik közelében azért lakik néhány cigány család).

Az egyes változók önálló szerepe

A fenti áttekintésben nem lehetett választ kapni arra a kérdésre, hogy vajon az egyes vizsgált tényezők önmagukban magyaráznak-e valamit egyes roma csoportok munkához jutási esélyeinek különbségeiből? Az 1987-es és 1993-as évekre vonatkozóan regressziós modellt készítettünk a foglalkoztatottsági esélyek magyarázatára.

Az eredmények azt mutatják, hogy a keleti régió három megyéjében már 1987-ben minden egyéb feltétel azonossága mellett is nehezebb volt munkát találni, mint máshol. A budapestiek jobb lehetőségei is érezhetőek voltak. 1993-ra erősödött a régiók hatása. Kelet és Budapest hatása megmaradt, emellett a Dunántúlon az álláshoz jutás esélye érezhetően az átlagos fölé emelkedett. A képzettség hatása a foglalkoztatottságra mindkét évben jelentősnek tekinthető. A nyolc általánost elvégzők és el nem végzők közötti különbségek már a nyolcvanas években nagyok voltak. A nyolc általánosnál magasabb végzettségűek előnye 1993-ra vált jelentőssé, bár korábban sem volt elhanyagolható. A középkorosztályok előnye mindkét évben nagy volt. A háztartásban élő gyerekek nagyobb száma a nyolcvanas években elsősorban a nőknél, később a férfiaknál is foglalkoztatottságot negatívan befolyásoló tényezőnek tűnt. Fontos változás a kilencvenes években, hogy a nemek közötti különbségek is csak a háztartásban lakó gyermekek függvényében jelentek meg. Azokban a családokban tehát, ahol már (vagy még) nincsenek kiskorú gyerekek, az azonos képzettségű, életkorú stb. férfiak és nők között nincs különbség az álláshoz jutás valószínűségét tekintve. A háztartásban élő gyerekek számának növekedésével együtt jobban csökken a valószínűsége annak, hogy a nők dolgozzanak, mint annak, hogy a férfiak. A belterületen élő cigányoknak 1987-ben – *ceteris paribus* – nem volt könnyebb munkába állniuk, mint telepi társaiknak. 1993-ra megváltozott a helyzet, a belterületiek előnye az álláshoz jutásban jelentőssé vált.

A regresszióelemzés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a három nagy nyelvi csoport közötti jelentős foglalkoztatottságbeli különbségek visszavezethetők e csoportok közötti lakóhelybeli, végzettségi és egyéb eltérésekre. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról, hogy a végzettség meghatározásában nagy szerepe van a tanulók anyanyelvének. A nem magyar anyanyelvűek nehezebben boldogulnak az iskolában.

A minta alapján a cigány háztartásokban élő nem cigányoknak nagyobbak valamivel a munkához jutási esélyeik, mint a többieknek, de a statisztikai hibahatáron belül van az eltérés. A mintabeli nem cigányok magasabb foglalkoztatottságában nagy szerepet játszhat magasabb végzettségük és korösszetételük.

Az átmenet éveinek változásai

Az alábbiakban az 1993-as retrospektív adatokra támaszkodva részletesen is megvizsgáljuk, hogy miképpen zajlott az a munkaerőpiaci átmenet, amelynek során a cigányok nagy része elvesztette munkáját. Az alábbiakban ismertetett adatok világosan mutatják, hogy a cigányok körében a munkahelyek elvesztése már a nyolcvanas években elkezdődött. Az is látható ugyanakkor, hogy ez kezdetben nem jelentett mindenki számára tartós munkanélküliséget. Akkoriban jelentős mértékű volt a ki- és belépés is a munkaerőpiacon.

A foglalkoztatottak aránya

Az előző fejezetből kiderült, hogy 1987-ben az akkor 15–60 éves férfiak háromnegyede és a 15–55 éves nők kb. fele dolgozott. A nők között a dolgozók aránya a nyolcvanas évek végén 2, majd 4 százalékponttal, a kilencvenes években 6–9 százalékponttal esett évente. A férfiak között valamivel élesebb törést tapasztalhatunk. 3–5 százalékpontos csökkenést regisztráltunk 1990-ig, majd 1991-ben és 1992-ben 10–11 százalékponttal lett alacsonyabb a dolgozók aránya a megelőző évhez képest.

V. 5. táblázat

A foglalkoztatottak aránya különböző években – a munkaképes korúak százalékában

	1987		1988		1989		1990		1991		1992		1993	
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Férfiak	74,4	1966	71,5	2033	66,1	2110	57,2	2210	46,5	2307	36,5	2382	29,4	2469
Nők	49,2	1923	47,0	1991	43,0	2087	37,2	2179	30,8	2242	21,9	2323	16,3	2409
Együtt	61,9	3889	59,4	4024	54,6	4197	47,3	4389	38,8	4549	29,3	4705	23,0	4878

A fenti táblázatból világosan látszik, hogy nagy változás a kilencvenes években kezdődött. Ám az is kiderül, hogy a cigányság körében már hamarabb megkezdődött a foglalkoztatottság érezhető csökkenése, mint a nem cigányok között.

Valamilyest árnyalhatjuk a képet, ha megnézzük a fenti adatokat úgy, hogy állásban levőnek tekintjük a katonákat és a gyesen, gyeden levőket. Ez nyilván irreális feltevés, illetve csak kevés emberre vonatkozóan reális. Ám ennek ellenére nem csupán a kompatibilitás miatt – hivatalos munkaügyi statisztikák sokszor alkalmazott feltevéseként – érdemes ezt a kikötést megtenni. A katonaság és a gyes nem egyenlő a munkanélküli állapottal, sem egzisztenciálisan, sem megbecsültséget tekintve.

V. 6. táblázat

A foglalkoztatottak aránya különböző években, a katonákat és a gyesen, gyeden levőket foglalkoztatottnak tekintve – a munkaképes korúak százalékában

	1987		1988		1989		1990		1991		1992		1993	
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Férfiak	75,2	1966	72,4	2033	67,2	2110	58,2	2210	47,5	2307	37,9	2382	31,3	2469
Nők	55,2	1923	53,5	1991	51,3	2087	47,1	2179	42,7	2242	36,4	2323	31,1	2409
Együtt	65,3	3889	63,1	4024	59,3	4197	52,7	4389	45,2	4549	37,2	4705	31,2	4878

A férfiakat vizsgálva nem találunk lényegi különbséget a korábbi adatokhoz képest. A katonaság természetesen csak kevesek számára és csak rövid ideig lehet elfoglaltság a munka vagy éppen a munkanélküliség helyett. A gyessel és gyeddel viszont egészen más a helyzet. A kilencvenes években az állás nélkül maradó kisgyermekes nők egyre nagyobb része választotta ezt a státust, mely valószínűleg kedvezőbb lehetőségeket biztosít, mint a munkanélküli segély.

Az utolsó munkahely elvesztése az egyes években

Az éppen állás nélkül levő tíz férfi közül hét a kilencvenes években vesztette el munkahelyét. A nőknél ez az arány valamivel több mint 50 százalék. Az első érzékelhető emelkedés az elbocsájtottak számában 1989-ben volt mind a férfiak mind, a nők között. Ne feledjük azonban, hogy a nyugdíjba vonulók ugyanúgy az állást vesztek táborát szaporították, mint a gyesre távozóak. Megnéztük ezért azt is, hogy miért hagyta abba a rendszeres munkát a kérdezett. Elkülönítettük az egyénhez kötődő családi, egészségi, demográfiai okokat a munkáltató által kezdeményezett állásvesztéstől. Az 1993-as mintából a nyolcvanas években állásukat veszítők között többségben vannak a nyugdíj, gyes, betegség stb. miatt inaktívvá válók. A kilencvenes években az arányok gyökeresen megváltoztak – többségbe kerültek azok, akiket elküldtek munkahelyükről. Ha csak azokat vesszük tekintetbe, akik nem nyugdíj, gyes, betegség stb. miatt hagyták ott munkahelyüket, jobban észlelhetők a változások. Ebben a körben a jelenleg állás nélküli férfiak 5/6-a és a nők 3/4-e a kilencvenes években vesztette el munkáját. Ebben a csoportban kisebb a különbség a férfiak és a nők állásvesztésének időbeni alakulása között.

Munkába állók és munkát abbahagyók az egyes években

A munkanélküliek és inaktívak számának gyors növekedése nem jelenti azt, hogy a tárgyalt időszakban nem voltak újonnan vagy újra munkába állók. Az alábbiakban az egyes években munkát veszítőket, illetve munkába állókat vizsgáljuk.

1987/1988-ban körülbelül ugyanannyi cigány férfi kezdett (újra) dolgozni, mint amennyi abbahagyta a munkát. A kilencvenes évekre nagymértékben megnőtt a munkahelyeket különböző okok miatt elhagyók száma, ugyanakkor nem csökkent, sőt szerény mértékben még nőtt is a felvettek száma. A nők között hasonlóan alakultak a munkába állás és onnan kikerülés tendenciái. 1991-ben és 1992-ben náluk nem lehet kimutatni a felvettek számának szerény növekedését. A nem csökkenő abszolút számok nem jelentik az arányok változását. Ha azt nézzük, hogy a munkával nem rendelkező munkaképes korúak hány százaléka helyezkedett el az egyes években, értelemszerűen csökkenést tapasztalunk a kilencvenes években a nyolcvanas évekhez viszonyítva. A nyolcvanas évek végén minden évben az állás nélküli férfiak tizede, a nők 7–9 százaléka (újra) talált munkát. A kilencvenes években a nők között már csak feleakkora volt az újraelhelyezkedési arány. A férfiak között tapasztalt 6–7 százalékos munkába állási ráta is érezhetően alacsonyabb a korábbi, folyamatosan 10 százalék körüli aránynál.

V. 7. táblázat

Munkába állók és állásvesztők száma a mintában egyes években – esetszámok

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Állásvesztő férfi	87	78	137	219	263	280	242
Elhelyezkedő férfi	86	68	78	88	69	76	97
Állásvesztő nő	96	95	121	181	184	225	189
Elhelyezkedő nő	91	87	83	82	61	45	72

Ha a legfeljebb 25 éveseket tekintjük, ugyanezeket a tendenciákat láthatjuk mind a férfiak, mind a nők körében. Tehát a fiatalok ugyanolyan számban, de kisebb arányban találtak munkát a kilencvenes évek elején, mint a nyolcvanas évek közepén és végén. Ez a meglepő eredmény abból adódhat, hogy a fiatalok egy részét elbocsátották, és hamar újra munkát tudott találni – esetleg megint csak rövid időre. Így a kilencvenes években az elsőként munkát találók csökkenő számát egészítheti ki az újra munkába állók növekvő serege.

A feltevést az utolsó egy-két évre vonatkozóan megerősítik adataink. 1991-ig az összes munkába állónak legalább a felét – néhány évben ennél többet – adták a pályakezdekők. 1992-ben és 1993-ban azonban az első állást szerzők aránya a munkába állók között lényegesen csökkent.

V. 8. táblázat

Pályakezdekők aránya a felvettek között az egyes években – az összes felvett százalékában

	1987		1988		1989		1990		1991		1992		1993	
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
Férfiak	60,5	86	66,2	68	61,5	78	53,4	88	55,1	69	36,8	76	17,5	97
Nők	40,7	91	39,1	87	45,8	83	45,1	82	49,2	61	44,4	45	22,2	72
Együtt	50,3	177	51,0	155	53,4	161	49,4	170	52,3	130	39,7	121	19,5	169

Ha az első álláshoz jutó fiatalok munkával nem rendelkező kortársaikhoz viszonyított arányát nézzük, már a kilencvenes évek elején csökkenést tapasztalhatunk. A nyolcvanas évek végéig minden hetedik 15 és 19 év közötti nem dolgozó fiatal jutott első álláshoz, a kilencvenes években csak 7–10 százalékuk.

A fenti gondolatmenetet erősítik meg a vizsgált időszakban – elsőként vagy újra – munkába állók munkahelyvesztési adatai. Az 1989-ben munkába álló nőknek csupán a hatoda dolgozott 1993-ban. De az 1991-ben felvetteknek is kevesebb mint a fele volt dolgozó 93-ban. A férfiak között valamivel magasabb a 93-ig munkában maradók aránya.

V. 9. táblázat

A 93 végén dolgozók aránya az egyes években munkába állók között – a munkába állók százalékában

	1989		1990		1991		1992	
	%	N	%	N	%	N	%	N
Férfiak	41,0	78	39,8	88	39,1	69	59,2	76
Nők	15,7	83	32,9	82	37,7	61	47,7	44
Együtt	28,0	161	36,5	170	38,5	130	55,0	120

Munkahelyvesztők

Az alábbi fejezetben részletesen áttekintjük a munkahelyüket egyes években elvesztett emberek megoszlását néhány változó mentén. Kiindulópontnak megint csak azokat tekintjük, akik egy-egy évben véglegesen (pontosabban: a kérdezés időpontjáig) elvesztették állásukat. Általában az összes ilyen kérdezett szamba vesszük. Egy-két táblázatban azonban az elemzés kíváncsiainak megfelelően szétválasztjuk az önként távozók csoportját és a kényszerűségből munka nélkül maradókét.²²

V. 10. táblázat

Nem dolgozó férfiak korcsoportos megoszlása az állásvesztés éve szerint – az 1993-ban nem dolgozó, az adott évben állást veszítő férfiak százalékában

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	Együtt
15–29	27,3	38,6	44,6	40,6	47,4	43,3	50,0	44,5
30–39	36,4	28,1	23,2	32,1	30,6	33,6	29,3	30,6
40–59	36,4	33,3	32,1	27,3	22,0	23,1	20,7	24,9
Esetszám	44	57	112	187	232	268	270	1170

Előzetesen nem tételeztünk fel különbséget a különböző korosztályok munkahelyvesztésének időbeni lefolyása között. Az első adatok mindenesetre cáfolni látszanak feltevésünket. A férfiak között valamelyest nőtt a kilencvenes években a 40 év alatti korosztályok aránya az elbocsájtottak között. Ennek persze lehetnek egyszerű, a retrospektív vizsgálatra visszavezethető – tehát nem tartalmi – okai is. Am a különbségek nagysága nem erre utal. A nagy elbocsájtási hullám erősebben érintette a fiatalokat, mint az időseket. A nőknél a 30 évnél fiatalabbak aránya a munkát abbahagyók között elég stabil a vizsgált időszakban. A fiatalok növekvő arányának férfiaknál megfigyelt jelensége a 30 és 40 év közöttiekre vonatkozik csak. A férfiak és nők közötti különbség feltehetően a gyesre meneteknek köszönhető. Ahhoz, hogy megtudjuk, vajon valóban később hagyták-e ott munkahelyüket a fiatalok, egy fokkal finomabb vizsgálatra van szükség.

Feltételezhető volt szerintünk, hogy a falvakban hamarabb veszítették el állásaikat a cigányok, mint a városokban. Ezt elsősorban az ingázók leépítésével indokolhatjuk. Az adatok itt sem vágnak teljesen egybe előzetes elképzeléseinkkel. A férfiak között nem túlságosan változnak a településtípusonkénti arányok. A falvakban 1990–91-ben volt relatíve több állásvesztő, míg városokban

²² Sajnos, jónéhány változó vizsgálata esetén igen korlátozottak a statisztikai következtetések lehetőségei. Nagyon alacsony cellagyakoriságok jelennek meg sok alkalommal. Ezért csak az erős tendenciákról mondhatunk határozott véleményt. Az alacsony létszám mellett egy másik tényező is bizonytalanná teszi az eredményeket. A mintavétel módja miatt előfordulhat, hogy sok kérdezett dolgozott ugyanazon a munkahelyen. Egy-egy nagyobb mértékű elbocsájtási döntés sok hasonló státusú megkérdezettet érinthetett egyszerre. Így országos jelenségekkel nem magyarázható „kiugró” éveket regisztrálhatunk némely esetben.

1992–93-ban nagyobb a munkahelyet elhagyók aránya. A nőknél 1989-ben volt kiemelkedő a falusiak aránya az állásvesztők között, egyébként viszonylag stabilak az arányok.

A férfiak között az építőipar kiugró elbocsájtási éveinek 1987, illetve az 1989–1991 közötti időszak számít. A szolgáltatásokban kicsit később, 1992–93 között volt nagyobb arány (ám ekkor a szolgáltatásban dolgozók aránya is magasabb volt). A nőknél a könnyűipart érdemes külön kiemelni. Itt 1988-ban volt valamivel nagyobb elbocsátás, utána azonban nem volt ilyen relatíve kiugró év. A szolgáltatásokban dolgozók aránya az állásvesztő nők között (mint ahogy az állásban levők között is) a kilencvenes években valamivel nagyobb, mint a nyolcvanas évek végén.

Korábban már említést tettünk az ingázókról. Azt állítottuk, hogy hamarabb veszítették el állásaikat azok, akik lakóhelyüktől eltérő településre jártak dolgozni. Az adatok azt mutatják, hogy az ingázók valóban hamarabb veszítették el általában munkahelyüket, mint azok, akik helyben dolgoztak. 1991-ig a lakóhelyükön dolgozók az elbocsájtottak 40 százalékát tették ki. Ezután ez az arány másfélszeresére emelkedett, és ezen a szinten maradt 1993-ban is. A heti vagy havi ingázók száma eleve nem volt magas, így az elbocsájtottak között sem volt sok. 1991-ig 10–15 százalék körül mozgott arányuk, majd ez a szám 10 százalék alá csökkent.

V. 11. táblázat

Nem dolgozó férfiak utolsó munkahelyre járás módja szerinti megoszlása az állásvesztés évében – az állásvesztő férfiak százalékában

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	Együtt
Lakóhely	46,0	43,5	40,7	46,9	41,9	61,8	58,5	51,2
Napi ingázó	48,0	45,2	41,6	38,8	46,6	31,1	33,8	38,4
Heti, havi ing.	4,0	9,7	16,8	12,8	11,4	5,9	5,4	9,2
Nem derül ki	2,0	1,6	0,9	1,5	0,0	1,1	2,2	1,2
Esetszám	50	62	113	196	236	270	275	1202

A nők között ebben az elemzési dimenzióban is tompábbak a tendenciák. Az ingázók korábbi elbocsájtásának jelei azért közöttük is érezhetők. Más vizsgálati dimenziókhoz hasonlóan korábban érezhetők a változások a nők között. 1989-ig a munkahelyet elhagyók közül minden második rendelkezett addig állással lakóhelyén. A kilencvenes években ez az arány 40 százalékra csökkent.

Sem a férfiaknál, sem a nőknél nem mutatható ki kapcsolat az elbocsájtás időpontja és az állását vesztő anyanyelve között. A telepiek elbocsájtását tekintve sem látható határozott tendencia. Nagy viszont az ingadozás egyes évek között. Néha magas az arányuk, máskor alacsony. Lehetséges, hogy ennek az ingadozásnak a bevezetőben említett mintavételi sajátosság az oka. A mintában szereplő telepiek korlátozott számú telepről származnak, és lehetséges, hogy az egy telepen lakók közül sokan egy munkahelyen dolgoztak.

Feltevésünk szerint a képzetek tovább meg tudták őrizni munkahelyüket, mint a képzetlenek. Az elgondolást talán nem kell indokolni. Erős tendencia

mutatkozik arra, hogy korábban a képzetlenebbek veszítették el munkájukat, míg később kerültek sorra a 8 általánost vagy szakmunkásképzőt végzettek. A tendencia ebben az esetben is erősebb a férfiaknál, mint a nőknél.

V. 12. táblázat

Nem dolgozó férfiak képzettség szerinti megoszlása az állásvesztés évében – az adott évben legalább 20 éves állásvesztő férfiak százalékában

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	Együtt
0–7 általános	72,3	58,9	41,0	36,0	35,4	31,4	25,3	35,8
8 általános	21,3	33,9	43,0	52,7	49,1	50,2	56,6	49,0
Magasabb	6,4	7,1	16,0	11,3	15,6	18,4	18,0	15,2
Esetszám	47	56	100	186	212	245	233	1079

A cigány háztartásokban élő nem cigányokról is feltételeztük, hogy jobban meg tudnak kapaszkodni a munkaerőpiacon. Ennek legfőbb oka átlagosnál magasabb képzettségük lehet. A nem cigányok elég kevesen vannak a mintában, így nehéz következtetéseket megfogalmazni. Kisebb változások azonban érzékelhetőek. A férfiak között a nyolcvanas években 2-3 százaléknyi nem roma volt az elbocsájtottak között. Ez az arány a kilencvenes évekre 5-10 százalékra nőtt. A nők között viszont nem lehet semmilyen tendenciát felfedezni.

Munkába állók

Korábban már jeleztük, hogy a kilencvenes években a munkapiac átalakulása nyomán csökkent a pályakezdők aránya a munkába állók között. Nem meglepő, ha csökkenést tapasztalunk a 30 év alatti férfiak arányában a felvettek között. Ennek a csökkenésnek a mértéke azonban kisebb, mint a pályakezdők arányának mérséklődése. A nők között még ilyen mértékben sem változtak a korosztályok közötti arányok.

A nyolcvanas évek végén a felvett férfiak háromnegyede volt belterületi, 1992–93-ban már 85 százalékuk. A nők között nem hozott változást a rendszerváltás. A felvettek nagyjából négyötöde lakott belterületen. Ez az arány megfelel a felnőtt cigány nők lakásuk fekvése szerinti megoszlásának. 1987–88-ban a munkába álló férfiak 43 százaléka helyezkedett el lakóhelyén. A kilencvenes évek elejére az arány 15 százalékponttal emelkedett. A nők között ebben a tekintetben sem volt változás a tárgyalt időszak alatt. A nem magyar anyanyelvű csoportokhoz tartozók aránya az álláshoz jutók között a férfiaknál és a nőknél is érezhetően csökkent. A nyolcvanas évek végén még a cigány populáción belüli arányaiknak megfelelően jutottak álláshoz a beás és cigány nyelvűek, ám esélyeik majdnem a felére csökkentek a rendszerváltás után. Ennek talán az lehet az oka, hogy az átlagnál többen laktak közülük falvakban és nagyon kevesen Budapesten.

A nyolcvanas évek végén a felvett férfiaknak a negyede nem végezte el az általános iskolát. A kilencvenes évekre a munkába álló férfiak 12 százalékáról

mondható el ugyanez. A szakképzettek aránya az elsőként vagy újra dolgozni kezdők között 21-ről 30 százalékra nőtt. A nők között hasonlóan látványosak a változások. 1988-ban és 1989-ben a felvetteknek 6 százalékának volt általános iskolainál magasabb végzettsége, 1992–93-ban viszont már 17 százalék volt ez az arány. A nem roma háztartástagok aránya a felvettek között nem változott meg érezhető mértékben a rendszerváltás idején.

Az egyes ágazatok felvevőképességének alakulását tekintve számottevő változásokat tapasztalhatunk. 1988–89-ben minden ötödik férfi helyezkedett el szolgáltatási ágazatokban, 1990–91-ben már 45 százalékuk. A rákövetkező két évben már a munkába álló férfiak több mint a fele a szolgáltatásokban helyezkedett el. Ezzel párhuzamosan felére csökkent a mezőgazdaságban és az építőiparban munkát találó férfiak aránya. A mezőgazdaság a nyolcvanas évek végén a munkába álló férfiak 28 százalékának adott állást. A kilencvenes évek elején már csak 16 százalék, majd 13 százalék volt a mezőgazdaságban dolgozni kezdők aránya a felvett férfiak között. Az építőipar részesedése a felvételekben 22 százalékról 11 százalékra csökkent a vizsgált időszak alatt. A nők között valamivel kisebb mértékűek voltak a változások. Náluk egyharmados arányról növekedett 50 százalékosra a szolgáltatásban munkát találók aránya. A többi ágazat részesedése nagyjából egyforma mértékben, 6–7 százalékponttal csökkent a rendszerváltás idején.

Fontos tanulsága elemzésünknek, hogy az állás elvesztése a rendszerváltás környékén – a cigányok körében – nem jelentette a munkaerőpiacról való végleges kiszorulást. A kilencvenes évek elején ugyanannyian kaptak állást, mint korábban. Ez persze még mindig azt jelenti, hogy egyre nehezebb volt munkát találni, és az első munkába állás éve feljebb tolódott. Emellett azt is látni kell, hogy az átalakulás idején munkához jutók nagy többsége 2–3 éven belül elvesztette állását. Tehát a stabil állás megszerzésének esélye valóban minimális volt a rendszerváltás éveiben a cigányok körében. Erre már Janky Béla felhívta a figyelmet *Cigányok munkaerőpiaci helyzete a hetvenes, nyolcvanas és a kilencvenes években* című 1998-as tanulmányában, valamint Kertesi Gábor *A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között* című tanulmányában.

Az elbocsátások alakulásának története a különböző csoportokban nem mutat igazán nagy különbségeket. Talán a képzetlenekről mondhatjuk el, hogy már a kilencvenes évekbeli nagy változások előtt elkezdtek nagyobb arányban elveszíteni munkájukat, mint a többi cigány.

A foglalkoztatottak belső rétegződése

Az 1993-as adatok elemzése

A tanulmányban már esett szó az ideiglenesen foglalkoztatottakról. Számuk jelentősen változott a hetvenes évek óta. 1978-ban a férfiak és a nők körében egyaránt majdnem annyian dolgoztak az év végén, mint bármikor az év folya-

mán. 1987-ben már 4–5 százalékpont volt az eltérés az év folyamán és az év végén dolgozók között. Ám ekkor már folyamatosan érezhetően csökkent a foglalkoztatás a cigányok körében, így a különbség keveset mond az ideiglenesen dolgozók számáról. Ugyanez a helyzet az 1993-ban tapasztalt tetemes eltérésekkel is.

V. 13. táblázat

Az egyes évek során valamikor munkával rendelkező férfiak és nők aránya – a munkaképes korúak százalékában

	1978		1987		1993	
	%	N	%	N	%	N
Férfiak	78,5	1421	78,0	1966	42,4	2334
Nők	50,1	1454	54,8	1922	27,4	2281
Együtt	64,1	2875	66,5	3888	35,0	4615

Ha megnézzük azoknak az arányát, akik dolgoztak egy adott év folyamán, de sem az előző, sem annak az évnek a végén nem volt munkájuk, elsősorban a férfiak között találunk változásokat. 1978-ban és 1987-ben is a munkaképes korú cigány férfiaknak kevesebb mint egy százaléka dolgozott csak évközben, de nem az év elején és végén. 1993-ban ellenben 4 százaléknyan voltak a csak év közben (sem év elején, sem év végén nem) dolgozók. A nők között már 1978-ban is több mint 1 százaléknak volt évközi munkája. Az arány később 3 százalékra emelkedett, és ekkora maradt a rendszerváltás után is.

Másképpen is számba vehetjük az ideiglenesen dolgozókat. Megnézhetjük, hogy egy-egy évben hányan dolgoztak 12 hónapnál kevesebbet. Mind a férfiak, mind a nők között a hetvenes, a nyolcvanas és a kilencvenes években is viszonylag állandó a 12 hónapnál kevesebbet dolgozók aránya a foglalkoztatottak között. 13 és 17 százalék között mozog ez a ráta. A legfeljebb fél évet dolgozók aránya nagyobb arányú ingadozást mutat. A férfiak között érezhető a pár hónapot dolgozók arányának növekedése. Az 1987-es 4,3-ról 1993-ra 7,9 százalékra ugrott arányuk a foglalkoztatottak között. Az előző bekezdésben ismertetett arányszámok alábecslik az ideiglenesen foglalkoztatottak arányát, az itt ismertetett eredmények pedig a valóságosnál több ideiglenes munkavállalót mutatnak.

V. 14. táblázat

Férfiak megoszlása munkában töltött hónapok száma szerint különböző években – a foglalkoztatott férfiak százalékában

	1978	1987	1993
1–6 hónap	4,2	4,3	7,9
7–11 hónap	8,3	10,2	9,4
Egész év	87,5	85,5	82,7
Esetszám	1069	1431	693

A 2003-AS ADATOK

2003-ban a valamilyen munkát végző cigányok 71 százalékának volt rendszeres, egész éven át tartó kereseti lehetősége. Adataink szerint további 19 százalék munkája évente néhány hétnyi vagy néhány hónapnyi elfoglaltságot jelent. A munkával rendelkező válaszolók 10 százaléka alkalmi jelleggel dolgozik. Az ingázók aránya a dolgozókon belül 35 százalék, ebből 30 százalék a napi ingázók aránya. A válaszadók állítása alapján a munkahelyek 77,5 százaléka legális álláshely, a többiek illegálisan dolgoznak.

Jelenleg a cigányok között kevesen vannak azok, akiknek munkahelyük van, még kevesebben azok, akiknek stabil, teljes állásuk van. Azonban a munkával rendelkezők többsége is a munkaerőpiac alsó szegmensében tud elhelyezkedni. A dolgozó cigányok 70 százaléka segéd- vagy betanított munkásként dolgozik. 22 százalék a szakmunkásként, képzett képgallérosként dolgozók aránya. Ugyanakkor csupán 8 százalékot tesznek ki azok, akik fehérgalléros munkakörben vagy valamilyen egyenruhás testület tagjaként dolgoznak.

A fentiekben ismertetett adatok figyelembevételével készítettünk egy összetett változót, amely a munka rendszeressége és mennyisége, továbbá a munkahely jogi státusa felől közelít a kérdezettek munkaerőpiaci státusához. Három kategóriát különítettünk el. Az első csoportba soroltuk azokat, akiknek rendszeres munkájuk és heti 40 órás elfoglaltságuk, bejelentett állásuk van. A 15–74 év közötti férfiak 16 százaléka, a nőknek pedig 10 százaléka tartozik ebbe a csoportba. A második kategóriába kerültek azok, akiknek van valamilyen munkalehetőségük, de ez legalább egy szempontból „atipikusnak” tekinthető. Azaz ide tartozik az is, akinek a munkahelye folyamatos, de csak részdíjs állás, vagy teljes munkaidéjű, de ideiglenes jellegű, de az is, aki nyolcórás állásban dolgozik egész évben, de nincs bejelentve, és így nem védik a munkajogi törvények. A munkaképes korú cigány férfiak 14 százaléka, a nőknek pedig 6 százaléka rendelkezik ilyen jellegű munkával. A harmadik csoportba kerültek azok az inaktívak és munkanélküliek, akik semmilyen kereső tevékenységet nem folytatnak. Látható, hogy ebben a csoportosításban a munkával rendelkezők aránya kismértékben meghaladja a dolgozók korábban közölt arányát. Ennek az az oka, hogy a most ismertetett változóban munkavégzőnek tekintettük azt is, akinek fő megélhetési forrása valamilyen segély, járadék vagy más családtagok jövedelme, ugyanakkor alkalmilag végez valamilyen kereső tevékenységet.

Az adatok tovább árnyalják a megélhetésről korábban szerzett ismereteinket. Ugyanis megmutatják, hogy nem csupán arról van szó, hogy a cigányok igen kis arányban végeznek egyáltalán valamilyen munkát, hanem arról is, hogy ezen belül csak alig 60 százalékuknak van teljes állása, a többiek munkahelye csak rendszertelen, kis mértékű vagy illegális keresetszerzési lehetőség. Nincs kizárva egyébként, hogy a be nem jelentett állásban levők aránya némileg még magasabb az általunk önbevallás alapján számított aránynál.

A városok a falvakhoz képest a férfiaknak elsősorban alkalmi jellegű munkalehetőségből nyújtanak többet, míg a nők számára a legális főállások száma

nő meg. Budapesten mindkét típusból számottevően magasabb a kínálat, mint vidéken. Az ország nagyobb részén a férfiak körében nagyjából ugyanannyi embernek van teljes állása, mint amennyinek valamilyen atipikus munkája. Kivételt képez ez alól Nyugat- és Dél-Dunántúl, ahol a dolgozók többségének teljes és legális állása van. A nyugati megyékben ugyan a teljes munkaidőben foglalkoztatott roma férfiak aránya is alacsonyabb, mint a budapesti iparvidéken (22 százalék 30 százalékkal szemben), azonban a jelentős különbség az egyéb munkalehetőségekben van: a főváros vonzáskörzetében a férfiak további 30 százaléka dolgozik valamilyen atipikus munkahelyen, míg a három nyugati megyében csak 7 százalék ez az arány. A nők körében még látványosabban érvényesül ez a tendencia. Az ország nyugati határán fekvő megyékben a cigány nők foglalkoztatottsági aránya megközelíti a fővárosi rátát, ha csak a legális főállásban levőket tekintjük (18 százalék 21 százalékkal szemben). Azonban míg a központi iparvidéken a nők további 17 százaléka rendelkezik még valamilyen kevésbé rendszeres keresettel, addig nyugaton ez csak 3 százalékról mondható el. Az állás „rendezettsége” összefügg a munka minőségével. Az iskolázottság elsősorban a rendszeres főállásban levők arányával mutat szoros összefüggést. Az atipikus munkahelyek az iskolázatlanok körében jóval gyakoribbak.

A 2003-as felmérésben megvizsgáltuk az állásban lévők kereseti viszonyait is. Az adatok elsősorban a főállásban dolgozók esetében értékelhetők. A válaszok szerint a főállásban dolgozók átlagosan nettó 61 ezer forint keresettel rendelkeznek. A főállású férfiak átlagosan 66 ezer forintot, míg a nők 51 ezret visznek haza keresetként. A keleti határnál fekvő három megyében ez az összeg átlagosan 44 ezer, míg a budapesti iparvidéken 67 ezer forint. Budapesten 78 ezer forint a legalább heti 40 órát dolgozók havi keresete. Figyelemreméltó, hogy a BAZ, Heves és Nógrád megyét magában foglaló északi régióban 64 ezer forint a főállásban dolgozó cigányok átlagos keresete. Mindeközben ebben a térségben kevesebb embernek van munkája. A vidéki városokban a budapesti átlagnál jóval alacsonyabb, 55 ezer forint az egy főállású dolgozóra jutó havi kereset. A mintánk falvaiban a keresetek átlaga még kicsit magasabb is, mint a városokban, és megközelíti az 59 ezer forintot.

Azt a korábbiakban láttuk, hogy a magasabb iskolai végzettségűek nagyobb eséllyel kapnak munkát. Ugyanakkor a felmérés adatai azt mutatják, hogy a munkával rendelkezők között viszonylag csekélyek a végzettség szerinti kereseti különbségek. A legalább érettségizett főállásúak átlagban 66 ezer forintot visznek haza, ám a legfeljebb 8 általánost végzettek keresete is eléri a 60 ezer forintot (az eltérések mértéke nem meghatározó). A munka jellege szerint sincsenek érdemi kereseti különbségek. A segédmunkások keresete megközelíti a képzett kékgalléros, illetve fehérgalléros munkavállalók jövedelmét (ez esetben sincs döntő különbség a különböző kategóriákba tartozók átlagos keresete között). A minta adatai alapján ellenben valószínűsíthető, hogy a heti ingázást vállaló, távoli munkahelyeken dolgozóknak (a főállásúak 5 százalékát teszik ki) valóban magasabb a keresetük. Körükben ez átlagosan 86 ezer forint.

További elemzést igényelnének a nemzetiségi és anyanyelvi csoportok közötti eltérések. Míg az iskolázottsági és foglalkoztatottsági adatok a romungrók körében a legjobbak, a dolgozók kereseti viszonyai más mintát mutatnak. Különösen a dolgozó beások keresete kiugró a többiekéhez képest, és ez nem vezethető egyértelműen vissza a különböző anyanyelvi és nemzetiségi csoportok regionális eloszlására.

JÖVEDELMI VISZONYOK

A 2003-as felmérésben vizsgáltuk a kérdezettek jövedelmi helyzetét is. Természetesen egy kérdőíves felmérésben csak hozzávetőleges jövedelmi adatokat tudunk szerezni. Becslésünk szerint a cigány háztartásokban az egy főre jutó átlagos havi jövedelem 2003 februárjában 20 900 forint, a medián jövedelem 16 800 forint volt. Ez tartalmazza az összes pénzben kifejezhető bevételt, tehát a nyugdíjakat és támogatásokat is. A munkajövedelmek átlagosan a bevételek kevesebb mint felét jelentik. Becslésünk szerint ezek egy háztartástagra jutó átlagos összege 8800 forint. A maradék 12 100 forint nyugdíjból, gyermekátogatásból és különböző segélyekből áll össze.

V. 15. táblázat

A cigány háztartások megoszlása az egy főre jutó átlagos havi jövedelem (forint) kategóriái alapján 2003-ban

Jövedelem-kategóriák	Esetszám (érvényes válaszok)	Százalék	Kumulatív százalék
0–14 999 Ft	477	41,5	41,5
15 000–19 999 Ft	232	20,2	61,7
20 000–29 999 Ft	225	19,6	81,2
30 000–X	216	18,8	100,0
Együtt	1150	100,0	

Az ismertetett középértékek mögött jelentős jövedelmi különbségek húzódnak meg. A háztartások 56 százalékában ugyanis nincs olyan személy, akinek a kérdés idején munkából származó személyes jövedelme lenne (ezekben a háztartásokban is elképzelhető, hogy a család valamilyen közös alkalmi tevékenysége – például gyűjtögetés – jövedelmet termel). Kisebbségben vannak a munkajövedelemmel rendelkezők a háztartások 12 százalékában, fele-fele a megoszlás 18,5 százalékban, a többség rendelkezik munkajövedelemmel 5,3 százalékban, és mindenkinek van munkajövedelme 8,1 százalékban. A dolgozó nélküli háztartások 56 százalékos aránya különösen magas annak ismeretében, hogy a cigányok között nagyon kevés a csak nyugdíjas korúakból álló háztartás.

A kereső nélküli háztartásokban az egy főre jutó átlagos jövedelem 14 900 forint (a medián értéke 12 800 forint). A háztartásoknak abban a 8 százalékában, ahol minden felnőttnek van keresete, az egy főre jutó jövedelem átlaga megközelíti a 40 ezer forintot (a medián értéke 36 ezer). A keresők arányának

növekedésével nem csupán a nyugdíjak és támogatások aránya, de nagysága is csökken a háztartásokban. Ahol minden felnőtt dolgozik, a nyugdíjak és támogatások egy főre jutó értéke csupán 6500 forint.

V. 16. táblázat

Egy főre jutó átlagos havi jövedelem (forint) becslése a különböző összetételű cigány háztartásokban 2003-ban

Munkajövedelemmel rendelkezők aránya a felnőttek között	Egy főre jutó havi jövedelem átlaga	Egy főre jutó havi munkajövedelem átlaga	Egy főre jutó havi nyugdíjak és támogatások átlaga
Nincs	14 852	534*	14 318
Kisebbség	20 830	9 777	10 553
Fele-fele	26 932	16 746	10 187
Többség	35 824	28 975	6 849
Mindenki	39 554	33 083	6 470
Összesen	20 852	8 779	12 074

* A háztartásnak akkor is lehet munkajövedelme, ha egyik tagjának sincs keresete. A család (egykes tagjainak) közös alkalmi munkatevékenysége (pl. gyógynövények gyűjtése) hozhat csak háztartásszinten figyelembe vehető jövedelmet. A kérdőívben külön blokkban térünk ki ezekre a közös jövedelemforrásokra.

Az egész népességben az egy főre jutó havi jövedelem 2001-ben kerekén negyvenezer forint, 2003 őszén hatvanezer forint volt. Az átlagos cigány háztartásban az egy főre jutó havi jövedelem 2003 január-februárjában a 2001. évinek valamivel több mint a felét, a 2003 őszinek valamivel több mint a harmadát érte el.²³

Az alsó decilisben országosan 2003-ban az egy főre jutó havi jövedelem 19 173 forint volt. A cigány háztartások 56 százalékában az egy főre jutó havi jövedelem nem érte el még ezt az alacsony szintet sem. A második decilisben az egy főre jutó havi jövedelem 2003-ban 29 589 forint volt. A cigány háztartások további 12 százaléka nem érte el ezt a szintet. Pontosan ezt a szintet érte el a cigány háztartások 18,5 százaléka. A harmadik decilisben az egy főre jutó havi jövedelem 2003-ban 36 548 forint volt. Ezt az összeget felülmúlja az egy főre jutó havi jövedelem a cigány háztartások 23 százalékában. Ezekben a háztartásokban a felnőttek többségének, illetve minden felnőttnek van munkajövedelme. A negyedik decilisben az egy főre jutó havi jövedelem 2003-ban 42 175 forint volt. Ezt a jövedelmet még azok a cigány háztartások sem érik el, amelyekben minden felnőtt rendelkezik munkajövedelemmel.

Az egy főre jutó jövedelemnél realisabb képet nyújt a háztartások helyzetéről az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem. A nagyobb gyerekszám miatt különösen igaz ez a cigány háztartások esetében. Az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem kiszámításánál az OECD 2 skálát használtuk, vagyis az első felnőtt 1, minden további felnőtt 0,7 és minden gyermek 0,3 ekvivalencia-értéket kapott.²⁴

²³ A legfrissebb országos becslésekhez lásd Szivós–Tóth (2004).

²⁴ Lásd Éltető–Havasi (2002). Az ekvivalencia-értékek, illetve a fogyasztási egységek számításánál ugyanakkor más skálát alkalmazott Spéder Zsolt (2002), valamint Kapi-tány–Spéder (2004).

V. 17. táblázat

A cigány háztartások megoszlása az egy fogyasztási egységre jutó átlagos havi jövedelem (forint) kategóriái alapján 2003-ban

Jövedelem-kategóriák	Esetszám (érvényes válaszok)	Százalék	Kumulatív százalék
0–14 999 Ft	121	10,5	10,5
15 000–19 999 Ft	118	10,3	20,8
20 000–29 999 Ft	328	28,5	49,3
30 000–X	583	50,7	100,0
Együtt	1150	100,0	

V. 18. táblázat

Egy fogyasztási egységre jutó átlagos havi jövedelem (forint) becslése a különböző összetételű cigány háztartásokban 2003-ban

Munkajövedelemmel rendelkezők aránya a felnőttek között	Egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem átlaga	Egy fogyasztási egységre jutó havi munkajövedelem átlaga	Egy fogyasztási egységre jutó havi nyugdíj és támogatás jövedelem átlaga
Nincs	24 815	884	23 930
Kisebbség	36 731	17 263	19 468
Fele-fele	48 988	29 721	19 267
Többség	62 732	50 447	12 285
Mindenki	67 469	55 715	11 754
Összesen	36 172	15 240	20 932

A cigány háztartások 18 százaléka jövedelméből szűkösen meg tud élni, de nagyobb megtakarításokra vagy befektetésekre nem képes. A cigány háztartások 82 százalékanak jövedelme nem éri el a KSH által kiszámított létminimumot, és alapvető szükségleteit csak részben tudja kielégíteni. A cigány háztartások 56 százaléka a lakosság alsó jövedelmi tizedéhez tartozik, a szó legszorosabb értelmében szegény, és még táplálkozni sem tud kielégítően.²⁵

A jövedelmek regionális különbségei csak részben tükrözik vissza az egyes régiók gazdasági fejlettségében mutatkozó eltéréseket. Bár a keleti megyékben (Szabolcs, Hajdú, Békés) a háztartások 73 százalékában nincs egyetlen kereső sem, míg a Dunántúlon ez az arány alig több 56 százaléknál, az utóbbi régióban az egy főre jutó jövedelmek átlaga csak 22 százalékkal magasabb, mint a keleti megyékben (az Alföldön és az északi régióban a jövedelmek magasabbak, mint a keleti megyékben, de alacsonyabbak, mint a Dunántúlon). Bár a Dunántúlon 2,9-szer több az egy főre jutó munkajövedelem nagysága, mint a három keleti megyét tartalmazó régióban, a nyugdíjak és a támogatások magas aránya, illetve kismértékű kompenzáló jellege tompítja a regionális eltéréseket. Hasonló összefüggéseket találunk, ha a falusi és a városi népességet hasonlítjuk össze. Országos átlagban a falvak és a vidéki városok háztartá-

²⁵ Némileg eltérő eredményekre jutott Ladányi–Szelényi (2002).

sainak jövedelmi helyzete között alig van különbség annak ellenére, hogy a városokban a munkából származó jövedelmek mintegy 40 százalékkal magasabbak egy főre vetítve.

V. 19. táblázat

Egy főre jutó átlagos havi jövedelem (forint) becslése a különböző régiók cigány háztartásaiban 2003-ban

Régió	Egy főre jutó havi jövedelem átlaga	Egy főre jutó havi munkajövedelem átlaga	Egy főre jutó havi nyugdíjak és támogatások átlaga
Bp. iparvidék	29 362	18 771	10 592
Kelet	17 255	3 361	13 893
Alföld	19 823	7 010	12 813
Észak	18 442	6 237	12 205
Dunántúl	20 525	9 397	11 128
Nyugat	22 949	10 957	11 992
Együtt	20 852	8 779	12 074

V. 20. táblázat

Egy főre jutó átlagos havi jövedelem (forint) kategóriáinak megoszlása az egyes régiókban 2003-ban (százalék)

Régió	0–14 999 Ft	15 000–19 999 Ft	20 000–29 999 Ft	30 000 és magasabb	Összesen
Bp. iparvidék	20,1	11,8	27,9	40,2	100,0
Kelet	50,5	22,0	16,4	11,2	100,0
Alföld	35,8	23,6	25,5	15,1	100,0
Észak	50,6	20,7	16,3	12,4	100,0
Dunántúl	41,9	23,4	16,7	18,0	100,0
Nyugat	33,3	21,4	23,8	21,4	100,0
Együtt	41,5	20,2	19,6	18,8	100,0

Az előbbieken ismertetett összefüggések alól a fővárosi és főváros környéki háztartások kivételt képeznek. Itt ugyanis a keresővel rendelkező háztartások aránya és a háztartások jövedelme is jóval meghaladja a vidéki cigány családoknál mért arányokat, illetve jövedelmeket. Budapesten csupán a háztartások 17 százalékában nincs kereső, míg 30 százalékukban minden felnőttnek van munkajövedelme. A háztartások egy főre jutó átlagos jövedelme itt 32 900 forint – ez 90 százalékkal magasabb, mint a három keleti megyéből álló legszegényebb régióban mért átlag. A munkajövedelmek tekintetében az eltérés jóval nagyobb, közel hat és félszeres. A nyugdíjak és támogatások viszont a fővárosban sem magasabbak, mint máshol.

V. 21. táblázat

Egy főre jutó átlagos havi jövedelem (forint) becslése falun, a vidéki városokban és Budapesten 2003-ban

Településtípus	Egy főre jutó havi jövedelem	Egy főre jutó havi munkajövedelem	Egy főre jutó havi nyugdíj és támogatás
Falu	12 969	5 877	18 546
Vidéki város	19 960	8 417	11 544
Budapest	32 919	21 756	11 164
Összesen	20 865	8 786	12 078

Az összes háztartásra vonatkozó átlagok kismértékben eltérnek az V. 16. táblázatban közölt összegektől, mivel különböző változók esetén más-más háztartások hiányoznak az összesítésből.

V. 22. táblázat

Egy főre jutó átlagos havi jövedelem (forint) kategóriáinak megoszlása falun, a vidéki városokban és Budapesten

Településtípus	0–14 999 Ft	15 000–19 999 Ft	20 000–29 999 Ft	30 000 és magasabb	Összesen
Falu	46,9	21,4	16,8	14,9	100,0
Vidéki város	43,5	21,4	19,3	15,9	100,0
Budapest	10,8	10,0	31,7	47,5	100,0
Összesen	41,4	20,2	19,6	18,8	100,0

V. 23. táblázat

Egy fogyasztási egységre jutó átlagos havi jövedelem (forint) becslése falun, a vidéki városokban és Budapesten 2003-ban

Településtípus	Egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem	Egy fogyasztási egységre jutó havi munkajövedelem	Egy fogyasztási egységre jutó havi nyugdíj és támogatás
Falu	32 559	10 258	22 300
Vidéki város	34 367	14 351	20 016
Budapest	58 834	38 779	20 054
Összesen	36 194	15 253	20 940

Az összes háztartásra vonatkozó átlagok kismértékben eltérnek az V. 16. táblázatban közölt összegektől, mivel különböző változók esetén más-más háztartások hiányoznak az összesítésből.

A cigány háztartások összes jövedelmének átlagosan mintegy a negyedét, a nyugdíjaknak és a támogatásoknak pedig 45 százalékát teszik ki a gyermekekhez kötődő támogatások. Az egy háztartástagra jutó gyermektámogatások összege nagyobb ott, ahol több gyermek él a családban – bár a növekedés a negyedik gyerektől kezdődően már minimális. (Ha az egy gyermekre jutó támogatásokat vizsgáljuk, érdemi növekedés a harmadik gyermekig sem mutatható ki, több gyermek esetén pedig a gyermektámogatások összege némileg még alacsonyabb is.) Az összes nyugdíjat és támogatást tekintve az említett enyhe növekedés részben még tükröződik, azaz a sokgyermekes háztartásokban a támogatások nagyobbak, mint ott, ahol kevés a gyermek, de ez az eltérés nagyon

kismértékű (a legnagyobb támogatást egyébiránt a gyermek nélküli háztartásokban mértük, mivel ezekben sokszor nyugdíjas idősök élnek). A munkajövedelmek azonban a sokgyermekeseknél egy főre vetítve sokkal alacsonyabbak, így a sok gyermeket nevelő háztartások egy főre jutó jövedelme némileg elmarad a kevesebb gyermeket nevelő családokétól (a kétgyermekes háztartásokban az egy főre jutó jövedelem 36 százalékkal magasabb, mint ott, ahol legalább öt gyermek él a családban). Kisebb eltérés a kevés-, illetve sokgyermekesek jövedelme között még akkor is megmarad, ha az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem valamely mutatóját próbáljuk kiszámolni.

Az ismertetett eltérések azonban nem jelentik azt, hogy a sokgyermekes családok rosszabb munkaerőpiaci pozícióban lennének. Bár az aktívak aránya a felnőttek között némileg alacsonyabb a sokgyermekeseknél, az egy felnőttre jutó keresetek azonban nem. Sőt, minél több gyerek van egy családban, annál magasabb a legalább 15 éves, már nem tanuló személyekre jutó keresetek átlaga. Ez részben annak a következménye, hogy az iskolából kikerülő tizenévesek jelentős része még nem talál magának állást. Az alacsony gyermekszámmal jellemzett háztartások egy része valójában olyan család, ahol a tizenéves gyermekek jó része már nem iskolás, de még keresete sincs.

A különböző nemzetiségi csoportok jövedelmi helyzete nem különbözik érdemben egymástól. A dunántúli háztartások körében ugyan kimutatható, hogy a magukat tisztán magyar nemzetiségűnek vallók által dominált háztartások az átlagosnál némileg jobb anyagi helyzetben vannak, ám a keleti országrészben ilyen eltérés nem tapasztalható. Ha azonban csak a munkajövedelmeket tekintjük, a különböző nemzetiségi identitású csoportok közötti eltérések jobban érzékelhetők a keleti országrészben is, bár a fővárosban és környékén a keresetekben sincs éles különbség. Ugyanígy, csak kismértékben magasabb az átlagnál a nemcsak roma tagokból álló háztartásokban az egy főre jutó jövedelem.

A falvakban a nem cigány népességgel integrált lakókörnyezetben élő családok nem feltétlenül vannak jobb anyagi helyzetben a szegregált környéken élőkénél. A vidéki városokban a szegregáció és a jövedelmi helyzet együttjárása bizonyos régiókban megfigyelhető, máshol azonban nem mutatható ki. Elsősorban az északi régió és a Dunántúl városaiban tapasztaltunk ilyen összefüggést. Budapestre vonatkozóan is igaz, hogy a jobb anyagi helyzetűek kisebb eséllyel laknak szegregált lakókörnyezetben. A fővárosban a többségében nem cigányok mellett lakó háztartások egy főre jutó jövedelme nagyjából 40 százalékkal magasabb a cigány többségű lakókörnyezetben élőkénél (a munkajövedelmek esetében 72 százalékkal magasabb az integrált környezetben élőkre jutó átlagos összeg, mint a szegregált háztartásokban mért keresetek átlaga).

A vizsgálat adatai nem cáfolják azt a feltételezést, hogy a nagyobb településeken belül kialakulhatnak cigány szegénységtörzsek, melyeket a jobb helyzetű cigányok esetleg igyekeznek elhagyni. Ugyanakkor a felmérés eredményei arra mutatnak rá, hogy a magyarországi cigányság esetében sokkal inkább települések és régiók között, mint azokon belül húzódnak éles határvonalak. A szegregált lakókörnyezetben élő budapesti cigány háztartások munkajöve-

delme például két és félszerese a falvakban élő, többségében nem cigány szomszédságú háztartásokénak. Látható továbbá, hogy bár a kereseti lehetőségekben a regionális eltérések igen jelentősek, a támogatások nagyjából egyenlően oszlanak meg a cigányság különböző csoportjai között, és nagy súllyal szerepelnek a legtöbb háztartás bevételei között.

A pénzjövedelmek áttekintése után vessünk egy pillantást a családok élelmiszerellátását segítő háztáji gazdálkodásra. Ennek különös jelentősége van a fentiekben ismertetett alacsony jövedelmek miatt. A háztartások közel egyharmadában folyik háztáji növénytermesztés, illetve állattartás. Ez szinte kizárólag saját felhasználást szolgáló, kis volumenű gazdálkodást jelent. A háztartások 1–2 százalékában található érzékelhető (kiegészítő) jövedelmet biztosítani képes gazdaság.

Tételes kérdéseinkre válaszolva a háztartások 20–22 százaléka számolt be arról, hogy krumplit, hagymát, babot, paradicsomot vagy paprikát termesztnek. Egyik termény esetében sem érte el azonban a háztartások 5 százalékát azon gazdaságok aránya, amelyekben a háztájiban termesztett zöldség a család teljes szükségletét fedezi. A háztartások 15 százaléka tart sertést, és többnyire egy vagy két házi vágásra nyílik mód. A háztartások 1 százaléka adott el hízott sertést. Szarvasmarhatartás kevésbé jellemző, a válaszolók 0,5 százaléka tart ilyen állatot. Csirkét a háztartások 13 százaléka nevel. 2 százalékukban éri el a szárnyasok száma a százat. Várakozásainknak és korábbi ismereteinknek megfelelő, ugyanakkor a megélhetési viszonyoknak a cigányság minden csoportjára kiható változásait jól szimbolizáló adat, miszerint a háztartások alig több mint 1 százalékában tartanak lovat. Az 1165 mintába került háztartás között egy olyan van, amely a kérdezést megelőző egy évben lovat adott el.

A családok 9 százaléka csak növénytermesztéssel, 7 százaléka pedig csak állattenyésztéssel foglalkozik. Mindkét tevékenység a háztartások 15 százalékában fordul elő. Valamilyen típusú háztáji gazdálkodás a falusi háztartások 57 százalékát érinti. Figyelemreméltó, hogy a vidéki városokban élő családok 16 százaléka is folytat háztáji gazdálkodást.

V. 24. táblázat

A cigány háztartások háztáji tevékenység típusa szerinti százalékos megoszlása a falvakban, a vidéki városokban és Budapesten 2003-ban

Település-típus	Nincs háztáji	Növény-termesztés	Állattartás	Mindkettő	Összesen
Falu	42,9	15,9	11,4	29,8	100,0
Vidéki város	84,3	5,0	5,4	5,4	100,0
Budapest	99,2	0,8	0,0	0,0	100,0
Összesen	69,2	8,9	7,2	14,6	100,0

A háztájizás lakóhelyi viszonyokhoz erősen kötődő tevékenység, így mindenféle összehasonlítást csak a rurális környezetben élők körében érdemes elvégezni. Ha csak a falusi háztartásokra szűkítjük a kört, akkor nehéz megtalálni azokat a tényezőket, amelyek a háztáji gazdálkodást valószínűvé vagy kevésbé

valószínűvé teszik. Legjelentősebbek a regionális különbségek. A Közép- és Dél-Dunántúlt magában foglaló régióban a községekben élő családok 64 százaléka háztájizik. A Nógrád, Heves és BAZ megyét magában foglaló északi régióban 60 százalék ez az arány. A Pest, Fejér és Komárom-Esztergom megyei falvakban azonban csak a háztartások 36 százalékában folyik háztáji gazdálkodás. Az Alföldön is kevesebb mint a falusi családok fele foglalkozik növénytermesztéssel vagy állattartással. Amennyiben az egyes mintába került községekre bontjuk le az adatokat, azt tapasztaljuk, hogy olyan falvak léteznek, ahol szinte teljesen hiányzik a háztájizás gyakorlata. Azonban olyan községet nehéz találni, ahol a cigány háztartások szinte kivétel nélkül folytatnának háztáji gazdálkodást. Tehát a kedvezőtlen lakóhelyi sajátosságok megakadályozhatják a háztájizás beindítását, de a kedvező környezet nem jelenti automatikusan, hogy minden család számára adottak az erőforrások a gazdálkodáshoz.

V. 25. táblázat

Falusi cigány háztartások háztáji tevékenység típusa szerinti megoszlása az egyes régiókban 2003-ban (N=466)

Régió	Nincs háztáji	Növénytermesztés	Állattartás	Mindkettő	Összesen
Bp. iparvidék	64,1	0,0	23,1	12,8	100,0
Kelet	45,4	18,5	9,3	26,9	100,0
Alföld	52,5	5,0	22,5	20,0	100,0
Észak	39,5	16,4	10,7	33,3	100,0
Dunántúl	36,1	18,6	6,2	39,2	100,0
Nyugat*	(0,0)	(100,0)	(0,0)	(0,0)	(100,0)
Együtt	42,9	15,9	11,4	29,8	100,0

* A megoszlás csak 5 háztartás adatait tartalmazza.

A nagyobb, esetleg több családból álló háztartásokban nagyobb eséllyel folyik háztájizás, bár a gyermekek száma önmagában nem befolyásoló tényező. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy a pénzjövedelmekben különösen szűkölködő családok aktívabbak a háztáji tevékenységben, de azt sem, hogy éppen a megfelelő forrásokkal rendelkezők kapcsolódnak be nagyobb arányban a háztájizásba. Azt sem lehet kimutatni, hogy a munkába járók családon belüli arányának növekedésével párhuzamosan csökkenne a háztájiban való részvétel (vagy fordítva). A lakókörnyezetre és ezen keresztül a vagyoni helyzetre utaló jellemzők azonban összefüggést mutatnak a háztájizás valószínűségével. Megfigyelhető, hogy a települések belsejében élők és a komfortosabb házban lakók nagyobb eséllyel végeznek háztáji tevékenységet. A WC-t is magában foglaló lakásban élők 65 százaléka háztájizik, míg a kevésbé komfortos lakással rendelkezők 42 százalékára igaz ez. Hasonló eltéréseket tapasztalunk, ha a konyha, fürdőszoba vagy a vízvezeték létét vizsgáljuk mint indikátort. Tehát a rendelkezésre álló anyagi erőforrások feltehetően mégis befolyásolják a gazdálkodást. Úgy tűnik, hogy a régió és a község adottságai, továbbá a háztartás erőforrásai együtt játszanak szerepet a háztáji tevékenység beindításában. A szükségletek szerepe kevésbé mutatható ki.

TÖVÁBBI TÁBLÁZATOK A 2003-AS VIZSGÁLATBÓL

V. 26. táblázat

Megélhetés forrása és státus – a legalább iskolába járók körében

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Alkalmazott	488	9,0	10,9
Vállalkozó	71	1,3	1,6
Alkalmi stb	156	2,9	3,5
Tanuló	1451	26,8	32,5
Gyes stb	568	10,5	12,7
Nyugdíjas	566	10,5	12,7
Munkanélküli segély	124	2,3	2,8
Más segélyből él	463	8,6	10,4
Eltartott	394	7,3	8,8
Egyéb	177	3,3	4,0
Érvényes válasz összesen	4458	82,4	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	950	17,6	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

V. 27. táblázat

Van-e rendszeres munkája? – a 15–74 éves népesség körében

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Nincs	2621	48,5	78,6
Van	713	13,2	21,4
Érvényes válasz összesen	3334	61,6	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	2074	38,4	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

V. 28. táblázat

Munka jellege – a rendszeres munkavégzők körében

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Segéd- vagy betanított munkás	503	9,3	70,3
Szakmunkás, képzett kékgalléros	155	2,9	21,6
Fehérgalléros + egyenruhás	58	1,1	8,1
Érvényes válasz összesen	716	13,2	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4692	86,8	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

V. 29. táblázat

Munkahely és lakóhely összehasonlítása

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Munkahely a lakóhelyen van	480	8,9	65,4
Napi ingázás szükséges	221	4,1	30,1
Legalább heti ingázás kell	33	0,6	4,5
Érvényes válasz összesen	734	13,6	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4674	86,4	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

V. 30. táblázat

Átlagos heti munkaidő (a legfontosabb állásban – valamennyi dolgozók körében)

	Gyakoriság	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Legfeljebb 23 óra	106	2,0	14,2
24–39 óra	64	1,2	8,6
Legalább 40 óra	575	10,6	77,2
Érvényes válasz összesen	745	13,8	100,0
Érvénytelen/nem vonatkozik rá	4663	86,2	
Összes megkérdezett	5408	100,0	

V. 31. táblázat

Rendszeres munkavégzők aránya (15–74 éves népesség) iskolai végzettség szerint a férfiak és a nők körében

A kérdezett neme	Munkája...	Legfeljebb 8 általános	Szaktanulás	Legalább érettségi	Együtt
Férfi	nincs	72,0	54,6	48,9	67,7
	van	28,0	45,4	51,1	32,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	1059	282	45	1386
Nő	nincs	86,7	59,2	53,5	82,5
	van	13,3	40,8	46,5	17,5
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	1236	174	43	1453

V. 32. táblázat

Rendszeres munkavégzők aránya (15–74 éves népesség) régió szerint a férfiak és a nők körében

A kérdezett neme	Munkája...	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Férfi	nincs	42,3	85,8	76,2	80,3	68,0	70,9	72,0
	van	57,7	14,2	23,8	19,7	32,0	29,1	28,0
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	274	323	172	498	294	55	1616
Nő	nincs	63,8	94,2	86,0	89,6	87,5	78,3	84,9
	van	36,2	5,8	14,0	10,4	12,5	21,7	15,1
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	301	345	172	521	319	60	1718

V. 33. táblázat

Rendszeres munkavégzők aránya (15–74 éves népesség) településtípus szerint a férfiak és a nők körében

A kérdezett neme	Munkája...	Falu	Város	Budapest	Együtt
Férfi	Nincs	80,1	72,1	35,2	72,0
	Van	19,9	27,9	64,8	28,0
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	648	823	145	1616
Nő	Nincs	90,8	84,8	63,1	84,9
	Van	9,2	15,2	36,9	15,1
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	664	875	179	1718

V. 34. táblázat

A háztartás egy főre jutó havi jövedelmének kategóriái régió szerint

	Bp. iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
0–14 999 Ft	20,1	50,5	35,8	50,6	41,9	33,3	41,5
15 000–19 999 Ft	11,8	22,0	23,6	20,7	23,4	21,4	20,2
20 000–29 999 Ft	27,9	16,4	25,5	16,3	16,7	23,8	19,6
30 000–X	40,2	11,2	15,1	12,4	18,0	21,4	18,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	204	214	106	362	222	42	1150

V. 35. táblázat

Háztartás egy főre jutó havi jövedelmének kategóriái településtípus szerint

	falu	város	Budapest	Együtt
0–14,999Ft	46,9	43,5	10,8	41,4
15 000-19,999 Ft	21,4	21,4	10,0	20,2
20 000-29,999 Ft	16,8	19,3	31,7	19,6
30 000–X	14,9	15,9	47,5	18,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	463	566	120	1149

V. 36. táblázat

A háztartás egy főre jutó havi jövedelmének kategóriái a munkajövedelemmel rendelkezők felnőttek közötti aránya szerint

	Nincs	Kisebbség	Fele-fele	Többség	Mindenki	Együtt
0–14 999 Ft	63,3	28,5	11,7	3,3	2,2	41,5
15 000–19 999 Ft	18,6	33,6	24,4	11,5	7,5	20,2
20 000–29 999 Ft	11,3	20,4	37,6	31,1	26,9	19,6
30 000–X	6,8	17,5	26,3	54,1	63,4	18,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	646	137	213	61	93	1150

V. 37. táblázat

A háztartás egy főre jutó havi jövedelmének kategóriái a háztartás legmagasabb iskolai végzettségű tagjának végzettsége szerint

	Legfeljebb 8 általános végzettség	Szakmunkás végzettség	Legalább középfokú végzettség	Együtt
0–14 999 Ft	46,1	33,2	31,3	41,5
15 000–19 999 Ft	20,7	20,3	12,5	20,0
20 000–29 999 Ft	17,8	24,4	18,8	19,7
30 000–X	15,4	22,2	37,5	18,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	747	316	80	1143

V. 38. táblázat

A háztartás egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelmének (OECD2) kategóriái a lakóhely régiója szerint

	Bp. iparvi- dék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
0–14 999 Ft	3,4	8,9	9,4	13,5	14,9	7,1	10,5
15 000–19 999 Ft	2,9	11,2	7,5	13,5	12,6	7,1	10,3
20 000–29 999 Ft	15,7	37,9	27,4	30,9	27,5	31,0	28,5
30 000–X	77,9	42,1	55,7	42,0	45,0	54,8	50,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	204	214	106	362	222	42	1150

V. 39. táblázat

A háztartás egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelmének (OECD2) kategóriái a lakóhely településtípusa szerint

	Falu	Város	Budapest	Együtt
0–14 999 Ft	11,9	11,5		10,4
15 000–19 999 Ft	12,1	10,6	1,7	10,3
20 000–29 999 Ft	31,7	29,5	11,7	28,5
30 000–X	44,3	48,4	86,7	50,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	463	566	120	1149

V. 40. táblázat

A háztartás egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelmének (OECD2) kategóriái a munkajövedelemmel rendelkezők aránya szerint (a felnőttek között)

	Nincs	Kisebbség	Fele-fele	Többség	Mindenki	Együtt
0–14 999 Ft	16,7	5,8	2,3			10,5
15 000–19 999 Ft	16,3	6,6	,9	1,6	1,1	10,3
20 000–29 999 Ft	42,0	23,4	10,3	1,6	2,2	28,5
30 000–X	25,1	64,2	86,4	96,7	96,8	50,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	646	137	213	61	93	1150

V. 41. táblázat

A háztartás egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelmének (OECD2) kategóriái
a háztartás legmagasabb iskolai végzettségű tagjának végzettsége szerint

	Legfeljebb 8 általános végzettség	Szakmunkás végzettség	Legalább középfokú végzettség	Együtt
0–14 999 Ft	11,9	8,2	6,3	10,5
15 000–19 999 Ft	12,4	6,6	1,3	10,1
20 000–29 999 Ft	30,5	23,7	28,8	28,5
30 000–X	45,1	61,4	63,8	50,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	747	316	80	1143

VI. A CIGÁNY NÉPESSÉG MAGYARORSZÁGON: ÁTTEKINTÉS

Száztizenegy évvel ezelőtt 65 ezer volt a jelenlegi országterületen élő cigányok száma. 1971-ben 320 ezer körülire, 1993-ban 468 ezer körülire, 2003-ban 570 ezer, illetőleg 600 ezer körülire becsültük a cigányok számát. Az 1993 és 2003 közötti tíz évben az egyik becslés szerint évente 10 ezer, a másik becslés szerint évente 13 ezer fővel növekedett a cigányok száma.

Magyarországon az élveszületések száma 1970-ben 152 ezer volt, 1993-ban 116 ezer, 2001-ben 97 ezer. 1993-ban 13 ezernél több cigány gyerek született, a teljes magyarországi gyerekszámnak több mint 11 százaléka. 2002-ben 15 ezer cigány gyerek született, az összes Magyarországon született gyereknek több mint 15 százaléka. A jövőben tovább növekedik a cigányok száma és aránya, és növekedni fog befolyásuk is az ország életére.

A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz: a magyarul beszélő magyar cigányok, a két nyelven, magyarul és cigányul beszélő oláh cigányok és a két nyelven, magyarul és románul beszélő beások nyelvi csoportjához tartoznak. A jelenlegi országterületen 1893-ban a magyar anyanyelvűek aránya 79,5 százalék, a cigány anyanyelvűeké 10 százalék, a román anyanyelvűeké 4,5 százalék, az egyéb anyanyelvűeké 6 százalék volt. 1971-re a magyar anyanyelvűek aránya 71 százalékra csökkent, a cigány anyanyelvűeké 21,2 százalékra, a román anyanyelvűeké 7,6 százalékra emelkedett. Az eltolódások a cigány és a román anyanyelvű cigányok bevándorlásával magyarázhatók.

1993-ra a cigány anyanyelvűek aránya 4,4 százalékra, a román anyanyelvűeké 5,5 százalékra csökkent, a magyar anyanyelvűeké 89,5 százalékra emelkedett. A nyelvcseré tényezői: a cigány telepek döntő többségének felszámolása 1965 és 1984 között, a cigány férfiak foglalkoztatottsága, az iskolában folyó magyar nyelvű oktatás és az a remény, hogy a magyar nyelvre való áttérés állást, jövedelmet, lakást, érvényesülést hoz.

1993 és 2003 között a román anyanyelvűek aránya 4,6 százalékra csökkent, a cigány anyanyelvűek aránya 7,7 százalékra emelkedett, a magyar anyanyelvűek aránya 86,9 százalékra csökkent.

A cigány nyelv kis mértékű visszaváltását elősegítették a cigány nemzetiségi, nyelvi és kulturális szervezetek, amelyek érvényesülési és megélhetési lehetőségeket nyújtanak a hozzájuk csatlakozóknak. Lassította és lassítja a nyelvi asszimilálódást, illetőleg a visszaváltás irányába hatott az is, hogy a beolvadás már nem nyújtott és nem nyújt állást, jövedelmet és megélhetést.

Ugyanakkor tovább hatottak az elmúlt tíz évben is az anyanyelv cseréjét előidéző tényezők, tovább hatnak ma is, és tovább fognak hatni a jövőben is.

Ugyanezek a nyelvcsere elősegítő, illetve akadályozó tényezők hatottak és hatnak a beások körében is, de – mint láttuk – a nyelvcsere segítő tényezők erősebbnek bizonyultak.

Az 1990. évi népszámlálásban 143 ezer ember, az 1990-es cigány lakosság 32 százaléka vallotta magát cigány nemzetiségűnek. A 2001. évi népszámlálásban 190 ezer ember, a 2001-es cigány lakosság 33–34 százaléka vallotta magát cigány nemzetiségűnek.

Az 1993. évi felmérésben a megkérdezettek 56 százaléka vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 18 százaléka magyar cigány nemzetiségűnek, 22 százaléka cigány és 0,7 százaléka román vagy beás nemzetiségűnek.

A 2003. évi felmérésben a megkérdezettek 37,8 százaléka vallotta magát magyar, 29,8 százaléka magyar cigány, 26,8 százaléka cigány, 4,5 százaléka beás és 1 százaléka egyéb nemzetiségűnek.

Az 1993-ban magyar nemzetiséget választók egy része magyar cigánynak, egy másik, kisebb csoportja cigány nemzetiségűnek mondotta magát 2003-ban. Ők kevésbé érezték magukat magyarnak, integráltnak, a magyar társadalom részének, és inkább érezték magukat elkülönítettnek és kirekesztettnek.

Az elkülönítés és kirekesztés egyik fajtája, a települési elkülönítés növekedett 1993 és 2003 között. Az 1993-ban megkérdezett cigány családok 30 százaléka lakott túlnyomórészt cigány környezetben, 29 százaléka vegyes, 29 százaléka többségében nem cigány környezetben, és 9 százalék környezetében egyáltalában nem laktak cigányok. A 2003-ban felmért cigány lakások 6 százaléka volt telepen, 2 százaléka a településtől távol, de nem telepen, 42 százaléka a település szélén, 22 százaléka a település belsejében, de kizárólag vagy túlnyomórészt cigány környezetben. A cigány családok 72 százaléka tehát szegregáltan lakik.

A szegregálódás növekedése elsősorban a társadalom kis részének gazdagodására, nagy részének szegényedésére és a jómódúak elkülönülési és elkülönítési törekvéseire vezethető vissza. A szegregálódást fokozták a cigányokat mindig is gondosan elkülönítő „szocpol”-os lakásépítések és a városi rehabilitációk, amelyeknek egyik célja és eredménye volt egész városrészek *megtisztítása* a cigányoktól. Az elkülönítéshez azzal is hozzájárultak az önkormányzatok, hogy a cigányokat nem engedték a nem cigányok közé települni, és az építkezések során külön utcákat jelöltek ki a cigányoknak és a nem cigányoknak. Az ilyen típusú cselekvések az elmúlt tizennégy évben szaporodtak és erősödtek, és bizonyosra vehető, hogy a következő években is erősödni fognak.

Az egymást követő kormányok egyetlen lépést sem tettek a szegregálódás terjedésének akadályozására. A Horn–Kuncze kormány 1995-ben elfogadott középtávú tervezete előírta a cigány telepek összeírását. Erre csak évek múlva került sor, akkor is hiányosan és nagyon pontatlanul. A telepek felszámolása vagy közlekedési, közüzemi, egészségügyi ellátottságának javítása érdekében

mind a mai napig semmi sem történt. Az elkülönítettség a legközelebbi években bizonyosan növekedni fog.

Az iskolázódásban is növekedett a különbség és a távolság a cigányok és a nem cigányok között. Óvodába jár a 3–5 évesek közül országosan 88 százalék, a cigány gyerekek közül 42 százalék. Az alacsony arány okai: épülethiány, férőhelyhiány, anyagi eszközök hiánya, diszkrimináció. Igaz ugyan, hogy a 20–24 éves cigány fiatalok 82,5 százaléka elvégezte az általános iskola nyolc osztályát, de nagy részük csak késve végezte el. Országosan 2000-ben a 16 éves népességnek 5 százaléka,²⁶ a cigányoknál 2003 februárjában a 17 évesek 36 százaléka nem fejezte be az általános iskolát.

1993 és 2003 között emelkedett az értelmi fogyatékosnak minősített és ennek alapján kisegítő iskolába vagy osztályba utalt gyerekek száma. Az iskolás korú cigány gyerekek megközelítőleg 20 százaléka ezekbe az iskolákba és osztályokba jár.

Középiskolába országosan 2001-ben a gyerekek 73 százaléka,²⁷ a cigány gyerekeknek kb. egyötöde jut be. Országosan 2001-ben a 18 évesek 54,5 százaléka érettségizett,²⁸ a cigány fiatalok 20–24 éves korcsoportjában 2002-ben 5 százalék végezte el a középiskolát.

A középiskolát végzetek arányánál is kisebb az egyetemre vagy a főiskolára járó cigány hallgatók aránya. Országosan a 18–20 évesek 40 százaléka, a cigány 20–24 évesek 1,2 százaléka tanul felső szinten.

A társadalom legszegényebb és leginkább kirekesztett csoportját képezi majd a cigány gyerekeknek az általános iskolát el nem végző egyötöde, az általános iskolát késve elvégző második ötöde és az a további 40–50 százalék, amely az általános iskola elvégzése után nem tanul tovább, vagy beiratkozik a középiskolába, de lemorzsolódik. Ezek is, azok is elkülönítve laknak, és elkülönítés vár rájuk a jövőben is.

1971-ben a munkaképes korú (15–59 éves) cigány férfiak 85 százaléka, a 15–54 éves cigány nők 30 százaléka volt aktív kereső. 1985 és 1993 között megszűnt a cigány munkahelyek 55 százaléka. 1993-ban a 15–59 éves cigány férfiak 28,5 százaléka, a 15–54 éves cigány nők 15 százaléka volt foglalkoztatott.

1993 és 2003 között nem javult a cigányok munkaerőpiaci helyzete. 2003 elején a 15–74 éves cigány népesség 21 százaléka volt foglalkoztatott, szemben a munkaképes korú 1993. évi 22 százalékkal. 2003-ban a 15–74 éves cigány férfiak 28 százaléka, a 15–74 éves cigány nők 15 százaléka volt foglalkoztatott.

Nyugdíjas volt 2003-ban a cigány férfiak és nők 17–17 százaléka, tanuló volt 11–11 százalék. Gyesen volt a férfiak 3, a nők 30 százaléka, munkanélküli járadékot vagy valamilyen segítyt kapott a férfiak 22, a nők 13 százaléka.

²⁶ Halász–Lannert (2003), 140–438.

²⁷ I. m. 421.

²⁸ I. m. 439.

Nagyok a regionális és még nagyobbak a településtípusok szerinti különbségek. A cigány férfiak közül foglalkoztatott Budapesten 64,4 százalék, a vidéki városokban 27,5 százalék, a községekben 20 százalék. A cigány nők közül foglalkoztatott Budapesten 36 százalék, a vidéki városokban 14,6 százalék, a községekben 10 százalék.

2003-ban a foglalkoztatott cigányok 71 százalékának volt egész éven át tartó rendszeres kereseti lehetősége. További 19 százaléknak munkája néhány hétre vagy néhány hónapra biztosított lehetőséget. Végül 10 százalék alkalmi jelleggel dolgozott.

A foglalkoztatott cigányok 70 százaléka segéd- vagy betanított munkás, 22 százalék szakmunkás, és 8 százalék fehérgalléros munkakörben vagy egyenruhás testület tagjaként dolgozik.

A főállásban dolgozó cigányok havi átlagos keresete havi 61 ezer forint: a férfiak keresete 66 ezer, a nőké 51 ezer. Budapesten 78 ezer, a vidéki városokban 55 ezer, a községekben 59 ezer forint az átlagkereset.

A cigányok rossz munkaerőpiaci helyzetének első oka alacsonyabb szintű iskolázottságuk. A második ok a cigányok lakóhelye. Döntő többségük azokban a megyékben lakik, amelyekben a legnagyobb a munkanélküliség. Ennél is nagyobbak a kistérségek közötti különbségek. A cigányok többsége azokban a kistérségekben lakik, amelyekben alig van vagy egyáltalában nincs munkalehetőség. A harmadik ok az, hogy régebben a cigányok azokban a gazdasági ágakban találtak munkát, amelyek a válság idején tönkrementek. Példának emlíjtük a bányászatot, a kohászatot és az építőipart. A negyedik ok a diszkrimináció. Ennek hatását azonban mérni nem tudjuk.

A cigány háztartásokban az egy főre jutó átlagos havi jövedelem 2003 februárjában 20 900 forint volt. A munkajövedelmek a bevételekből 8 800 forintot, a nyugdíjak és támogatások 12 100 forintot tettek ki. Az egy főre jutó átlagos havi jövedelem 15 ezer forint alatt volt a cigány háztartások 41,5 százalékában, 15 ezer és 20 ezer forint között volt a háztartások 20,2 százalékában, 20 ezer és 30 ezer forint között volt 19,6 százalékban és 30 ezer forint fölött 18,8 százalékban.

Az egész népességben az egy főre jutó havi jövedelem 2001-ben kerekén 40 ezer forint, 2003 őszén hatvanezer forint volt. Az átlagos cigány háztartásban az egy főre jutó havi jövedelem a 2001. évinek valamivel több mint a felét, a 2003 őszeinek valamivel több mint a harmadát érte el.

A cigány háztartások 18 százaléka jövedelméből szűkösen meg tud élni, de nagyobb megtakarításokra vagy befektetésekre nem képes. A cigány háztartások 82 százalékának jövedelme nem éri el a KSH által kiszámított létminimumot, és alapvető szükségleteit csak részben tudja kielégíteni. A cigány háztartások 56 százaléka a lakosság alsó jövedelmi tizedéhez tartozik, és még táplálkozni sem tud kielégítően.

A kilencvenes évek elején gazdasági válság kezdődött Magyarországon, amelynek eredményeképpen a mélyponton, 1993-ban, a foglalkoztatottak száma másfél millióval volt kisebb a válság előttinél, és a munkanélküliek száma 600 ezer fölött volt. Ez a válság a cigányokat jobban sújtotta, mint a

nem cigányokat. 1997-ben fellendülés kezdődött, amely 2001-ig negyedével növelte a GDP-t, azzal a negyeddal, amelyet a korábbi években a gazdaság elvesztett. Ez a fellendülés azonban semmivel sem javította a cigányok helyzetét. A 2001 és 2003 közötti jóval kisebb növekedés sem hozott javulást. A cigány háztartások nagy többsége rendszeres keresethez jutott a hatvanas, a hetvenes és a nyolcvanas években, ezt a keresetet a kilencvenes évek elején elvesztette, és azóta sem nyerte vissza. Egyelőre nincs kilátás arra, hogy valaha is visszanyeri. A hatvanas, a hetvenes és a nyolcvanas években folyó lassú, akadozó és ellentmondásokkal teli integrálódást 1990 óta elkülönítés és kirekesztés váltotta fel. Ez a kirekesztés a következő években előre láthatóan növekedni fog.

2. RÉSZ

VIDÉKEN ÉLŐ CIGÁNYOK

VII. BORSODI ÉS BARANYAI FALVAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA (Kemény Istán—Janky Béla)

AZ ELEMZÉSRŐL ÉS A MINTÁRÓL

Az alábbiakban a Borsod-Abaúj-Zemplén (BAZ) megye községeiben élő cigány népesség helyzetét vetjük össze a Délnyugat-Dunántúl falvaiban lakó cigányok életviszonyaival.²⁹ Az utóbbi régióból elsősorban Baranya megye népessége áll érdeklődésünk középpontjában. Azonban mintánk mérete nem teszi lehetővé, hogy az elemzést kizárólag Baranya megyére szűkítsük le. Ezért a BAZ megyével történő összehasonlításokat a sok tekintetben hasonló Somogy és Zala megyék adataival összevonva is elvégezzük.

A 2003-as felmérés mintájából 396 fő él BAZ megye községeiben. A Baranya megyei falvakban lakók száma 113. Baranya, Somogy és Zala megyéből együttesen 316 fő került a mintába. A borsodi 396 személy 85 háztartásban él. Baranya megyéből 25 háztartásra vonatkozóan vannak adatok, míg a három nyugati megyéből együttesen 72 háztartás szerepel a mintánkban. A BAZ megyei adatok 9 községből származnak, a baranyaiak pedig 3 falu kérdőívein nyugszanak. Somogy és Zala megyével kiegészítve délnyugatról is 9 község szerepel a mintában.

A Baranya megyei három községből egy tekinthető kifejezetten aprófalu-nak. Cserdin a népszámlálás idején 352 fő élt. A KSH adatai szerint közülük 92 volt cigány/beás nemzetiségű. Az így kimutatott 26 százalékos arány is magasnak számít, azonban a környezet megítélésén nyugvó definíciónk és saját mintánk alapján nagyjából minden második helyi lakos cigány. Cserdi tehát egy kifejezetten elcigányosodott aprófalu, bár azt is tudnunk kell róla, hogy Pécshez közel fekszik. A baranyai alminta 113 tagjából 51 lakik Cserdin. A másik két falu, Mozsgó és Vásáros- dombó népessége valamivel 1000 fő felett van, és itt alacsonyabb (Vásá- rosdombón egyharmad, Mozsgón pedig egytized alatt van) a cigányok aránya.

A kilenc borsodi település között kifejezetten nagyobb községek is vannak, de két 500 fő alatti aprófalu is van a mintában. Mindkét község (Hernádpetri és Szemere) a jellegzetesen aprófalvas és a megyén belül is különösen kedvezőtlen helyzetű encsi kistérségben fekszik, és mindkét helyen a lakosság többsége cigány. A négy 1000 fő alatti borsodi községből összesen 156 fő került a 396 fős megyei mintánkba.

²⁹ Janky Béla e fejezethez kapcsolódó kutatásait és az elemzés elkészítését az Oktatási Minisztérium Deák Ferenc Ösztöndíja támogatta.

A borsodi mintában a nagyobb települések között is található olyan, ahol jelentős a cigányok száma. Például az Ózd kistérségi körzetéhez tartozó Arlón a népszámlálás szerint 4123-an éltek 2001-ben, és 1218 fő volt a helyi cigány/beás nemzetiségűek száma. Mintánk adatai arra utalnak, hogy itt minden bizonnyal meghaladja az egyharmadot a cigányok aránya.

VII. 1. táblázat

A 2003-as felmérés mintájába került Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falvak alapvető jellemzői

Település neve	Körzet	Népesség 2001. évi népszámlálás	Cigány nemzetiségű 2001. évi népszámlálás	Cigány anyanyelvű 2001. évi népszámlálás	Mintaelem-szám
<i>Baranya megye</i>					
Cserdi	Pécs	352	92	84	51
Mozsgó	Szigetvár	1106	29	29	38
Vásárosdombó	Sásd	1158	147	6	24
<i>BAZ megye</i>					
Arló	Ózd	4123	1218	28	43
Hernádpetri	Encs	277	152	0	23
Felsődobsza	Szikszó	939	166	20	50
Kovácsvágás	Sátoraljaújhely	626	125	0	39
Mád	Szerencs	2627	52	0	57
Monok	Szerencs	1809	126	0	24
Sajóhídvég	Miskolc	1094	153	0	48
Szemere	Encs	393	164	1	44
Tiszatarján	Tiszaújváros	1483	158	0	68

Egy-egy megyén belül az egyes községek infrastrukturális, munkaerő- piaci és egyéb jellegzetességei közötti eltérések igen nagyok lehetnek. A mintavétel jellege és mérete nem tette lehetővé, hogy ezek az eltérések minden megyén belül „reprezentatív” módon jelenjenek meg a mintában. A többlépcsős mintavétel megnöveli a megyékre (különösen azok almintáira) vonatkozó becslések bizonytalanságát. A szövegben sokszor idézett statisztikai tesztjeinkben ezzel az addicionális bizonytalansággal nem számolunk explicit módon (megfelelő információk hiányában többnyire nem is lehet), ugyanakkor az eredmények értékelésekor figyelembe vesszük ezt a problémát.

Somogy és Zala megye településszerkezetét és az ott élő cigányok kulturális hagyományait tekintve sok hasonlóságot mutat. Ugyanakkor adataink azt mutatják, hogy a munkaerőpiaci lehetőségeket és így a háztartások anyagi helyzetét tekintve az utóbbi két megye falvainak helyzete lényegesen jobb, mint a baranyai községeké.

Az ismertetett alacsony esetszámok azt jelentik, hogy elemzésünkben sokszor törekednünk kell egyszerűsítésekre, például amúgy fontos kategóriák összevonására. Emellett nem tudjuk figyelembe venni a két régió közötti kis-mértékű eltéréseket. Számos esetben csak a három nyugati megyét összevonva tudunk statisztikailag érvényes állításokat tenni. Ugyanakkor a vizsgált vál-

tozók együttese alapján Baranyára vonatkozóan is kirajzolódik egy kép. Ezt elemzésünkben figyelembe is vesszük.

Még egy módszertani megjegyzést kell tennünk. Az 1993-as vizsgálatban a községek kiválasztásának alapját iskola-statisztikák képezték. 2003-ban ezzel szemben a népszámlálás nemzetiségi adataira épült a településminta összeállítás. Amennyiben egy régióban a községek nagyon különböznek abban a tekintetben, hogy az ott élő cigányok milyen arányban vallják magukat cigány nemzetiségűnek, ez egyenlőtlennek teheti az egyes emberek mintába kerülési esélyét. Ez akkor okozhat problémát, ha az egyes községekben tapasztalt nemzetiségi arányok és az adott cigány közösség életviszonyai között empirikus kapcsolat van. Mindenekelőtt egy-egy régiót (és azon belül a falvakat) tekintve jelentkezhettek esetleges torzítások. A Baranya megyei mintában a kisebb méret és az identitás gyors változása veti fel annak lehetőségét, hogy a torzításhoz szükséges empirikus kapcsolat jelen van. Az 1993-as minta baranyai községeiben kisebb arányt képviseltek a cigány nemzetiségűek, illetve cigány anyanyelvűek, mint 2003-ban. Emellett érezhetően rosszabbak a munkaerőpiaci viszonyok a mostani minta tagjainak körében. Nem zárhatjuk ki tehát, hogy a baranyai falvakban élők helyzete esetleg némileg jobb annál, mint amit a minta adatai mutatnak. Következtetéseink levonása során ezt a lehetőséget figyelembe kívánjuk venni.

A két térség közötti eltérések: néhány korábbi kutatási eredmény

A két régió településszerkezete sok hasonlóságot mutat. Viszonylag magas a falvak között a kistelepülések aránya. A kistelepülések között pedig sok faluban a rosszak a közlekedési lehetőségek. Mindkét térségben megfigyelhető továbbá, hogy a szűk munkaerőpiaci lehetőségek és a rossz minőségű infrastruktúra következtében kialakuló alacsony szintű ingatlanárak jelenleg is vonzzák a szegény gyermekes családokat, köztük a cigányokat is. A településen élők életesélyei a változó népesség-összetétel következtében tovább romlanak.

Az aprófalvak egy részének etnikai- és szegénységi gettóvá válása már több évtizede elkezdődött folyamat. Havas Gábor (1999) részletesen elemezte azokat a tényezőket, amelyek már a hatvanas, de még inkább a hetvenes évektől átalakították a falvak az átlagosnál már korábban is alacsonyabb státusú népességének az összetételét. Az átalakulást többek között az infrastruktúra és a döntési kompetenciák járások, illetve település-bokrok szintjén történő centralizációja gyorsította. A romló infrastruktúra következtében növekvő kiköltözési hajlandóságot támogatták azok a helyi politikák, amelyek a felszámolt cigánytelepek lakóit a kistelepülésekre „irányították”, „megtisztítva” a járási központokat (Havas 1999). A kilencvenes években a gettósodás folytatódott, és az életlehetőségek települések közötti eltéréseit a szegregált oktatás terjedése növelte (Ladányi–Szelényi 1998c, 2004; Virág 2003a, b, c).

Általánosságban elmondható, hogy a külvilágtól sok tekintetben elzárt kistelepülések közösségei az átlagosnál erősebben őrizhetik korábbi kulturális

örökségüket. Ez azonban elsősorban a vándorlás által kevésbé érintett, illetve homogén kulturális háttérű bevándorlókkal gyarapodó falvakra igaz. A magyarországi aprófalvak népességében ellenben az imént említett folyamatok eredményeként jelentős arányt képviselnek a viszonylag friss bevándorlók. A jobb infrastrukturális adottságú, nagyobb községek tehát gyakrabban jellemezhetők stabil, kulturálisan homogén népességgel.

Amennyiben csupán a munkaerőpiacra lépés nehézségeiből és a kistelepülési környezet általános kulturális hatásaiból indulunk ki, akkor az életlehetőségek és az integráció mértékének hasonlóságát várjuk a két régióban, miközben azt feltételezhetjük, hogy a két terület falvaiban tapasztaltak sok tekintetben jócskán eltérhetnek a más régiókban és településtípusokon mért eredményektől.

A két vizsgált terület ugyanakkor számos tekintetben különbözik egymástól. Egyrészt a munkaerőpiaci helyzet nyugaton lényegesen kedvezőbb. Borsodban egy amúgy is kevés lehetőséget nyújtó munkaerőpiacra nehezíti meg a belépést az infrastrukturális környezet. Emellett a két régió cigány népessége egymástól sok tekintetben nagymértékben eltérő kulturális hagyományokra építkézhet. Borsodban romungrók, Baranyában pedig beások, illetve leszármazottaik élnek nagy számban. Ráadásul a cigányokat körülvevő többségi falusi társadalom szerkezete és hagyományai is különbözőek a két régióban.

Bár az aprófalvakra vonatkozó mechanizmusok hasonlóan működtek mindkét megyében, a falvak népességtörténete jelentősen eltér egymástól Borsodban, illetve Baranyában. Baranya megyében inkább beás származású, főleg a XX. században érkezett cigányok jellemzően a falvaktól elkülönült telepeken éltek. A második világháborút követően erőteljes népességmozgás kezdődött a térségben. A kitelepített német parasztok helyére Erdélyből, a Délvidékről és Felvidékről érkeztek magyar nemzetiségű telepesek (Havas 1999). Továbbá az országon belülről is jöttek új beköltözők. A hatvanas-hetvenes években volt számottevő mértékű a cigányok falvakba költözése elsősorban a telepfelszámolások nyomán. BAZ megyében nem volt ilyen mértékű a népességcsere. Az itteni cigányság többsége korábban vándorolt a megyébe, és jóval nagyobb arányban éltek a falvakban – többnyire persze azok periferiáin (Havas 1999).

Mindkét megyére vonatkozóan igaz, hogy a népesség többsége különféle rurális tradíciókhoz kötődik, és a szocializmus évei alatt is nagy számban végeztek legalább kiegészítő jellegű mezőgazdasági tevékenységet. Azonban a mezőgazdasági tevékenység jelentősége eltért a két régióban. Baranyában a paraszttizáló életforma elterjedtebb volt, mint Borsodban, ahol az ipari munkából származó jövedelmek domináltak (Havas 1999). Ez a különbség a két megye teljes népességének összevetésekor is megfigyelhető, de akkor is, ha csak a cigányokat hasonlítjuk össze.

A cigányok esetében a konvenciók lassabb változása bizonyos dimenziókban segítheti, más területeken éppen hogy gátolhatja a társadalmi integráció folyamatát. Ugyanez igaz a cigányok közvetlen környezetében élő többségi

társadalom kulturális hagyományainak a cigányok integrációjára gyakorolt hatására is.

A kilencvenes években több esettanulmány is foglalkozott a kistelepüléseken élő cigányokkal. Durst Judit (2001) Borsodban végzett kutatásában a fiatalok reménytelen munkaerőpiaci helyzetre adott válaszait vizsgálta. Az általa megfigyelt közösségben az iskolai ambíciók csökkenését és a fiatalkori gyermekvállalás – idősebb generációk által nem támogatott – növekvő gyakoriságát tapasztalta. Fleck Gábor és Virág Tünde (1999) dél-dunántúli beások identitásának változását vizsgálva tapasztalta, hogy a szülők körében erőteljes a nyelvi és egyéb asszimilációra törekvés, nem utolsósorban az iskolai pályafutás elősegítése érdekében.³⁰

A két régió munkaerőpiaci helyzetében és a többségi társadalom szerkezetében mutatók különbségei esetleg megmagyarázhatják ezeket az eltérő tapasztalatokat. Bár azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy két terület cigány népessége is egymástól eltérő kultúrájú.

Az alábbiakban nem a magyarázatra teszünk kísérletet. Ehelyett csupán a két térség részletesebb összehasonlítására vállalkozunk. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a kérdőíves vizsgálatok visszaigazolják-e az elméletben és az esettanulmányokban megfogalmazódott összefüggéseket.

A két térség cigány népessége

A két régió cigány közösségeinek eltérő története és kulturális hagyományai részben a 2003-as felmérés adataiban is láthatók. A később érkező és a többségtől jelentősebben eltérő kultúrájú dél-dunántúli cigányok körében többen vannak, akik nemcsak magyarul beszélnek, és itt erőteljesebb a településen belüli szegregáció is. Ugyanakkor Baranyában és környékén kevésbé jellemző az önálló nemzetiségi identitás.

A Baranya megyei falvakban lakó cigányok mintegy fele tisztán magyar nemzetiségűnek tekinti magát (illetve tekintik őt a szülei). A borsodi falvakban csupán 6 százalék ez az arány. Nem a magukat cigánynak vallók aránya nagyobb északkeleten, hiszen a BAZ megyei községekben 32 százalék, míg Baranyában 36 százalék a magukat cigánynak vallók aránya. Borsodban a magyar–cigány kettős identitásúak aránya kiemelkedő, közel 60 százalékos. Baranyában elhanyagolható a kettős identitásúak aránya. Érdekes, hogy Baranyában a magukat beásoknak vallók aránya meglehetősen alacsony (4,5 százalék); nem sokkal több, mint Borsodban (3 százalék).

Az eltérések statisztikailag szignifikánsak, azaz a kis elemszám ellenére is jó eséllyel kizárható, hogy a mintavételi véletlen miatt kaptunk egymástól eltérő nemzetiségi adatokat a két megyében. Somogy és Zala megyére Baranyához hasonló adatok jellemzők.

³⁰ A témához lásd még: Gyukits (2003).

VII. 2. táblázat

A községben lakó cigányok nemzetiség szerinti megoszlása BAZ megyében, Baranya megyében, három dél-nyugati megyében (Baranya, Somogy és Zala) és az országban (százalék)

	Baranyai falvak	Baranyai, somogyi és zalai falvak	Borsodi falvak	Falvak országosan	Teljes minta
Magyar	51,4	62,5	6,1	37,0	37,8
Magyar/cigány	1,8	7,4	58,7	34,7	29,9
Cigány	36,9	22,0	32,4	23,0	26,8
Beás	4,5	6,1	2,8	4,8	4,5
Egyéb	5,4	1,9	0,0	0,5	1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	111	309	392	2128	5330

A háztartások szintjén is vizsgálhatjuk a nemzetiségi arányokat. Így tekintve a borsodi háztartások közel 90 százalékában nem található magát csak magyar nemzetiségűnek valló személy. A dél-nyugati három megyében minden negyedik háztartásról mondható el ugyanez. Viszont ez utóbbi térségben a háztartások közel felében (44 százalékában) mindenki magyar nemzetiségűnek tekinthető.

A nyelvi asszimiláció ellenben éppen Borsodban volt erősebb. Itt a mintába került falusiak 99 százalékának magyar az anyanyelve. Ugyanez Baranyában csak a kérdezettek feléről mondható el. Az utóbbi megye falvaiban az oláh cigány anyanyelvűek aránya megközelíti a beásokét (19 százalék, illetve 23 százalék). Somogy és Zala megyében több a magyar anyanyelvű, de arányuk nem éri el a Borsodban tapasztalt mértéket. Az anyanyelv szerinti eltérések is statisztikailag meghatározóak.

Borsodban a cigány nyelvi gyökerek eltűnésére utal az, hogy nemcsak hogy magyar az ott élők anyanyelve, hanem nem is tudnak már semmilyen cigány nyelvjárásban beszélni. A borsodi 4 százalékkal szemben Baranyában 60 százalék azon falusiak aránya, akik a magyaron kívül beszélnek más nyelven is. Beásul az itteniek negyede tud (ez az eltérés is szignifikáns minden szokásos szinten). Érdekes, hogy Somogyban és Zalában még nagyobb a beásul tudók aránya.

Anyanyelvet és nemzetiséget összevonva azt láthatjuk, hogy a baranyaiak közel harmada magyar anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek mondja magát, és hasonló arányban vannak azok, akik anyanyelv és nemzetiség tekintetében is megkülönböztetik magukat a többségi társadalomtól. Borsodban ezzel szemben a válaszolók 90 százaléka magyar anyanyelvűnek, de nem tisztán magyar nemzetiségűnek vallja magát.

A nemzetiségi adatok összhangban vannak a két megye cigány népességének történetére vonatkozó ismereteinkkel és a jelenlegi viszonyokra vonatkozó kutatások eredményeivel. A régóta helyben lakó borsodi cigányok szinte teljes mértékben elvesztették nyelvüket, míg az utóbbi évtizedekben falvakba költöző baranyai cigányok közül még sokan beszélnek beásul vagy cigányul. Az idézett esettanulmányok következtetéseivel egyezően azt tapasztaltuk,

hogy a Borsodban élő cigányok hajlamosabbak elfogadni, hogy a nem cigány magyarokétól minden tekintetben elkülönülő csoportot alkotnak, míg Baranyában erősebb az asszimilációra/integrációra törekvés.

A baranyai adatok némileg nagyobb vándorlásra utalnak, mint a borsodiak. Baranyában a válaszoló felnőttek mintegy 60 százaléka nem születéskori lakóhelyén él, míg a BAZ megyei falvakban kevesebb mint a válaszolók fele költözött el születéskori lakóhelyéről (az összefüggés 6 százalékos szinten szignifikánsnak tekinthető).

A vizsgált dél-nyugati térségben a háztartások fele szegregált lakókörnyezetben él, azaz a környékükön túlnyomórészt csak cigányok laknak. A BAZ megyei falusi mintában csak 36 százalék ez az arány. A jellemzően nem cigányok környezetében levő háztartások aránya mindkét régióban 15–20 százalék körüli.

Ha azonban a szegregációt a nem cigányokkal kötött házasságokkal mérjük, akkor adataink alapján Baranya, Somogy és Zala községeinek általunk vizsgált népessége integráltabbnak tűnik. A kérdezőbiztosok megítélése alapján ebben a térségben minden hatodik-hetedik háztartásnak van nem roma tagja. BAZ megyében minden huszadik háztartásról mondható el ugyanez (ez is meghatározó összefüggésnek tűnik). Ez az adat ismét megerősíti azokat a kutatási eredményeket, melyek a többségi és kisebbségi társadalom eltérő viszonyára utaltak a két megyében.

Jövedelmi és munkaerőpiaci viszonyok

Ahogy említettük, a munkaerőpiaci és jövedelmi viszonyok kedvezőbbek a nyugati megyékben, mint Borsodban. Azonban az alábbi adatok is megerősítik, hogy Baranya megye helyzete ebben a tekintetben nem feltétlenül jobb, mint számos keleti régióé.

A legalább 15 évesek között a baranyai mintában némileg több az állandó (és kevesebb az alkalmi) foglalkoztatott, mint Borsodban, de több a minden jövedelemforrás nélküli nem tanuló eltartott is. Ugyanakkor valamivel kevesebb a tanuló közöttük (ezek valójában statisztikailag nem szignifikáns eltérések). Somogy és Zala bevonásával a munkavállalók arányában mutatkozó különbség jelentősebb. Összességében a baranyai minta ugyanakkora részének van (rendszeres vagy rendszertelen) munkajövedelme, mint a borsodié (7, illetve 8 százalék a teljes népesség arányában). Ugyanakkor az előbbi megyében a falusi minta 14 százaléka nem is tanul és nincs semmilyen támogatása. Borsodban ez az arány csak 5 százalék (ez az eltérés már szignifikánsnak tekinthető). Somogyban és Zalában a munkaerőpiaci helyzet valamivel jobb. A három megyében együttesen 13 százalék a valamilyen munkajövedelemmel rendelkezők aránya, bár a nem tanuló eltartottak ebben a bontásban is 12 százalékos arányt képviselnek.

A 15–74 éves népességben belül a munkavégző cigányok aránya 11 százalék BAZ megye falvaiban, 12 százalék Baranyában, ellenben 19 százalék a három

dél-nyugati megye átlagában (ez utóbbi meghatározóan magasabb a borsodi adatnál). A falvak országos átlaga (a cigányok körében) 14 százalék, a teljes mintában számolt arány pedig 21 százalék. Ha két megye teljes (cigány és nem cigány) népességét tekintjük, akkor azt láthatjuk, hogy nem jelentős, de érzékelhető különbségek vannak a két megye munkaerőpiaci viszonyai között. BAZ megye falvaiban a 15–74 éves népesség 25 százaléka volt foglalkoztatott a népszámlálás idején. Baranya megye községeiben 30 százalék volt ez az arány. A teljes megyei foglalkoztatottsági arány 2002-ben 42 százalék volt Borsodban és 46 százalék Baranyában (az országos arány a KSH adatai szerint 49,9 százalék volt).³¹

Az ILO irányelvei alapján mind Borsodban, mind Baranyában az aktívak kétharmada tekinthető munkanélkülinek. Somogyban és Zalában jobb a helyzet, így a három megye átlagában 42 százalék a munkanélküliségi ráta (ez is szignifikánsan jobb mutató, mint a borsodi). A BAZ megyei és baranyai mutató rosszabb a községekben átlagosan mért 53 százalékos cigány munkanélküliségi rátánál, a három dél-nyugati megye községeinek átlaga ellenben pontosan megfelel a teljes mintára vetített arányszámnak. Ezek az adatok lényegesen magasabbak, mint a szóban forgó megyék teljes népességében mért adatok. A 2002-re vonatkozó KSH közlésekből az tűnik ki, hogy a foglalkoztatottsági adatokhoz hasonlóan Baranyában kismértékben jobb a helyzet, mint Borsodban (előbbi megyében 7,2 százalék, utóbbiban pedig 10,5 százalék volt az ILO definíció szerinti munkanélküliek aránya).³²

A mintában szereplő 25 baranyai falusi háztartásból 17-ben (68 százalék) nincs egyetlen munkajövedelemmel rendelkező személy sem. Ez hasonló a BAZ megyei mintában mért 73 százalékos arányhoz. A három nyugati megye átlagában valamivel kisebb, 57 százalék ez az arány. A kereső nélküli háztartások arányára vonatkozó borsodi és baranyai adat a falvakban átlagosan mért kétharmados arányhoz áll közel, míg a három nyugati megyét magában foglaló mutató az országos 56 százalékhoz közelel.

Azok havi keresete, akik főállásban, bejelentett munkahelyen dolgoznak, Borsodban a cigány mintában mért országos átlag körüli 62 ezer forint. A három dél-nyugati megyében mért átlagos összeg valamivel magasabb, 70 ezer forint. A kis mintából származó adatok tehát nem utalnak jelentős eltérésekre. Ezek az adatok azért figyelemreméltók, mert a felmérés összes főállású keresőjének havi nettó fizetése közel 10 ezer forinttal marad el az országos átlagtól, és nagyjából a fizikai munkások átlagának felel meg (egyébiránt a dolgozó cigányok döntő többségben fizikai munkások). A teljes népességre vonatkozó, KSH által mért borsodi és baranyai keresetek valamivel az országos átlag alatt vannak, és egymástól nem különböznek (68 ezer, illetve 69 ezer forint az összes dolgozó átlagában, továbbá 56 ezer, illetve 55 ezer forint a fizikai dolgo-

³¹ KSH adatok forrásai: *Baranya megye Statisztikai Évkönyve*, 2002, 40–41, *Népszámlálás Baranya megyei kötet*, 80, *Népszámlálás BAZ megyei kötet*, 80.

³² *Baranya megye Statisztikai évkönyve*, 2002, 40–41.

zók körében).³³ A mintába került, főállásban dolgozó baranyai falusi cigányok keresetének átlaga a megye összes (fizikai és szellemi) dolgozójának körében mért összeghez hasonló. A borsodi mintánkban mért alacsonyabb keresetek is meghaladják a megye fizikai munkásainak átlagos fizetését.

Hiába hasonlóak nagyjából a főállásban elérhető keresetek, az eltérő munkához jutási esélyek komolyabb, háztartásszintű jövedelmi különbségekhez vezethetnek. A minta adatai alapján azonban nincsenek ilyen jelentős eltérések. A 25 baranyai háztartás jövedelmi helyzete hasonló a borsodiakéhoz. Az egy főre jutó átlagos jövedelem valamivel a falusi átlag alatt van, Baranyában 16 ezer forint, BAZ megyében pedig 18 ezer forint. Ezen belül a támogatások és a munkajövedelmek is hasonló mértékűek a két megyében. A két megye adatainak közelségén nem változtat az sem, ha fogyasztási egységre vetítjük a jövedelmeket. Somogygyal és Zalával kiegészítve 19 ezer forint a vizsgált nyugati térségben az egy főre jutó átlagos jövedelem. Ez megegyezik a minta falvainak országos átlagával. Az egy főre jutó munkajövedelmek a három nyugati megye átlagában 9 ezer forintra rúgnak, míg Borsodban csupán 4 ezer forintot tesznek ki (a különbség statisztikailag szignifikáns). Borsodban a támogatások kompenzálnak, elsősorban talán a némileg magasabb gyermekszámnak köszönhetően. A Baranyában mért 5 ezer forintos munkajövedelem-adat a BAZ megyeihez áll közelebb. A támogatások tekintetében viszont a másik két nyugati megyéhez hasonló a baranyai mutató. A KSH regionális mutatókat közül, amelyek magasabb szinten hasonló, kismértékű régióközi eltéréseket mutatnak.

Az átlagos értékek mellett a megoszlások is fontosak. A baranyai mintában 16 (64 százalék) háztartásban az egy főre jutó jövedelem nem éri el a nyomor-szintnek megfelelő 15 ezer forintot. Borsodban minden második háztartás tartozik ebbe a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába. Ugyanakkor mindkét megyében nagyjából minden tizedik háztartásban haladja meg az egy főre jutó jövedelem az általunk szegénységi küszöbnek tekintett 30 ezer forintot. A másik két nyugati megyében jobb a helyzet, de a három megye együttesét tekintve a borsodihoz hasonló jövedelem szerinti megoszlást kapunk, amely a falvak országos átlagához is nagyon hasonló.

A vagyoni helyzet átfogó felmérésére nem vállalkoztunk, csupán egyetlen egyszerűen mérhető mutatót ragadtunk ki. Az egy főre jutó lakásnagyságot vizsgáltuk. Ebben a tekintetben Borsod nem csupán eléri, de meg is haladja a dél-nyugati térségben mért szintet. A mintában szereplő 25 baranyai háztartásból csupán egyben jut 20 négyzetméternél több egy emberre, míg a BAZ megyei mintában a háztartások 27 százaléka lakik viszonylag nagyobb lakásban. Ellenben a baranyai minta háztartásainak felében (13 háztartás) 10 négyzetméternél kisebb az egy főre jutó lakásterület, míg Borsodban 12 százalék az ilyen zsúfoltságban élő háztartások aránya (ezek meghatározó eltérések). Bár a települések közötti szórás ebben az esetben is nagy lehet a településen belülihez képest, a Somogy és Zala megyei adatok nem javítanak annyit az ered-

³³ *Baranya megye Statisztikai évkönyve*, 2002, 39.

ményeken, hogy az egy főre jutó lakásnagyság szerinti megoszlások a borsodi-hoz hasonlóvá váljanak. A mintában mért eltérések valószínűleg részben arra vezethetők vissza, hogy Baranya megyében jóval később történt a cigányok falvakba települése, méghozzá többnyire felhasználható korábbi ingatlanvagyon nélkül.

Gyermekszám

A két vizsgált régióban nagyjából azonos méretűek a háztartások, és hasonló számban vannak gyermekek, tanulók a családokban, bár a borsodi adatok kismértékben magasabbak. A 100 háztartásra jutó személyek száma a BAZ megyei falvakban 466, míg a vizsgált délnyugati térségben 439. A 100 háztartásra jutó gyermekek és tanulók száma Borsodban kicsivel magasabb, mint nyugaton (233 szemben 185-tel), és ez az eltérés 10 százalékos szinten szignifikánsnak is tekinthető (a 25 háztartás alapján kalkulált baranyai adatok hasonlóak a három megye átlagához). Azonban ez a szám eltakarja a fiatalok korosztályi és iskolai összetételét. Ha csak a 15 éven aluli gyermekeket tekintjük, és nem háztartásokra, hanem családokra vetített gyermekszámot vizsgálunk, következtetéseink hasonlóak maradnak. 100 falusi családra 167 gyermek jut BAZ megyében és 124 a három délnyugati megyében. (Az eltérés 5 százalékos szinten szignifikáns.) A gyermekes családokon belül az egyszülős családok aránya adataink szerint magasabb a vizsgált nyugati térségben, mint Borsodban. Az előbbi régióban a gyermekes családok 31 százalékában neveli egyedül gyermekeit az egyik szülő, míg az utóbbi megyében a családok 15 százaléka tekinthető becsléseink szerint egyszülősnek (az eltérés 5 százalékos szinten szignifikáns).

A gyermekszámban mutatkozó kisebb eltérésnek és talán az alacsonyabb várható élettartamnak köszönhetően (ez utóbbiról nincsenek adataink) a borsodi falvakban élők korösszetétele eltér a délnyugati térség községekben lakókéétól. Nem a 60 évesnél idősebbek arányában mutatkozik eltérés, az mindkét régióban meglehetősen alacsony, 3–5 százalék közötti. A 40–59 évesek aránya magasabb a három délnyugati megyében, míg a 15 évesnél fiatalabbak Borsodban vannak viszonylag többen (a BAZ megyét a három másikkal összevető táblázat adatai négy korcsoportra bontott népesség esetén szignifikáns összefüggést mutatnak az életkor és a lakóhely között). A népszámlálás községekhez vonatkozó adatai hasonló jellegű és mértékű megyék közötti eltéréseket mutatnak. Az egyes korosztályok súlya azonban a teljes népességben más, mint a cigányok körében. Mindkét megye falvaiban minden ötödik ember legalább 60 éves. Baranya községekben 18 százalék, Borsodban pedig 21 százalék a 15 évesnél fiatalabbak aránya.

A gyermekvállalás jellemzőinek közvetlenebb mutatóját jelenti az asszonyok elveszületett gyermekeinek a száma. Amennyiben a 15 éves és idősebb nők gyermekszám szerinti megoszlását tekintjük, nem rajzolódik ki egyértelmű kép arra vonatkozóan, hogy melyik térség jellemezhető inkább magas gyermekszámmal. A Baranya megyeiek között valamivel többen vannak azok,

akik eddigi életük során legfeljebb egy vagy két gyereknek adtak életet, ugyanakkor azok is, akik legalább ötször szültek már (az összefüggés igaz akkor is, ha Baranya adatait összevonjuk a másik két megyéével; ekkor az eltérés majdnem 10 százalékos szinten szignifikáns). Ezt részben magyarázhatja a két régió eltérő kormegoszlása és a cigányság körében (is) folyamatosan csökkenő gyermekvállalási hajlandóság. Az adatok alapján feltételezhetnénk, hogy a borsodi fiatalok körében magasabb a gyermekvállalási kedv, miközben relatíve kevesebb olyan idősebb asszony él már ebben a megyében, aki a korábbi szokásoknak megfelelően öt, hat vagy még több gyermeket szült.

Azonban az átlagos szülések számában akkor sem mutatkozik érdemleges különbség a két régió falvai között, ha fokozatosan kizárjuk az idősebbek és középkorúak generációit. 100 fő 14 évesnél idősebb nőre 260 élveszületés jut Borsod községekben, és 261 Baranya falvaiban. A másik két délnyugati megyével bővítve az utóbbi arányszám kismértékben, 248-ra csökken. Amennyiben a 15–49 évesekre szűkítjük a kört, a borsodi arányszám 217-re módosul, a baranyai pedig 222-re (a három megye átlaga 213). Baranyában még akkor is meghaladja (nem szignifikáns mértékben) a borsodi arányokat a szülési arányszám (és megközelíti a három dél-nyugati megyében mért érték átlaga), ha a 15–39 éveseket tekintjük. A mintában a 15–29 éves nők körében kevesebb szülést regisztráltunk Baranyában, mint Borsodban (90-et 100 nőre, szemben a Borsodban mért 140-es arányszámmal), azonban ez az adat 15 baranyai nő szülésein alapul, és nagy valószínűséggel a mintavételi véletlen eredménye is lehet (azaz nem tekinthető szignifikánsnak az eltérés). Ráadásul három megye átlagában már 120 a fiatalok körében a szülési ráta, azaz egész közel van a borsodi adathoz. Mindkét megye falvaiban a cigány nők szüléseinek száma jócskán meghaladja a megyék teljes falusi népességében mért arányokat. Míg a cigányok mintájában nem mutatható ki eltérés a két megye községei között, addig a népszámlálás adatai arra utalnak, hogy a borsodi asszonyok minden korosztályában nagyobb a gyermekvállalási kedv, mint a baranyai nők körében. Az összes nőt tekintve az eltérés nem jelentős (195 szülés jut 100 fő 15 évesnél idősebb éves nőre Borsodban, és 177 Baranyában – ez 10 százalékos eltérés). A 20–24 évesek között azonban 38 százalékkal (72 szülés 52 szüléssel szemben), a 15–19 évesek körében pedig 50 százalékkal (12 szülés 8 szüléssel szemben) magasabb a borsodi arányszám. A fiatalok körében növekvő különbség azonban nagymértékben visszavezethető a cigányok egyes megyék népességén belüli arányaira.³⁴

A 15–29 éves cigány nők közül nagyjából minden másodiknak van már gyereke BAZ megyében, Baranyában és a másik két délnyugati megyében is. Ez a nagyjából 50 százalékos adat egyébként megfelel a felmérésben szereplő összes község átlagának, továbbá a teljes mintában mért eredménynek is. Akkor sem magasabb a gyermekes nők aránya Borsodban, ha leszűkítjük a kört a legfeljebb 24 éves nőkre, majd tovább a legfeljebb 19 évesekre. Sőt, a legfeljebb 24 évesek körében délnyugaton van több gyermekes asszony. Igaz, hogy

³⁴ *Népszámlálás Baranya megyei kötet*, 69, *Népszámlálás BAZ megyei kötet*, 69.

ennek a csoportnak olyan alacsony az elemszáma, hogy az adatokból nem lehet statisztikailag érvényes következtetéseket levonni.

A felmérés mintája alapján tehát nem igazolható az a hipotézis, hogy míg Baranyában és környékén a gyermekszám erőteljes leszorítása jellemző a falvakra, addig BAZ megyében ezzel ellentétes tendencia érvényesül. Vizsgáltunk természetesen a megyék egészére vonatkozó átlagokat tudja becsülni. Ráadásul, ahogy korábban már említettük, egy ekkora elemszámú minta esetében nincs arra lehetőség, hogy az egyes megyéken belül is nagy számú, egymástól sok tekintetben eltérő település kerüljön a mintába.

Iskolázottság

A mintában szereplő Baranya megyei falvakban lakó, már nem tanuló felnőttek 78 százaléka legfeljebb általános iskolát végzett. BAZ megyében 81 százalék ez az arány, a három délnyugati megye átlagában pedig 80 százalék. Ez nagyjából megfelel az összes mintában szereplő községre vonatkozó aránynak (83 százalék), és az összes, mintában szereplő, 14 évesnél idősebb nem tanulóra vetített rátának (81 százalék). A szakmunkások, illetve a (legalább) középfokú végzettségűek aránya sem mutat szignifikáns eltérést a két vizsgált térségben. Amennyiben a legalább 15 éves tanulókat is figyelembe vesszük, nem változnak igazán az eredmények, azaz nincs érdemi eltérés az egyes megyék között. A fiatalok körében is azt tapasztaltuk, hogy nincs statisztikailag jelentősnek mondható megyék közötti különbség a tanulók, illetve a különböző végzettségű felnőttek arányát tekintve. Bár a három délnyugati megyében (és ezen belül Baranyában is) a 15–29 évesek korosztályában a legalább szakmunkás végzettségűek aránya 20 százalék, míg Borsodban csupán 10 százalék, az alacsony esetszám miatt nem zárhatjuk ki a mintavételi véletlen szerepét a különbség kialakulásában. A (15 évesnél idősebb) tanulók belső megoszlása is hasonló a két vizsgált térségben. Mindegyik itt vizsgált megyére/térségre igaz, hogy nagyjából azonos számban vannak a még általános iskolába járók, a szakmunkásképzőbe járók és a közép- vagy felsőoktatási intézményben tanulók. Ha a kört tovább szűkítjük a legfeljebb 24 évesekre, akkor azt tapasztaljuk, hogy a borsodi mintában némileg több a tanuló, és kevesebb a 8 általánosnál többet végzett, mint a három délnyugati megyében (ez sem szignifikáns különbség). A népszámlálás adatai azt mutatják, hogy Borsod és Baranya megye falvai között nincs jelentős eltérés az iskolázottság tekintetében, bár BAZ megyében a községekben az érettségizettek aránya a 30–34 évesek körében 20 százalékkal, de a 20–24 évesek között is 10 százalékkal magasabb, mint Baranya megyében.

Ha összevonjuk a legalább szakmunkásképzőt végzett fiatalokat azokkal, akik jelenleg legalább szakmunkásképző szintjén tanulnak, becslést kapunk arra vonatkozóan, hogy az adott korosztály mekkora hányada léphet a közeljövőben több mint nyolc osztályos végzettséggel a munkaerőpiacra. (A kapott arányszámot csökkentik azok, akik majd félbehagyják az iskolát, ellenben nö-

velik azok a legalább 15 éves általános iskolások, akik a 8 osztály késői elvégzése ellenére is továbbtanulnak.) Borsodban a 15–29 évesek harmada végzett vagy tanul általánosnál magasabb szinten. Baranyában hasonló arányt mérünk. Somogy és Zala falvaiban némileg jobb a helyzet. A három nyugati megye mintába került falvaiban 43 százalék a potenciálisan vagy ténylegesen magasabb végzettséget szerző fiatalok aránya (bár a 10 százalékpontos eltérés az alacsony elemszám miatt nem szignifikáns). Figyelemreméltó, hogy még az alacsonyabb borsodi arányszám is eléri a falvaknak (a felmérésben mért) országos átlagát, és a teljes (15–29 éves) minta átlagát is. A legfeljebb 24 évesekre szűkítve a kört a potenciálisan általános iskolai végzettségénél tovább jutók aránya BAZ megyében 42 százalék, a három másik megyében pedig 49 százalék. Adataink szerint tehát az átlagos képzettségi szint mindkét térségben emelkedik, ráadásul ebben a korosztályban már az átlagos falusi és a teljes mintában mért arányszám (35 százalék, illetve 30 százalék) felett van némileg.

Tekintsük most azokat, akik még általános iskolás (illetve óvodás) korúak. A 3–5 évesek nagyjából négytizede jár óvodába mindkét térségben (ez az adat hasonló az országos arányhoz). BAZ megye általunk vizsgált falvaiban a jelenlegi általános iskolások fele 6 éves koráig elkezdte az iskolát (naptári korévekben számolunk). Délnyugat-Dunántúl községeiben csak minden harmadik iskolás mondhatja el ezt magáról (ez az eltérés statisztikailag is szignifikáns). A borsodi mintában csupán a mostani iskolások 3 százaléka kezdett 7 éves kora után, a másik vizsgált térségben viszont 18 százalék ez az arány. A borsodi adat jobb, a baranyai, somogyi és zalai pedig rosszabb az országos átlagnál. A most 6–8 éveseket tekintve a délnyugati megyék adatai sem maradnak el a borsodiaktól. Ebben a korosztályban a borsodi falvakban a mintába kerültek bő harmada már iskolás, kicsivel több mint a fele pedig óvodás, és minden tizedik gyerek van az adatok szerint kívül az e korban már kötelező intézményekben. Délnyugaton a szóban forgó gyerekek közel fele már iskolás, 45 százaléka pedig óvodás (a két térség közötti eltérés azonban nem szignifikáns). A két vizsgált régió adatai között helyezkednek el az átlagos falusi, illetve a teljes minta adatai.

Az iskolán belüli integrációt több változó segítségével próbáltuk vizsgálni. Egyrészt a különböző kiegészítő, gyógypedagógiai stb. osztályokba, illetve intézményekbe irányított gyermekek arányát tekintettük. Emellett az évkimaradások, ismétlések gyakoriságát vizsgáltuk. Továbbá az osztályszintű szegregációra vonatkozóan gyűjtöttünk adatokat. Ezek az adatok különösen bizonytalanok, mivel nagymértékben a cigányokat körülvevő intézményeket jellemzi, és az adatok települések közötti szórása jelentős lehet.

Nincs határozott, statisztikailag is kimutatható különbség a két vizsgált térség között abban a tekintetben, hogy hány cigány gyermeket irányítottak kiegészítő, felzárkóztató vagy gyógypedagógiai osztályokba vagy intézményekbe. Az adatok azt mutatják, hogy a falvakban az országos átlagnál valamivel kevesebben vannak azok a cigány gyermekek, akik nem a „normál” képzésben szerepelnek, és a borsodi adatok ezt a községekben országszerte tapasztalt átlagot

tükrözik (10–11 százalék a teljes mintában tapasztalt 15 százalékkal szemben). A három délnyugati megyében ehhez hasonló arányt mértünk (13 százalék), ezen belül Baranyában kifejezetten alacsony a mutató (ez utóbbi azonban csak 25 tanuló adatain nyugszik – nem beszélve arról, hogy csak három községről van szó). A megyék teljes iskolás népességét tekintve ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy nincs eltérés Borsod és Baranya között (a KSH 2002-es adatai szerint Baranyában 4,6 százalék, BAZ megyében pedig 4,5 százalék a gyógypedagógiai intézményekbe járó gyermekek aránya az iskolások körében).³⁵

Az iskolakezdés utáni évkieséseket tekintve sem találunk érdemi különbségeket a két vizsgált térség között. Ahogy a cigányság körében országosan is, mindkét régióban a legalább 10 éves iskolások nagyjából kétharmada eddig még nem ismételt évet. Bár nem zárható ki, hogy a vizsgált térségekben az országos átlagnál némileg alacsonyabb azoknak az aránya, akiknek több iskola-évük is kimaradt, de a szóban forgó megyék között nincs szignifikáns eltérés (ezen tanulók aránya 6 százalék délnyugaton, 8 százalék Borsodban, 10 százalék országosan a falvakban, 12 százalék a teljes minta legalább 10 éves általános iskolásai körében).

A szülők szubjektív értékelésén alapuló iskolai szegregációs adatok BAZ megye falvaiban a községek országos átlagának megfelelő képet mutatnak, és ez kismértékben jobb viszonyokra utal, mint a teljes mintában mért átlag. A három délnyugati megye átlagában kisebb arányban vannak azok, akik „elcigányosodott” osztályokba járnak. Azonban ez a mutató erősen függ a cigányok egyes községeken belüli arányától, továbbá az iskola-körzetesítés mértékétől. Így a rendelkezésre álló kérdőíradatok alapján túlságosan messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le.

A legalább 11 éves általános iskolások körében vizsgáltuk a továbbtanulási terveket. A borsodi adatok ebben az esetben is hasonlóak az országos falusi átlagokhoz és a teljes mintában mért eredményekhez: BAZ megye községeiben a válaszoló szülők a gyerekek hat-tizedével kapcsolatban említettek továbbtanulási terveket. A vizsgált délnyugati térségben ez az arány kismértékben 50 százalék alatt van, de az alacsony esetszám miatt ebből nem következtethetünk arra, hogy Baranyában, Somogyban és Zalában kevesebben terveznék a továbbtanulást.

Összegzés

A könyv korábbi részében már utaltunk azokra a nyilvánvaló tényezőkre, amelyek a leginkább szűkítik a magyarországi cigányok életlehetőségeit. Ezek közül az egyik faktor a lakóhely. A cigányok viszonylag nagy hányada lakik olyan rossz infrastruktúrájú kistelepüléseken, ahol rendkívül korlátozottak a jövedelemszerzési lehetőségek. A cigányok koncentrációja ezekben a községekben

³⁵ Baranya megye Statisztikai évkönyve, 2002, 192., BAZ megye Statisztikai évkönyve 2002, 224.

részben szűk életlehetőségeik következménye. Azonban ez egyúttal deprivált helyzetük stabilizálója is.

Nincs kizárva, hogy a gazdaság növekedésének és infrastrukturális beruházásoknak köszönhetően a jövőben több munkalehetőség adódik az ország elmaradott régióiban is. Az is elképzelhető, hogy az ország EU-csatlakozását követően egy ideig növekszik az olyan típusú beruházásoknak a mértéke, amelyek jelentős számban szívnak fel képzetlen munkaerőt. Megvan az elvi lehetősége annak is, hogy az oktatáspolitikai az elkövetkezendő években sikeresebben integrálja a cigány gyermekeket az iskolarendszerbe. Érvelni lehet amellett is, hogy különböző okok miatt középtávon számítani lehet a cigányokkal szembeni előítéletek csökkenésére. Ezek a változások számos cigány család életkörülményein javíthatnak. Az azonban valószínű, hogy legutoljára a szegregált aprófalvakban élő cigányok fogják érezni az esetleges pozitív változásokat. Az is valószínű, hogy az elmaradott aprófalvakban élők lakóhelyből eredő speciális hátrányait jelentős erőforrások mozgósítása nélkül, pusztán szemléletváltással nem lehet csökkenteni – szemben például az iskolában jelentkező problémákkal. Nem lehet számítani arra sem, hogy a gazdaság fejlődésének bizonyos externális hatásai a közeljövőben esetleg enyhítenék a lakóhely jellegéből eredő hátrányokat – szemben az alacsony iskolázottság és a kedvezőtlen regionális munkaerőpiaci viszonyok okozta problémákkal.

A fentiek miatt tartjuk különösen fontosnak a kistelepülések cigány népességének vizsgálatát. A rossz infrastruktúrájú falvakban élő cigányok életviszonyainak alakulásában ugyanis kiemelt szerepük van a helyi cigány közösségek kulturális és társadalmi erőforrásainak, valamint a helyi többségi és kisebbségi közösség viszonyának. Ebben a fejezetben két olyan térség községeit elemeztük, ahol jelentős számban élnek cigányok, és sok a szóban forgó rossz infrastruktúrájú kistelepülés. A két megye ugyanakkor eltér egymástól abban a tekintetben, hogy a helyi cigány közösségek milyen erőforrásokat tudnak mozgósítani életesélyeik javítása érdekében, továbbá, hogy milyen kulturális-történeti alapokon nyugszik a cigányok és nem cigányok viszonya. Eltérőek a két megye községei abban is, hogy az őket körülvevő tágabb régió milyen munkaerőpiaci lehetőségeket kínál.

Tapasztalataink összegzését kezdjük az utóbbival, a régió munkaerőpiaci helyzetének hatásával. A 2003-as vizsgálat eredményei az mutatják, hogy hiába jobb a jövedelemszerzési lehetőségek a Dél-Dunántúlon, mint Északkelet-Magyarországon, a Baranya megye falvaiban élő cigányok nem jutnak nagyobb arányban munkához, mint a borsodiak. Látnunk kell, hogy Baranya megye egésze rosszabb munkaerőpiaci lehetőségeket kínál, mint a legtöbb dunántúli megye. Ugyanakkor a falusi cigányok körében a megyék között ilyen téren meglevő kisebb mértékű eltéréseknek sem találtuk nyomát. A rossz infrastruktúrájú falvakban élő, amúgy is hátrányos helyzetű rétegek az inkább prosperáló országrészekben sem élnek jobban, mint azok, akik a válság régiókban laknak.

A 2003-as felmérés imént említett tapasztalatait óvatosan kell kezelnünk. Az 1993-as országos felmérés adatai ugyanis némileg kedvezőbb képet feste-

nek Baranya megyéről. Ahogy a könyv elején utaltunk rá, az akkori kutatásban alkalmazott mintavételi eljárás eltért a mostanitól. 1993-ban az iskolastatisztikákra, 2003-ban pedig a 2001-es népszámlálás nemzetiségi adataira épült a települések kiválasztása. A Baranya megyei cigányok az átlagosnál nagyobb arányban vallják magukat magyar nemzetiségűnek. Feltételezhetjük, hogy ez – egyéb tényezők mellett – egy viszonylag sikeres integrációs folyamat eredménye is lehet. Tekintve, hogy megyei szintű reprezentativitásra nem volt lehetőségünk, amúgy is nagy a mintavételi véletlen szerepe egy-egy kisebb megye adatainak az alakulásában. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Baranya megyei mintánk a megye cigány népességéhez képest kevésbé integrált, és rosszabb anyagi helyzetben van. Mindazonáltal nem valószínű, hogy az általunk mértnél sokkal kedvezőbb a valós helyzet. Ugyanis az utóbbi tíz évben országszerte romlott a községekben lakó cigányok helyzete.

Jelentősen eltér a két megyében élő cigány népesség története. Ezért különböznek az általuk mozgósítható társadalmi és kulturális erőforrások is. A Baranya megyében élő, jelentős részben beás származású cigányok többnyire csak a XX. században érkeztek az országba, és jellemzően a településektől távol építették telepeiket. Az iskolarendszerből még a második világháború utáni években is nagy arányban hiányoztak gyermekeik, egymás között beásul beszéltek.³⁶ Még a szegényparaszti életforma sem volt mindennapjaikban látható és reálisan elérhető minta számukra. Mindeközben a társadalmi változások kihúzták a talajt korábbi megélhetési stratégiáik alól, és leértékelték a közösségeikben tovább élő, amúgy is szerény jövedelmi lehetőségekkel kecsegtető szakmai készségeket. A borsodi cigányok többsége korábban érkezett az országba, és már a második világháborút megelőzően is a falvak közelében vagy azok szélén élt, viszonylag szoros kapcsolatban a (szegény)paraszti környezettel. Eredeti nyelvüket már hosszú évtizedek óta nem beszélik. Körükben az elmagyarosodás nem a szocialista iparosítás eredménye volt, hanem nagy részben már korábban lezajlott. Ezek alapján nyugodtan feltételezhetjük, hogy a Baranya megyei cigányok integrációját jobban hátráltatták a többségi társadalmétól eltérő kulturális hagyományok.

A telepek felszámolása és az ipar expanziója ugyanakkor mindkét régió falvait érintette, és közelítette egymáshoz a borsodi és baranyai cigányok életfeltételeit. Különbségek ebben a folyamatban is adódtak. Baranyában nagyobb arányban vált a cigányok (egyik) megélhetési forrásává a mezőgazdaság, ugyanakkor az ipari munkahelyek közül itt nagyobb arányt képviselt a jó kereseti lehetőségeket kínáló bányászat. Lehet, hogy ezek a különbségek is hozzájárultak ahhoz, hogy a korábban meglevő kulturális különbségek nyomait a két korábbi, de még a mostani felmérésben is mérni tudtuk. A beás nyelvet sokan beszélik még ma is a falvakban. Ebben a térségben a nők munkavállalási rátája még a hetvenes-nyolcvanas években is jócskán elmaradt a férfiakétól. Továbbá adataink arra utalnak, hogy néhány évtizeddel ezelőtt a gyermekvállalási hajlandóság a cigányok körében mért átlagnál magasabb volt a beások

³⁶ Lásd az iskoláról szóló fejezetet.

körében. Emellett az iskolában még kevésbé voltak sikeresek, mint más cigány csoportok.

A két régióban élő cigány népesség kulturális örökségének ismeretében azt várhatnánk, hogy a borsodi cigányok nagyobb sikerrel képesek kezelni az kilencvenes évek számukra ma is folytatódó válságának hatásait. Azt feltételezhetnénk, hogy körükben a fiatalok közül többen tolják későbbre a gyermekvállalást, és nagyobb arányban vállalják a továbbtanulás falusiak számára különösen magas költségeit. Ilyen irányú várakozásainkat csak erősíti az a népszámlálásból ismert tény, hogy BAZ megye falvaiból valamivel többen jutnak el az érettségiig, mint Baranyában (úgy, hogy Borsodban a „statisztikát rontó” cigányok aránya magasabb). A felmérés adatai ugyanakkor azt mutatják, hogy Borsodban legalább akkora a gyermekvállalási hajlandóság, mint Baranyában, és a cigányok képzettségi viszonyai sem jobbak BAZ megyében, mint délnyugaton. Az adatok értelmezéséhez szükségesnek látszik, hogy a cigányokat körülvevő helyi többségi társadalomról is ejtsünk néhány szót.

A társadalomtörténeti megalapozottságú szociológiai elemzésekben felmerül időnként az a tézis, miszerint akár máig ható kulturális következményei lehetnek annak, hogy az ország egyes régióiban egymástól eltérő uradalmi szerkezet volt jellemző az elmúlt néhány évszázadban, más volt az Ausztriához kötődő gazdasági kapcsolatok intenzitása és az innen érkező kulturális befolyás. A kulturális erőforrásokat és az emberek egymás közötti viszonyait meghatározó társadalomtörténeti háttér regionális sajátosságai elsősorban a közösségek belső struktúrájának elemzésekor merülnek fel. E háttér vizsgálata alapján feltételezhető például, hogy a Dunántúl jelentős részén erősebben hatotta át a szerződéselv az alá-fölérendeltségi viszonyokat, mint az ország más részein. Ebből következően a nyugati országrészben a falusi társadalmak periferiáján élők integrációját kevésbé akadályozhatta a többségi társadalom kirekesztő, jogegyenlőséget elutasító magatartása.

A társadalomtörténeti érvelés magyarázatul szolgálhatna arra, hogy miért hozták be lemaradásukat a baranyai cigányok. Azonban a megye községeiben történt nagyarányú népességcsere miatt kevésbé megalapozott ez az érvelés. Ugyanakkor éppen a világháború után többfelől érkezett telepésekkel benépesülő falvak jelenthettek viszonylag kedvező társadalmi klímát a cigányok integrációjának megindulásához. Úgy véljük, hogy a baranyai cigányok borsodiakénál erőteljesebb kötődése a magyar nemzetiséghez, valamint a gyermekvállalási hajlandóságuk gyorsabb ütemű csökkenése annak is köszönhető, hogy Dél-Dunántúlon több esélyt láttak az elmúlt évtizedekben arra, hogy asszimilációs törekvéseiket a többségi társadalom kedvezően fogadja. Ez olyan hipotézis, amelyet az országos felmérés adatai alapján nem tudunk ellenőrizni. Azonban fontosnak tartjuk, hogy többet tudjunk meg erről a kérdésről, mert – ahogy korábban kifejtettük – a kistelepüléseken élő cigányok helyzetének alakulásában fontos szerep jut a helyi közösségek saját társadalmi erőforrásainak.

Az 1971-es országos felmérés szerint a dél-dunántúli falvakban élő cigányok integrációja elmaradt a más országrészekben, például BAZ megyében tapasztalt

talt mértéktől. Az 1993-as országos felmérés megmutatta, hogy a rendszerváltást megelőző két évtizedben jelentősen csökkent a baranyaiak lemaradása, és az integrációs folyamatot kulturális asszimiláció kísérte. Fleck Gábor és Virág Tünde esettanulmánya arra utalt, hogy a baranyai falvak beás közösségeiben a rendszerváltást követően is erősek az asszimilációs törekvések. Durst Judit ugyanakkor Borsodban végzett kutatása alapján amellelt érvelt, hogy az ország északkeleti részében az életlehetőségek szűkülése egyes településeken szegregált, gettószerű szubkultúra kialakulásához vezethet. A 2003-as felmérés adatai arra utalnak, hogy az utóbbi évtizedben nem vált szét látványosan a két vizsgált régió falvaiban élő cigányok útja. Mind BAZ megyére, mind Baranyára vonatkozóan igaz, hogy a jövedelemszerzési lehetőségek inkább romlottak, és az iskolázottság abszolút mutatók alapján mért számottevő javulása is a hátrányok növekedését jelenti. Az esettanulmányok alapján kirajzolódó ellentét az országos vizsgálat adataiban nem látható. Mindazonáltal figyelmeztetnünk kell arra, hogy az országos felmérés sem biztosíthatta a két megye községeknek minden szempontból reprezentatív vizsgálatát. Ezt csak egy célzott kutatás vállalhatja fel. Nem zárható ki ugyanis, hogy a fejezet elején említett esetleges mintavételi problémák miatt a valósnál kissé rosszabb képet kaptunk a baranyai viszonyokról.

VIII. TISZAVASVÁRI CIGÁNY NÉPESSÉGE (Lengyel Gabriella)

Bevezető megjegyzések³⁷

Tiszavasvári 14 és félezres kisváros a Nyírség peremén, egy depressziós régió legrosszabb mutatójú kistérségének központja, kétezeret meghaladó cigány népességgel. A település két falu, Búd és Szentmihály egyesítésével jött létre a második világháború évei alatt. Búd szegény görögkatolikus népe a XVIII. században települt ide a Kárpátaljáról. Szentmihály jobb módú református gazdatársadalma mindig is ellentétben állt a szegény szomszédokkal. A szentmihályi Dessewffy uradalom katolikus világa elkülönült a településtől. A vallási, nemzetiségi különbségek párosulva a vagyoni, gazdálkodási, mentalitásbeli különbségekkel ma is érezhetők. Erre a megosztott helyi társadalomra épült rá – ugyancsak máig hatóan – a szocializmus klientúrarendszere. Az utóbbi években az országos trenddel ellentétben erősen nőtt a térségben a munkanélküliség: új tulajdonosai többezres elbocsátással visszafejlesztették a valamikor közép-európai jelentőségű Alkaloida gyárat, azt a gyárat, amelyre lényegében a város élete szerveződött. A település nem cigány lakói – bár évszázados együttéléstről van szó – tehertételként élik meg a cigányság jelenlétét, a városvezetés a cigányok anyagi helyzetének romlására és lélekszámának növekedésére egyre határozottabb lakóhelyi és oktatási elkülönítéssel válaszol.³⁸

A helyi cigányság nagyobbik részét a szentmihályi nagy városszéli telepen (a Széles úton) élő oláh cigány³⁹ közösség adja (fódozó, lókupec, tapasztó hagyománnyal). Gurvári eredetűek, nyelvüket beszélik, gyermekeiknek ez az anyanyelvük, az asszonyok őrzik a hagyományos viseletet, a közösségi életben is érvényesül hagyományaik jó része. Oláh cigány (kényszer)kirajzásként él a várostól 6 kilométer távolságra levő Józsefháza nevű kis településrészen (valamikor majorságon) egy száz főnyi csoport. A cigányság kisebbik része magyar anyanyelvű, Búd szélén él kis telepen és a környékén eltelepedő utcákon

³⁷ A fejezet Lengyel (2003) korábbi tanulmányára épül.

³⁸ Öt évvel ezelőtt ez nyílt konfliktushoz vezetett az utóbbi országgyűlés „kettős ballagás”-ként elhíresült eset kapcsán. A szimbolikus jelentőségű esemény hatalmas érzelmeket hozott felszínre mindkét oldalon.

³⁹ Kérdéses az „oláh cigány”, „magyar cigány” szóösszetételek egybe- vagy különírása. A hivatalos helyesírás egybeírja ezeket a szavakat, és magam is efelé hajlok, mivel úgy gondolom, hogy a cigányság egy-egy sajátos csoportját tudom így jelölni. Ugyanakkor el kívánom kerülni a lekezelő „cigánygyerek”, „cigányasszony”, „cigányember” féle kifejezésekkel való hangulati egybeesést, ezért – kutatásvezetőm tanácsára – ebben az írásban inkább a különírt változatot használom.

(főként vályogvető és kevesebb muzsikás hagyománnyal). A két anyanyelvi csoport eltérő történelmi, bár vannak múltba nyúló közös szálaik. Mindkét csoporton belül igen jelentős jövedelmi, vagyoni, lakásmódbeli, képzettségbeli különbségek vannak, és nagyban különbözik egyes alcsoportjaiknak a többségi társadalommal való kapcsolata is. Egymáshoz viszonyítva arányaiban a magyar cigányok között több a tisztességes életmódú család, valamivel magasabb az iskolázottság, több az esély a munkához jutásra, valamivel jobban elfogadják őket a környező társadalom, és nincs jelen a mély nyomor, amely az oláh cigányoknál igencsak jelentős mértékű; az oláh cigányok körében a jómódúak is valamivel kevésbé tehetősek, mint a magyar cigányok körében.

Magyar cigányok és oláh cigányok népességszáma

A Tiszavasváriban élő cigányok számáról többféle becslés készült már eddig. A 80-as évekből származó CIKOBÍ összeírás 1137 emberről szól, ez a város akkori lakosságának 7,9 százaléka. Az összeírás módszere nem ismeretes, de azt tudni lehet, hogy az akkori VB-titkár híres kis kockás füzetében nyilvántartotta a cigány családokat; ezt a füzetet használták a településfelmérési kísérletek kapcsán is.

Az 1992-es Kertesi féle becslés, amely az általános iskolás gyerekek számából indul ki, 1820 embert említ, ez 12,8 százalék. Valószínűnek tartom, hogy ez a becslés fölültalált az oláh cigány családok körében általános magas gyerekszám miatt.

1997 elején a Családsegítő összegyűjtötte az oláh cigány telepen a szociális ügyintézéshez szükséges alapadatokat. A felmérésben 1997 elején 128 ház és 788 ember szerepelt a Széles úton. 10–12 ház láthatóan kimaradt a felvételből. A Családsegítő érdeklődése nem terjedt ki a büdi magyar cigányokra. 1997 végén a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium adatokat kért a településektől a területükön található cigánytelepekről, ha több is van, akkor külön-külön. Tiszavasváriból az az információ érkezett, hogy a városban egy cigánytelep van 250 házzal és 1430 emberrel, ami jelzi, hogy nem vették túl komolyan a minisztérium érdeklődését.

Az 1997-es „kettős ballagás”-ról készült írásában, mely a *Fundamentumban* jelent meg, Kóczé Angéla valószínűsíthetően helyi források alapján 2500 tiszavasvári romáról beszél. A 2500-as fantom szám 2001-ben újból felbukkan. A *Partners Füzetek* 6. száma közli Robert E. Koulis 2000-ben folytatott kutatását a magyarországi romák közéleti attitűdjeiről „Mit akarnak a romák?” címmel. A tanulmány Tiszavasvárról szóló részének bevezetőjében az szerepel, hogy a tiszavasvári roma lakosság létszáma kb. 2500. Ezt azonban nem lehet komolyan venni, mivel a szövegben már csak 1200 főt említ, akik közül 800 lenne az oláh cigány.

A munkaügyi kirendeltség 2002. szeptemberi jelentésében 2050-re teszi a helyi cigány lakosság létszámát.

Saját adataim teljeskörűsége törekvő anyaggyűjtésen alapulnak. A tiszavasvári cigányság megoszlása ezek szerint:

VIII. 1. táblázat

A tiszavasvári cigányság megoszlása származás és lakóhely szerint

Eredet és lakóhely	Férfi	Nő	Együtt	%
Oláh cigány Széles út	586	589	1175	58,5
Oláh cigány Józsefháza	33	49	82	4,1
Oláh cigány város	6	4	10	0,5
Oláh cigány Búd	33	32	65	3,2
Oláh cigány együtt	658	674	1332	66,3
Magyar cigány Búd	343	333	676	33,7
Együtt	1001	1007	2008	100,0

A cigányok lélekszámára vonatkozó becslések többnyire kétharmad-egyharmados arányt tételeztek fel az összefoglalóan Széles útinak és büdinek nevezett cigány csoportok között. Az én adataim is pontosan ezt az arányt mutatják 2002 nyarán.

Már első megközelítésre feltűnik, hogy ha itt is igaz, hogy az oláh cigány asszonyok több gyermeket szülnek, mint a magyar cigányok – ami pedig igaz, mivel az utóbbi öt évben éppen háromszor annyi oláh cigány gyermek született, mint magyar cigány gyermek, és régebben is magasabb volt náluk a születések száma –, ennek az arálynak már el kellett volna mozdulnia az oláh cigány népesség javára. Hogy ez nem így történt, annak vagy az oláh cigányok körében magasabb elvándorlás vagy a magasabb halálozás – vagy mindkettő – lehet az oka. Magasabb elvándorlásról nem beszélhetünk, így magyarázatként az oláh cigányok rosszabb életkörülményei, rosszabb egészségi állapota és az ezekből következő magasabb halandósága szolgál.

Az összesített adatokban a nemek aránya egyenletesen oszlik meg, egyedül Józsefházán mutat meglepő többletet a nők javára.

Kormegoszlás⁴⁰ és népességnövekedés

Józsefházán a korcsoportos adatok megmutatják, hogy a 15 éven felüli népességnél a nemek aránya kiegyenlített, a fiatalabbaknál, különösen a legkisebeknél nem látok egyelőre magyarázatot arra, hogy miért születik annyival több leány, mint fiú.

⁴⁰ A 0–4 éves korcsoportról meg kell jegyeznem, hogy a csoport önmagában helytálló, az 1998–2002-ben született gyermekeket tartalmazza, de ha összehasonlításra használjuk, nem szabad elfelejteni, hogy ez az időszak fél évvel rövidebb, mint a többi 5 éves időszak, mivel az újszülöttek adatfelvételét 2002. június 18-án fejeztem be. Tehát akkor közelíthetnénk a helyes arányokhoz, ha hozzáadnánk a 2001. második felének születési számait, feltételezve, hogy az idén is nagyjából annyi gyermek születik, mint tavaly.

2001. június 19. és december 31. között születtek:

Férfi						Nő					
Oláh cigány				Magyar cigány Búd	Együtt	Oláh cigány				Magyar cigány Búd	Együtt
Széles út	Józsefháza	Város	Búd			Széles út	Józsefháza	Város	Búd		
10	–	–	1	6	17	9	4	–	2	2	17

VIII. 2. táblázat

Kormegoszlás lakóhely és származás szerint a férfiak és a nők körében

Korcsoport (év)	Férfi					
	Oláh cigány				Magyar cigány Búd	Együtt
	Széles út	Józsefháza	Város	Búd		
0–4	119	6	2	6	45	178
5–9	120	8	2	5	55	190
10–14	78	4		4	38	124
15–19	54	4	1	7	37	103
20–24	56	2		1	22	81
25–29	34	3	1	3	37	78
30–34	34	1		5	36	76
35–39	23	2		1	23	49
40–44	31				11	42
45–49	16	1		1	15	33
50–54	9	1			11	21
55–59	4	1			1	6
60–64	2				6	8
65–69	5				2	7
70–74	1				2	3
80–84					1	1
85–X					1	1
Együtt	586	33	6	33	343	1001
	Nők					
0–4	110	14	1	6	37	168
5–9	101	11	1	5	57	175
10–14	94	8	1	5	41	149
15–19	67	3		4	35	109
20–24	47	2		1	25	75
25–29	41	3	1	3	44	92
30–34	35	3		6	29	73
35–39	24	1			18	43
40–44	26	1			8	35
45–49	16	1		1	16	34
50–54	9	1		1	9	20
55–59	5				2	7
60–64	6				3	9
65–69	5				6	11
70–74	2				2	4
80–84		1			1	2
85–X	1					1
Együtt	589	49	4	32	333	1007

A magyar cigányoknál szembeötlő kiugrást mutat az 5–9 évesek korcsoportja, ezek az 1993–1997 között született gyermekek. Ha megnézzük az évenkénti születések számát, látható, hogy az oláh cigányoknál is van kiemelkedés, csak

(A szülések száma ennél több, két leány újszülött halt meg a Széles úti gyermekek közül, az egyik 80 dekás koraszülött, a másik normál súlyú, multiplex fejlődési rendelle-
nességgel.)

az összevont korcsoportokban ez elsimul. A magyar cigányok évszámonkénti születéseit érdemes nem az összevont oláh cigány, hanem a Széles úti adatokkal összehasonlítani, így Józsefháza sajátos helyzete nem zavarja meg a mutatózó irányokat.

VIII. 3. táblázat

A 16 éven aluli gyerekek száma a Széles útiak és a magyar cigányok körében

Születési év	Magyar cigány	Széles út	Széles út/magyar cigány
1986	11	25	2,27
1987	16	25	1,56
1988	15	35	2,33
1989	11	37	3,36
1990	23	28	1,22
1991	13	35	2,92
1992	17	37	2,18
1993	22	37	1,68
1994	19	40	2,11
1995	18	40	2,22
1996	25	53	2,12
1997	28	51	1,82
1998	18	51	2,83
1999	21	49	2,33
2000	14	55	3,39
2001	20	43	2,15
2002	9	31	3,44
(2002 kiegészítve)	(17)	(50)	(2,94)
Együtt	300	672	2,24
A 16 éven aluliak az egyes csoportok százalékában	44,38	57,19	

A magyar cigányoknál láthatóan visszatér az emelkedés után a születések száma a megelőző mértékre, az oláh cigányoknál nincs ilyen visszatérés, marad a megemelkedett szint. Valószínű, hogy itt kétféle – de rokon – hatásról van szó.

Az oláh cigányok esetében dinamikus népességnövekedésről beszélhetünk. A 70/80-as évek kedvező helyi folyamatai (1985-ben lett város a település) az oláh cigányok létörülményeire is kihatottak. Lakásörülményeik javultak (amennyiben a cs-házba költözést javulásnak nevezhetjük a hagyományos vályogházikóhoz képest), munkalehetőség is volt, nem csak építőipari ingázás, de helyi, közeli állami gazdasági állandó férfi munka is, mivel a növekvő helyi ipar magához vonzotta a nem cigány lakosságot. Mindez a telep növekedéséhez vezetett, az új házaspárok inkább itt telepedtek meg, mint máshol. Olyan anyagi jóléthez nem jutottak, mint a büdi magyar cigányok, mely a gyermekszám erős korlátozását vonta volna magával, viszont életörülményeik javulása, az egészségügyi ellátás relatív szintjének emelkedése a gyerekszám növekedéséhez vezetett úgy is, hogy egy család több gyermeket tudott életben

tartani, és úgy is, hogy egyre több szülőképes korú pár jelent meg a telep közösségben. Bár a kedvező gazdasági körülmények az utóbbi évtized elején az oláh cigányok számára igen gyorsan megszűntek, maradt a telep megtartó ereje, ami nemcsak azt jelenti, hogy – ha szűkösen is, de – van hol lakni, hanem megvan az életben maradáshoz még éppen elégséges rokoni háló és az életet elviselhetővé tevő társas kapcsolatok rendszere is. (Elmenni pedig egyébként sincs hová tanultság és pénz hiányában, akkor már az ismert városi közeg több lehetőséget ad a továbbéléshez, mint az ismeretlen.)

A magyar cigányoknál nincs szó dinamikus népességnövekedésről. A korosztályok létszáma alig mutat növekedést, kivéve az 1990-es, és az 1996–97-es éveket. A 90-es növekedésre egyelőre nincs magyarázatom. Az 1996–97-es években viszont hatott egy új tényező, ez a szociálpolitikai építési kedvezmény. Három gyermek után járt akkora juttatás, amiből már fel lehetett építtetni egy házat, négy gyerek után valamivel több járt, a ház méretei valamivel nagyobbak lehettek, ha az építőmester tisztességesen járt el. Elképzelhető, hogy ez az építkezési lehetőség magyarázza a szülési kedv megnövekedésének egy részét. A „szocpol”-os házat építő családok gyermekeinek születési időpontjait az 1. melléklet mutatja.

Jónéhány olyan család van (a 16., 24., 25., 30., 46., 111., 136. sorszámuak), amelyekben 6 vagy több év után született meg a harmadik vagy negyedik gyermek, méghozzá 1996–97-ben, az első nagy „szocpol”-os építkezési hullámról időzítve (a 46-os család 1995-ben született gyermekét is már ide sorolhatjuk). Feltételezhetjük, hogy itt egy tudatos családtervezési stratégia érvényesül, amit az is alátámaszt, hogy ezekben a családokban ezután már nem is született több gyermek. Még az is elképzelhető, hogy ezek a családok tulajdonképpen 2–3 gyerekre csökkentették volna a gyerekszámot, ha olyan külső tényező, mint az ingyenes építési lehetőség, nem lép közbe. (A „szocpol”-os építkezéseket az előírt önerővel együtt is ingyenes juttatásnak kell tekintenünk, hiszen az önrészt mindig az építő vállalkozó állta úgy, hogy bekalkulálta az építkezés költségébe.)

Az említett családoknál az időzítés miatt a „szocpol”-al indíték eléggé valószínűsíthető. Ugyanakkor más hatásokkal is számolni kell a szülőképes korú, potenciális „szocpol” építkező családok esetében. A magyar cigány családokban a nők nagy része dolgozott hosszabb vagy rövidebb ideig. A mezőgazdasági munkákon túl üzemi munkát is végeztek, ilyen munkahelyek voltak néhányuknak a varroda, többeknek a „csokigyár”, a legtöbben pedig a hajdúvidi baromfifeldolgozóba jártak. Hajdúvid a 80-as években és a 90-es évek első felében két busznyi munkást hordott váltó műszakban Büdről. Emellett takarító, kisegítő női munkahelyek is voltak a városban a magyar cigány nők számára. Az üzemek leépülésével, majd bezárásával a munkalehetőség megszűnt. A takarító és egyéb kisegítő munkahelyekre a nem cigány nők tartanak igényt, a beszükkült varrodai, csokigyári férőhelyekre is őket veszik fel. A női munkanélküliség megjelenése átstrukturálta a családtervezést. A korábbi évtizedek társadalmi folyamatai a gyerekszám csökkenésének irányába hatottak (női foglalkoztatottság, ház körüli állattartás, OTP-s, belvizes építkezések, a lakás berendezése, felszerelése kölcsönökkel, az iskolázottság elérésének reális le-

hetősége, amely kitolta a családalapítás, az első szülés időpontját). A folyamatok megrekedése nem csak azt jelentette, hogy a nő keresete kiesik a családi költségvetésből. (A férfi állandó munkahelye is megszűnt a 90-es években, de a magyar cigány férfiak nagy része többé-kevésbé folyamatosan jut váltakozva, kiegészítve közhasznú, alkalmi és fekete munkához.) A nő élete szerveződött át. A családközpontúság mindig is a cigány közösség fő értékei közé tartozott, ezen nem változtatott a gyerekszám csökkenése sem. A nőnek mégis volt a család közvetlen ellátásán kívüli tevékenysége, jóllehet ezt a tevékenységét legtöbbször családi, rokoni, szomszédsági kapcsolatokban végezte. A tevékenység lehetőségének a megszűnése nemcsak a jövedelemben mutatkozó hiánnyal járt, hanem hiányt vont maga után az önkifejezési és a társas kapcsolatok szintjén is. Ezt a belső hiányt segíthet megszüntetni vagy csökkenteni egy újabb, esetleg eredetileg be nem tervezett gyermek megszülése. A gyermekkel járó juttatások, mint a gyés és utána a gyet, a nő már amúgy is kiesett keresetének egy részét pótolják. Hozzávetőlegesen meg lehet mondani, hogy mekkora részét: az említett munkakörökben elérhető női fizetések mindig is a minimálbér körül mozogtak, a gyermekneveléssel kapcsolatos támogatások pedig az öregségi nyugdíjminimum körül voltak. A minimálbér és a nyugdíjminimum aránya változott az elmúlt évtizedben, jelenleg a nyugdíjminimum kevesebb mint a fele a nettó minimálbérnek; azt mondhatjuk, hogy a gyés és a gyet a kieső kereset egyre csökkenő hányadát fedezi. A gyermek után kapott családi pótlék és a kiegészítő családi pótlék (gyermekvédelmi támogatás) pedig korántsem elegendő a gyermek mégoly szűkös ellátásához sem. A magyar cigány családok racionális családtervező beállítottságát jelzi, hogy míg a többrétegű hiánypótlás és a „szocpol”-os építkezési lehetőség egymást erősítve a gyermekvállalási kedv növekedéséhez vezethetett, ez a növekedés mindazonáltal erősen korlátozott maradt.

Az oláh cigányok esetében más a helyzet. Itt gazdasági megfontolások nemigen befolyásolták a múltban sem a gyermekvállalást, a nők alkalmi, főleg mezőgazdasági munkán kívül mást nem végeztek. A családok nagyobbik részénél a gyermekek folyamatosan születtek és születnek, a „szocpol”-os építkezés jogosultságának megszerzéséhez nem volt szükség a szokottnál több szülésre. A születések bizonyos szabályozása itt is érvényesül, hiszen nem születik annyi gyermek, mint amennyi természetes módon megszülethetne. Ez a szabályozás részben esetleges (fogamzásgátló kampányokkal hozható összefüggésbe), részben stratégiai, amennyiben a családalapítást, az első gyerek születését igyekeznek kitolni – ami gyakran nem jár sikerrel, ugyanakkor látszik a törekvés a gyerekek születése közötti idő meghosszabbítására, valamint szabályozásnak tekinthetjük azt is, hogy az asszonyok még szülőképes korban befejezik a szülések sorát. Vannak törekvő, tervező családok az oláh cigány közösségben is, ahol a gyerekszámot tudatosan korlátozzák, ezek jómódú és viszonylag iskolázott családok, akiknél a gyerekek tanulása, iskoláztatása miatt már eleve kitolódik a második generáció családalapítási kezdete. Sajátos jelenség, hogy ezek a családok ma többnyire a törvény szélén élnek; legális tevékenységből a jólétet nem lehet szinten tartani.

A kormegoszlás értelmezését segítő táblázat (2. melléklet) az országos adatokat a 2001-es népszámlálás képviselői mintája alapján mutatja. Tiszavasvári városi adataim egyelőre nincsenek, ezért helyi összehasonlításához a megyei adatokat, valamint a jobban közelítő egyéni választókerület adatait használhatjuk, bár innen csak összevont korcsoport-adatok vannak. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 3. számú egyéni választókerülete 16 település adatait tartalmazza, a székhelye Tiszavasvári. (A megyei és a választókerületi adatok ugyancsak a képviselői mintán alapulnak.) A tiszavasvári cigányoknál a 0–4-es korcsoport létszámát kipótoltam a 2001. június 19-e és december 31-e között született gyermekek újra beszámításával, így az arányok jobban összehasonlíthatók, mintha fél év cigány születései hiányoznának (ezt a kiegészítést csak a kormegoszlás százalékos adatainál alkalmaztam).

Először a nem cigány népesség adatait nézve azt látjuk, hogy a megye jóval fiatalabb, mint az országos átlag: több a gyermek, és kevesebb az idős ember, ami – mint más statisztikákból tudhatjuk – nemcsak abból ered, hogy itt több gyermek születik egy családban, hanem abból is, hogy itt rövidebb ideig élnek az emberek, mint az ország szerencsésebb vidékein. A választókerület adatait a megye adataival összevetve észrevehető egy sajátos összefüggés. A gyermekszám a megyéhez hasonló arányú, ugyanakkor a fiatal felnőtt korosztály a megyénél alacsonyabb, az idős népesség pedig a megyénél magasabb. A térség gazdasági mutatóit és társadalmi mozgásait ismerve ez a jelenség arra vezethető vissza, hogy megindult a mobil, fiatal korosztály elmozdulása, feltételezhetően a megyeszékhely vagy megyén kívüli nagyvárosok felé, ezzel megnőtt az idősek aránya, a viszonylag magas gyermekszám pedig maradt, mivel a fiatal felnőttek elvándorlását ellensúlyozza a térségben magas arányú cigányság körében tapasztalható nagyobb gyermekszám.

Amikor a magyar népességnek az országos népszámlálási adatokban kirajzolódó korszerkezetét és a helyi cigányság korszerkezetét hasonlítjuk össze, bár nagy meglepetés nem ér, hiszen egyéb kutatási tapasztalatok alapján valami hasonlót lehetett várni, mégis megdöbbentő erővel hat a két szerkezet közötti különbség. A magyar társadalom átlagára nézve mondhatjuk, hogy két ember közül az egyik 40 év alatti, a másik 40 év feletti. A tiszavasvári cigány népesség átlagára hasonlóképpen azt mondhatjuk, hogy két ember közül az egyik 14 év alatti, a másik 14 év feletti. A magyar társadalom 40 éves választóvonalán Tiszavasváriban tíz cigány ember közül kilenc 40 év alatti, és csak egy van 40 év felett. A megyei és a választókerületi adatok alapján valamivel, de nem sokkal kisebb ez a különbség.

A helyi cigányság felét a gyermekkoriak teszik ki, a magyar társadalom egészében egyhatod, a helyi választókerület népességében egyötöd a gyermekkoriak aránya. Bár a társadalmi átlagtól mindkét csoport erősen különbözik, jelentős különbséget látunk a cigányságon belül a magyar cigányok és az oláh cigányok között is: a magyar cigányoknál 41 százalék, az oláh cigányoknál 54 százalék a gyermekkoriak aránya. A magyar cigányok kormegoszlása valamivel kiegyenlítettebb képet mutat, mint az oláh cigányoké. A fiatal felnőtt korosztály aránya, ha nem is jelentősen, de meghaladja a gyermekkoriakét, míg

az oláh cigányoknál jóval alacsonyabb annál (országos átlagban a fiatal felnőttek csoportja a kétszerese a gyerekkorúaknak). Az idősebb korosztályokat nézve azt látjuk, hogy a magyar cigányok körében az oláh cigányokhoz viszonyítva valamivel magasabb az idősebb kort megérők aránya, mint az oláh cigányoknál. De ez a különbség csak 1–2 százalékot jelent. Mindkét cigány közösségnél kitűnik, hogy míg a többségi társadalomban a fiatal felnőttek csoportjánál csak valamivel kisebb az idősebb felnőttek csoportja, addig a cigány népesség esetében az idősebb felnőttek a fiatal felnőttek negyedét érik csak el: 100 fiatal felnőttre országosan 80 idősebb felnőtt jut, a helyi választókerületben 76, a magyar cigányoknál 24, az oláh cigányoknál 26. Idős cigány ember pedig alig van.

VIII. 4. táblázat

Egyes korosztályok egymáshoz viszonyított aránya országos, megyei és választókerületi szinten, továbbá a tiszavasvári cigányok körében

	100 felnőtt korúra jutó			100 fiatalabb felnőtt korúra jutó			100 idősebb felnőtt korúra jutó			100 gyermek-korúra jutó idős korú
	gyermek-korú	idős-korú	gyermek- és idős-korú	gyermek-korú	idős-korú	gyermek- és idős-korú	gyermek-korú	idős-korú	gyermek- és idős-korú	
Országos	27	32	59	48	58	106	60	72	132	120
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	35	26	61	60	45	105	83	64	147	77
Sz-Sz-B. 3. sz. választókerület	36	36	72	63	63	126	84	82	166	98
Tiszavasvári cigányság együtt	104	5	109	130	6	136	514	24	538	5
Magyar cigányok	74	6	80	92	8	100	385	33	418	9
Oláh cigányok	123	4	127	156	5	161	590	18	608	3

Halálozási adatok hiányában⁴¹ nem lehet megmondani, hogy milyen különbség van a többségi társadalom és a tiszavasvári oláh cigány és a magyar cigány emberek életésélyei között, milyen hosszú élet várt rájuk születésükkor, vagy hány évet jósolhatunk meg a különböző korosztályoknak. A kormegoszlási adatok, hogy egy-egy népességcsoporton belül milyen arányban vannak jelen az öregek, nem használhatók az életkorkilátások szempontjából, hiszen nagyon eltérő a gyermekkorúak és a fiatal felnőttek száma, így az arányszám megtévesztő is lehet. Jó jelző értéket kaphatunk azonban, ha az idősebb felnőttek (40–59 év közöttiek) és az idős korúak (60 évesek és idősebbek) arányát vizsgáljuk. A társadalom egészére nézve azt látjuk, hogy országosan 100

⁴¹ Az állami halálozási anyakönyvekhez nem lehet hozzáférni. De még ha feldolgozhatók lennének is, akkor sem biztos, hogy teljes körűen kapnánk belőlük adatokat a máshol elhunytakról.

idősebb felnőttre 72 éves korú ember jut, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 63, míg a választókerületben 82 (jelentős az eltérés a megyei és a térségi adatok között, ez valószínűleg a már említett, eltérő irányú népesedési tendenciáknak az előrejedési vonulatából adódik). Tiszavasvári cigány népessége körében sokkal rosszabbak az életkilátások: mindössze 24 éves korú jut 100 idősebb felnőttre! Bizonyítani nem, de az életkörülmények ismeretében valószínűsíthető lehet ennek az okát: a helyi cigányság a többségi társadalomhoz képest sokkal rosszabb viszonyok között születik és él, sokkal rosszabbak a lakáskörülményeik; életük nagy részét nedves, rosszul fűthető lakásokban töltötték vagy töltik ma is, a rendszertelen és kevés jövedelem miatt rosszul táplálkoznak, nincs megfelelő ruházatuk, a megkülönböztetés és a tájékozatlanság miatt alacsony szintű egészségügyi ellátásban részesülnek; kedvezőbb körülmények között kezelhető, gyógyítható betegségekben vagy sérülések következtében hosszán szenvednek, értelmetlenül meg is halnak. A születéstől kezdve az élet során a nyomorúság és küszködés évtizedei alatt az ártó hatások egymásra épülnek, az emberi szervezet az öregedés kezdetén feladja.

Természetesen nem újdonság ez a feltételezés, hogy a rosszabb életkörülmények rövidebb életet engednek élni. Ennek ellenére nem árt a magától értetődőnek tűnő összefüggéseket tapasztalati anyaggal alátámasztani. Már csak azért sem, mert a magától értetődősége miatt alaposabban nem vizsgált, nem kifejtett kapcsolat helyén megjelenhetnek a jelenséget téves oldalról közelítő nézetek. A cigánysággal kapcsolatban is meglehetősen fontos ezért, hogy a nyilvánvalónak tűnő összefüggéseket is kifejtjük, adatoljuk, magyarázzuk. A többségi társadalom – önfelmentő, öngazoló mechanizmusán át – többnyire az önhibás cigány ember⁴² képét alakítja ki önmaga számára. Ez a gondolkodás a cigányok korai halálozását – már ha egyáltalán tudomást vesz erről a tényről – a cigány emberek „egészségtelen életvitelével” magyarázza; ezen a nagymértékű dohányzást és alkoholizálást érti. Tiszavasváriban a cigány férfiak többsége és a nőknek is nagy része valóban dohányzik, bár pénz hiányában korántsem szív annyit, mint szeretne, nagymértékű alkoholizálással pedig nem találkoztam gyakrabban, mint a nem cigány emberek körében. Az bizonyos, hogy az „egészségtelen életvitel” szempontjából nincs különbség a magyar cigányok és oláh cigányok között. Részben közös eredetüknek, illetve a régebben is gyakori vegyes házasságoknak köszönhetően született tulajdonságaik, esetleges genetikai előnyök vagy hátrányok tekintetében sincs közöttük az életesélyeket befolyásoló különbség. Egyedül életkörülményeikben látnunk közöttük különbséget. A többségi társadalomhoz képest sokkal rosszabb helyzetű cigányságon belül az oláh cigányok minden említett szempontból rosszabb helyzetben születnek és élnek, mint a magyar cigányok. Ez a különbség a múltban is megvolt, mégpedig – amennyire a jelenből meg lehet becsülni – a maihoz nagyjából hasonló mértékben. Így igen valószínűnek látszik, hogy az életkörülményeikben tapasztalható különbség indokolja az életkilátások-

⁴² Hasonlóképpen alakítja ki az önhibás szegény, önhibás hajléktalan képét a szociális szféra.

ban meglevő különbséget: 100 idősebb felnőtt korúra a magyar cigányoknál 33, míg az oláh cigányoknál csupán 18 idős korú jut. Ezt a feltételezést erősíti meg, hogy az élet kezdetén is igen fontos eltérést látunk a két cigány csoport között.

VIII. 5. táblázat

Az 1996–2002. június közötti tiszavasvári újszülöttek születési súlyának megoszlása (százalék)⁴³

	Oláh cigány	Magyar cigány	Nem cigány	Országos élveszületés 2001.
1000 g alatt	1,5	2,1	0,1	0,6
1000–1490 g alatt	0,5	0,7	1,1	0,8
1500–1990 g között	5,1	2,1	1,0	1,8
2000–2490 g között	14,6	16,8	5,2	5,4
2500–2990 g között	39,9	30,8	15,5	18,8
3000 g alatt	61,6	52,5	22,9	27,4
3000–3490 g között	28,5	31,5	37,8	37,6
3500–3990 g között	7,8	12,6	28,5	26,7
4000 g és több	0,5	1,4	9,1	8,2
3000 g és fölött	36,8	45,6	75,4	72,5
Ismeretlen	1,7	2,1	1,8	0,0
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

A kormegoszlásból is látható volt, de az egyes korcsoportok egymáshoz viszonyított aránya még érzékletesebben mutatja, hogy a tiszavasvári cigányság mennyire fiatal összetételű, ahol a munkaképes korúaknak nagyszámú munkaképtelen korú emberről (sok gyermekről és kevés idős korúról) kell gondoskodnia. A népszámlálás az összevont felnőtt korúakra (15–59 évesekre) számított arányokat közöl, ez mutatja, hogy milyen megterhelés van a cigány felnőtteken: a tiszavasvári cigányság munkaképes korú felnőtteire csaknem kétszerannyi munkaképtelen korú jut, mint az országos átlag.

Ha különválasztjuk a fiatalabb és az idősebb felnőttek csoportját, a cigányságon belül az oláh cigányok és a magyar cigányok között két fontos különbséget tapasztalunk. Az egyik az idősekre vonatkozó, már említett eltérés, amely a magyar cigány idős felnőtteknek az oláh cigányokéhoz viszonyított jobb életkilátását jelezte. A másik a fiatal felnőttekre jutó munkaképtelen korúak aránya. Ezt is jó jelzőszámnak tekinthetjük, mivel azt tapasztaljuk, hogy a cigány családokban a családfenntartás főként a 40 év alatti felnőttekre hárul, nagyobb eséllyel kapnak és tudnak végezni alkalmi és fekete munkákat, jobb erőnlétükkel ők látják el a gyermekeket és az öreg családtagokat. Nem mintha az idősebb felnőttek ne igyekeznének magukat hasznosítani, de ebben megkoptt erejük korlátozza őket. Tehát mondhatjuk azt, hogy a fiatal felnőttek és a munkaképtelen korúak aránya jól használható mutatója a cigány közösség ön-

⁴³ A nyilvántartás természetesen nem tartalmaz semmiféle származás szerinti megkülönböztetést. A magyar cigány és az oláh cigány adatokat az összes városi születésből magam választottam ki.

gondoskodó képességének. A magyar cigányok ebben a tekintetben kedvezően állnak, 100 fiatal felnőttre 100 munkaképtelen korú ember jut náluk, ez valamivel jobb, mint az országos 106-os arány, és jelentősen jobb, mint a választókerületi 126-os. Más kérdés, hogy a munkaképtelen korúak összetétele egészen más a magyar cigányoknál, mint országosan vagy a választókerületben. Míg a társadalmi átlagban fele-fele arányban adják a gyermekek és öregek a munkaképtelen korúakat, addig a magyar cigányoknál döntő részben gyermekek és csak nagyon kevés az öregek alkotják a munkaképtelen korú népességet.

Az oláh cigányoknál a fiatal felnőttekre jutó munkaképtelen korúak aránya igen kedvezőtlen, 100 fiatal felnőttre 161 munkaképtelen korú jut, ami a fiatal felnőttek igen feszített megterheltségét jelzi (a munkaképtelen korúak legnagyobb része gyermek, öreg kevés van).

Az életkilátásokra vonatkozó szám mellett ez a jelzőszám is felhívja a figyelmet a két cigány közösség közötti strukturális különbségekre.

Család⁴⁴

Tiszavasváriban 334 egy fedél alatt élő cigány kisközösséget látunk; közülük 191 van az oláh cigányoknál, 143 a magyar cigányoknál. Az együtt élők átlagos számát nézve oláh cigányoknál 100 egy fedél alatt élő közösségre 697 ember jut, a magyar cigányoknál 472, összehasonlításként országos átlagban 100 háztartásra 260, a megyében 290, a választókerületben 288, Tiszavasváriban 273 ember jut. Tiszavasváriban a városi adatokat a cigány népesség nélkül számítva ez az arány 250. Ezek a számok azzal a fenntartással hasonlíthatók össze, hogy a népszámlálás az egy fedél alatt lakókat abban az esetben tekintette egy háztartásnak, ha a megélhetési költségeket legalább részben közösen fedezték.

A cigány közösségeknél a helyzet valamivel bonyolultabb. A magyar cigányoknál mondhatjuk azt, hogy az egy fedél alatt, azaz egy házban lakók egy háztartást alkotnak, és ezt meg kell toldanunk azzal, hogy az egy háztartást alkotók közös fedél alatt laknak. Az oláh cigányoknál jónéhány esetben ez nem így van. Gyakran látjuk, hogy a szülői ház mellett, amely lehet egy jól megépített nagyobb vályogház, de többnyire cs-ház, elvértve belvizes-gazdasági kölcsönös ház, egészen kicsi vályogházak épülnek, olykor eredetileg nem is lakás céljára, hanem kamrának, nyári konyhának, és a családból származó fiatal házaspárok esetleg már kis gyerekekkel ezekben élnek. Amikor egy telken, egy udvarban élnek az idősebb és fiatalabb családrészek, ez gyakran tulajdonképpen közös háztartást is jelent az alkalmankénti közös tüzelő- és élelembeszerzés, alkalmankénti közös főzés, és szinte mindig közös villanyhasználat értelmében. Ugyanakkor az összeírások alkalmával ezekben a különálló kis

⁴⁴ A népszámlálás sajátos háztartás- és családeértelmezése miatt a későbbiekben nincs értelme a tiszavasvári cigányság adatait a népszámlálási adatokkal összehasonlítani. Kivételt képeznek az egyedül élők és a magukban élő házaspárok háztartásai.

lakóépületekben lakókat külön háztartásként fogják fel (nagyon valószínű, hogy a népszámláláskor is így történt). Az én adatgyűjtésem is külön egységekként tartja számon őket, már csak azért is, mivel sok esetben nehezen tisztázható, hogy mennyire szoros az egymás közelében lakók együttműködése. A magyar cigányoknál ezzel a jelenséggel, amit a köznyelv pejoratív hangsúllyal „putrisodásnak” nevez, pedig csak életadta kényszerről van szó, nem találkozunk: Bűdön a szülői családról leválni szándékozó fiatal családok viszonylag könnyen jutottak a szülők közelében olcsó régi parasztházhoz.

Az oláh cigányoknál a másik irányba eltérve is adódnak a magyar cigányoknál nem tapasztalt esetek, igaz, ezek jóval ritkábbak, mint az előbb említettek. A „szocpol”-os házak felépítése mindkét közösségben nagyot változtatott nemcsak a lakáskörülményeken, hanem az együtt élők összetételén is.

A magyar cigányoknál vagy az együtt élő család, vagy a szülői családról leválni akaró fiatal, de már legalább háromgyerekes családrész költözött az új házba, és lakik ott az eredeti összetételben ma is, ami persze módosulhat úgy, hogy esetleg a szülők vagy inkább egyedül maradt szülő költözik a fiatalokhoz, vagy valamelyik gyerek hoz oda házasársat. Ezek a változatok megvannak az oláh cigányoknál is, de hozzájuk jön még egy Bűdön nem tapasztalt jelenség is. Van, hogy a költöző család az addiginál hatszor-hétszer nagyobb lakótérbe kerül, egy helyiség helyett hetet, nyolcat foglalhat el. Kevesen tudják az új teret egyből kihasználni, berendezni, befűteni, belakni. Így fordulhat elő, hogy az üresen álló helyiségek valamelyikébe olykor egy-egy szorult helyzetben levő hozzátartozói családot fogadnak be. Ez nem jár szükségszerűen közös életvitellel, külön főzhetnek, külön gazdálkodhatnak, az összeírásokban mégis egy háztartásként jelennek meg, ami érthető is; nehéz az együttműködésnek az időben amúgy is változó mélységét megítélni, így az én adatgyűjtésem is egybe számította őket.

Mindezt figyelembe kell venni, amikor a következőkben az együtt élők, azaz egy fedél alatt élők egységét az egyszerűség kedvéért családként jelölöm meg.

A cigányok többsége lényegesen nagyobb családi közösségben él, mint a nem cigányok. A népszámlálás háztartási adatait tudjuk összehasonlítani a helyi cigányság családnagyság-adataival:

VIII. 6. táblázat

Háztartások (illetve családok) létszám szerinti megoszlása országos, megyei és választókerületi szinten, továbbá a tiszavasvári cigányok körében (százalék)

Együtt élők száma	Háztartások száma			Családok száma		
	Országos	Sz. Sz. B. megye	3. sz. vk.	Oláh cigány	Magyar cigány	Cigányok együtt
1	25,6	20,6	21,1	2,1	5,6	3,6
2	28,5	26,2	29,3	6,8	11,2	8,7
3	20,0	20,1	16,9	3,1	11,2	6,6
4	16,9	19,1	17,7	2,6	19,6	9,9
5	6,1	8,5	9,3	15,2	20,3	17,4
6 és több	3,0	5,5	5,7	70,2	32,2	53,8
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A teljes lakosság háztartásainak a fele 1–2 személyes, a cigány lakosságnál mindössze 12 százalék az 1–2 személyes családok aránya. Ha nem a háztartásokat, hanem a népességet nézzük, azt látjuk, hogy míg a választókerület népességének 7,2 százaléka él egymagában, addig a tiszavasvári cigány népességén belül mindössze fél százalék az egyedül élők aránya. Ennek csak részben oka az eltérő korösszetétel, a megyében az egyedül élők 60 százaléka idős korú, 32 százaléka középkorú, azt pedig már láttuk, hogy a cigányok között kevesebb a középkorú és jóval kevesebb az idős korú, mint a teljes lakosságban. Azt is tudjuk, hogy míg országosan és a megyében is minden negyedik idős korú él egyedül, a tiszavasvári cigányság körében minden tizedik. A különbség a cigány családok eltérő szerkezetéből adódik.

VIII. 7. táblázat

Tiszavasvári cigány családok megoszlása az együtt élő generációk száma szerint (százalék)

Együtt élő generációk száma	Oláh cigány családok	Magyar cigány családok	Cigány családok együtt
1	7,9	16,1	11,3
2	61,3	69,2	64,7
3	27,7	14,7	22,2
4	3,1		1,8
Együtt	100,0	100,0	100,0

A cigány családok egynegyede 3–4 generációs, vagyis a középkorúak és idősek együtt élnek a fiatalabbakkal. A népszámlálásban eddig nem jelentek meg generációs adatok (lehet, hogy nem is fognak; más csoportokat használnak), annyit lehet az összehasonlítás kedvéért mondani, hogy azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol fiatal, közép- és idős korú személyek együtt élnek, országosan 5,8 százalék, a megyében 6,1 százalék.

VIII. 8. táblázat

Tiszavasvári cigány családok megoszlása a 15 éven aluli gyermekek száma szerint (százalék)

15 éven aluli gyermekek száma	Oláh cigány családok	Magyar cigány családok	Együtt
0	10,5	25,2	16,8
1	7,3	14,7	10,5
2	7,9	25,9	15,6
3	19,4	19,6	19,5
4	19,4	9,8	15,3
5	17,3	2,1	10,8
6	9,4	2,8	6,6
7	6,8		3,9
8	1,6		0,9
9	0,5		0,3
Együtt	100,0	100,0	100,0

A másik jellegzetes különbség a teljes népesség és a cigány népesség együtt élőinek szerkezete között a 15 éven aluli gyermekek jelenléte. Bár a népszámlálás a 15 éven aluli gyermekek számát családonként adja meg, a tiszavasvári cigány családi adatok pedig a népszámlálás háztartási adataival vethetők össze, annyi azonban a népszámlálási családi adatokból is kitűnik, hogy legalább 60 százalék a megye teljes népességében az olyan háztartások aránya, ahol nem él 15 éven aluli gyermek. Mivel az egyedülállókat is beleszámítom, helyesebb olyan lakásról, házról beszélni, ahol nincs 15 éven aluli gyermek. A tiszavasvári cigányságról pedig azt mondhatjuk, hogy 100 cigányok lakta házból 83-ban él 15 éven aluli gyermek. (A 15 éven aluli gyermekek száma nem azt jelenti, hogy egy anyának van ennyi gyermeke, hanem azt, hogy az adott családban, háztartásban, házban ennyi gyermek él.)

Összefoglalva elmondható, hogy a cigányok házai jóval népesebbek, mint a többségi társadalom házai, lakásai. A cigányok között igen kevés az egyedül élő, a teljes népességen belül számuk jelentősebb. A cigány idősebb középkorúak és öregek nagyrészt családon belül, fiatalokkal együtt élnek, a többségi társadalomban csekély az ilyen összetett háztartások aránya. A legtöbb cigánylakta házban él iskolás vagy kisebb gyermek, a nem cigányok háztartásainak nagyobbik felében nincs 15 éven aluli gyermek.

A cigányságon belül jelentős különbségeket találunk az oláh cigányok és magyar cigányok között:

VIII. 9. táblázat

Tiszavasvári cigány családok megoszlása az együtt élők száma szerint

Együtt élők száma	Oláh cigány családok		Magyar cigány családok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
1	4	2,1	8	5,6	12	3,6
2	13	6,8	16	11,2	29	8,7
3	6	3,1	16	11,2	22	6,6
4	5	2,6	28	19,6	33	9,9
5	29	15,2	29	20,3	58	17,4
6	31	16,2	23	16,1	54	16,2
7	36	18,8	12	8,4	48	14,4
8	25	13,1	4	2,8	29	8,7
9	9	4,7	2	1,4	11	3,3
10	12	6,3	2	1,4	14	4,2
11	7	3,7	1	0,7	8	2,4
12	6	3,1	1	0,7	7	2,1
13	1	0,5	1	0,7	2	0,6
14	3	1,6			3	0,9
15	1	0,5			1	0,3
16	3	1,6			3	0,9
Együtt	191	17,3	143	100,0	334	100,0

Az oláh cigány családok legjellemzőbb csoportja (35 százalék) 6–7 fős, a magyar cigányok jellegzetes családnagysága (40 százalék) 4–5 fős. Az oláh cigány

családok több mint kétharmada 5 fősnél nagyobb, a magyar cigányoknál éppen fordított az arány, a családok kétharmada 6 fősnél kisebb. 10 vagy több ember él együtt az oláh cigány családok 17,3 százalékában, magyar cigány családoknál ez az arány 3,5 százalék. Különösen nagy létszámú családok csak az oláh cigányoknál vannak

Szembeötlő a magyar cigány családoknál a 4 fős családok aránya: 19,6 százalék, amely pontosan megegyezik a teljes népesség megyei adatával, ahol a 4 fős háztartások aránya 19,1 százalék. Ez is arra az erős törekvésre utal, amely a magyar cigányokon belül él a többségi társadalom mintáinak követésére. Az oláh cigányoknál alig találunk 4 személyes családot. Az oláh cigány családok majdnem egyharmadában 3–4 generáció él együtt. Mivel az egyedül élők aránya nagyon alacsony, azt mondhatjuk, hogy az oláh cigány közösség öregjei családban élnek. A magyar cigány családoknak csak 14 százalékában él három nemzedék együtt, így magasabb is az egyedül élők aránya. Nehéz ezt a jelenséget értelmezni, mintha ridegebb viszonyok uralkodnának a családok egy körében a magyar cigányok között. (Az egyedül élőkről a családszerkezet kapcsán még lesz szó.)

A 15 éven aluli gyermekek tekintetében is fontos a különbség a két cigány csoport között. A magyar cigány házak egynegyedében egyáltalán nincs ilyen korú gyermek, az oláh cigányoknál ez csak 10 százalék. A magyar cigányok jellemző csoportjában (40 százalék) egy-két gyermek van, az oláh cigányok hasonló jellemző csoportjában (39 százalék) három-négy gyermek van. Az oláh cigány családok egynegyedében öt-hat 15 éven aluli gyermek él, a magyar cigány családoknál ez az arány csak 5 százalék.

A családszerkezet típusai árnyaltabban mutatják be az együtt élő csoportokat. A „szülő gyerekekkel”, „háaspár gyerekekkel” meghatározásban bármilyen korú nem családos gyerek vagy gyerekek lehetnek, a „szülő” meghatározás egy vagy két szülőt is jelenthet, a „házas gyerek”, „házas unoka” vagy együtt élő párt jelent gyerekekkel vagy gyerek nélkül, vagy külön élő gyereket, unokát gyerekekkel.

VIII. 10. táblázat

Tiszavasvári cigány családok megoszlása családtypusok szerint

Családszerkezet	Oláh cigány családok		Magyar cigány családok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
Egyedülálló	4	2,1	8	5,6	12	3,6
Háaspár	11	5,8	15	10,5	26	7,8
Egy szülő gyerekekkel	5	2,6	5	3,5	10	3,0
Háaspár gyerekekkel	107	56,0	92	64,3	199	59,6
Házas testvérek	7	3,7	2	1,4	9	2,7
Szülő gyerekekkel + házas gyerek	40	20,9	10	7,0	50	15,0
Szülő + házas gyerek	12	6,3	11	7,7	23	6,9
Szülő + házas gyerek + házas unoka	1	0,5			1	0,3
Szülő + házas unoka	3	1,6			3	0,9
Egyéb összetétel	1	0,5			1	0,3
Együtt	191	100,0	143	100,0	334	100,0

Szülő, házas gyerek/unoka típusú összetett családban él az oláh cigányok 30, a magyar cigányok 15 százaléka, hozzájuk vehetjük még, mint összetett formát, a házas testvérek együttélését is. Több kisebb család egység közös életének mint életformának, amellyel, hogy szociális biztonságot nyújt, bizonyos gazdasági előnyei is lehetnek: többféle időben, többféle forrásra számíthatnak, legyen szó akár valamilyen juttatásról, akár munkabérről, élelemről, ruhane-műről, tüzelőről. A pénz vagy a természetbeni szerzemény ettől ugyan nem lesz több, de a javak hozzáférése időben megoszlik, így könnyebb velük gazdálkodni.

Az élettörténetek alapján valószínűsíthető, hogy az összetett családok aránya a 90-es évek első felében, a „szocpol”-os házak megépítése előtt magasabb volt, és kevesebb volt a magában vagy gyerekekkel élő házaspár. Egyelőre nem lehet tudni, hogy a családok szétválása milyen hosszabb távú következményekkel jár, felerősödik-e valamiféle individualizálódás az oláh cigány közösségben is (amelyet a magyar cigányoknál már tapasztalunk). Mindenesre a folyamat feltételezése ellen szól az a jelenség, hogy a „szocpol”-os házak házaspár-gyerekek típusú családjaiban sorra jelennek meg a fiatal házas gyermekek, valamint az, hogy „szocpol”-os házakban is találunk házas-testvérek típusú együttélést.

Feltűnő, hogy mindkét cigány közösségben milyen kevesen vannak a gyermeküket egyedül nevelő szülők. Az elvált vagy megözvegyült szülő igyekszik magának társat találni, vagy a szülői, nagyszülői együttélésben keres biztonságot, támogatást.

A magukban élő házaspárok lényegesen nagyobb arányban vannak a magyar cigányok között, mint az oláh cigányoknál. A magyar cigányoknál két fiatal és egy öreg gyermektelen pár van, a többieknek gyermekeik élnek Búdon, több idősebb pár valamelyik gyermekük „szocpol”-os háza mellett él régi parasztházban, de vannak szintén gyerekes, középkorú, kimondottan jó-módú házaspárok is (közöttük két uzsorás), úgy tűnik, náluk ez választott életforma.

Az oláh cigányoknál is találunk néhány gyermektelen fiatal párt, a házaspárok többsége családos gyermekük mellett él, cs-házban, vályogházban. Egy igen jó módú ötvenes házaspár él nagy házban egyedül, eddig velük élő gyermekeiknek sorban házat építettek.

Az egyedül élők – a házaspárokhoz hasonlóan – igen összetett csoport. Kor és nem szerinti megoszlásuk a következő:

VIII. 11. táblázat

Egyedül élők megoszlása nem, kor és származás szerint

Korcsoport	Magyar cigány		Oláh cigány	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
30–34				1
35–39				
40–44				
45–49	1			
50–54	1	2		1
55–59	1			
60–64				
65–69		1		2
70–74		1		
75–79				
80–84				
85–X	1			
Együtt	4	4		4

A magyar cigányok valamennyi egyedül élője öreg parasztházban lakik. Sajátos az egyedül élő férfiak jelensége. A három idősödő férfi elvált, különélő, családjukkal, gyerekeikkel rossz viszonyban vannak. Egy öreg férfi igazán elhagyatott, ezt mutatja újabb keletű ragadványneve is: Tojós. Egyedül élő férfit az oláh cigányoknál nem találunk. A nők egyike fia „szocpol”-os háza mellett lakik, kettőjük esetében átmeneti állapotról lehet szó, egyikőjük most özvegyült meg, a másik összeveszett nála lakó családos fiával (jobban mondva menyével), a fiatalok elköltöztek tőle. A negyedik, a legidősebb asszony rátarti, magányos.

Az oláh cigányok négy egyedülélője nem igazából elhagyatott. Egyikőjük egy 30 éves nő, az édesanyja nyáron halt meg, eddig kettesben éltek, ő ápolta. Nem ment férjhez (igényes), az óvodában dajka. Az ő egyedülléte is átmenetinek tűnik. A másik idős özvegyasszony, gyerekei a környékén laknak, állandóan bejárnak hozzájuk, szokás, hogy kedvenc unokája nála alszik. A negyedik a büdi önkormányzati többlakásos házban lakik, családos fiával közös előtérű kis lakásban, menyével felváltva főznek egymásnak az előtérben.

A családszerkezetet nem módosítja, de az együttélést színezi, és emellett a cigány közösségek megtartó erejét is példázza, ahogy a rászoruló távolabbi családtagokat befogadják.

VIII. 12. táblázat

Azoknak a családok a megoszlása, ahol más személy is él

Családszerkezet	Oláh cigány	Magyar cigány
Házaspár	1	
Egy szülő gyerekkel	1	1
Házaspár gyerekkel	4	3
Szülő gyerekkel + házas gyerek	2	
Szülő + házas gyerek	1	
Házaspár testvérek	1	
Együtt	10	4

A befogadottak legtöbbje óvodás vagy iskolás gyermek, ahol a testvér, unokatestvér szülő bajba (hosszabb kórházba, börtönbe) került, de előfordul az is, hogy az anya rokonaira hagyja gyerekeit, és máshol próbál megélni. Van, hogy a szülők meghaltak, ilyenkor családostestvér vagy nagyszülő neveli az árvákat. Az idősebb befogadottak között van özvegy testvér, özvegy nagynéni és szellemi fogyatékos testvér is.

Házasság

Házasságon tartósnak szánt, a környezet előtt nyilvánvaló együttélést kell értenünk, függetlenül attól, hogy a hivatalos jog szerint házasságot kötöttek-e, vagy sem.

VIII. 13. táblázat

A házasságok megoszlása a házastársak származása szerint

Oláh cigányok házasságai	N	%	Magyar cigányok házasságai	N	%
Oláh cigány / oláh cigány	208	84,9	Magyar cigány / magyar cigány	96	60,3
Oláh cigány / magyar cigány	16	6,5	Magyar cigány / oláh cigány	17	10,7
Oláh cigány / nem cigány	1	0,4	Magyar cigány / nem cigány	13	8,2
Magyar cigány / oláh cigány	17	6,9	Oláh cigány / magyar cigány	16	10,1
Nem cigány / oláh cigány	3	1,2	Nem cigány / magyar cigány	17	10,7
Együtt	245	100	Együtt	159	100

A tényleges együttélések száma az oláh cigányok között az itt mutatottnál valamivel magasabb. Jónéhány fiatal esetében az együttélés ténye nem egyértelmű. Az iskola felmentette a leányt együttélésre hivatkozva, van, hogy gyermek is született, de a fiatalok nem költöztek össze, vagy nem tisztáztak a lakáviszonyok. Ezeket nem számítottam be a házasságok közé. A tisztázatlan együttélések legtöbbje a telepen belül kötött, tehát az oláh cigány–oláh cigány arányt növelné. A magyar cigányok esetében a viszonyok átláthatóbbak, itt a számbavett házasságok a valós állapotot tükrözik. A házasságok összetételénél az első tag a férfi, a második a nő eredetét jelöli.

Bár mindkét cigány közösség eredendően exogám szerveződésű, mégis jelentős különbséget látunk párválasztási gyakorlatuk között. Az oláh cigányoknál a dédszülők, nagyszülők nemzedékei kívülről hoztak házastársat, rendszerint a nő jött kívülről. Hagyományos házassági kapcsolataik Debrecenhez, Hajdúnánáshoz, Hajdúdoroghoz fűzték őket, de kisebb nyírségi falvak oláh cigány közösségeivel is kapcsolatba kerültek, mint Nyírmihálydi, Nyíribrány, Piricse. Ha létrejött egy házasság, ez már hozta maga után a következőket, több testvér, unokatestvér házassodott be egyik közösségből a másikba. A telep növekedésével bővült a helybeli lehetséges házastársak választéka is, azaz az első-, másod-unokatestvéreken kívül eső kortársak köre (a telephez számítva Józsefházát és a Büdre került oláh cigány családokat is). Így a szülői és a most házassodó korba

kerülő nemzedékek között már többségben van a helyben kötött házasság. Az eredeti rendszer fontos eleme máig megmaradt: a telepen belül is a lány megy menynek a fiús házhoz; az új együttélések háromnegyed része ilyen.

Vegyes házasságok régen is voltak, ám ezekről a távoli kapcsolatokról a ma élők kölcsönösen nem hajlandók tudomást venni.⁴⁵ A büdi magyar cigányokkal ma is van elvételre házassági kapcsolatuk, ezekben a büdi magyar cigány lány költözik a telepi oláh cigány fiú családjába. (A fordítottjáról, vagyis hogy telepi oláh cigány lány költözne büdi magyar cigány családba, nem tudok. Telepi vagy a telepről származó oláh cigány fiú beházasodása magyar cigány családba elvételre előfordul.) Az oláh cigány családokba távolabbról is kerül olykor magyar cigány meny, ezek esetleges házassági kapcsolatok. A nem cigány házastárs kivételes.

A magyar cigány közösség ma is főként, de nem kizárólagosan exogám irányultságú. Ez a múltban azt jelentette, hogy a nők kifelé mentek férjhez, a férfiak kívülről hoztak házastársat, kívülről jövő férfiak beházasodása a mainál ritkábban fordult elő. Hagyományos házasodási körzetük meglehetősen kiterjedt, ide tartoznak a magyar cigány házastársi körben a Tisza túloldaláról a Taktaköz falvai (Taktabáj, Tiszaladány, Prügy, Taktakenéz), a Tisza innenső oldaláról a Nyíregyháza környéki tanyák („tirpák cigányok”), Nagycserkesz, távolabb Mátészalka, Fényeslitke, Hodász, esetlegesen Miskolc, Putnok, Gávaencsellő, közelebből egy-egy kapcsolattal Polgár, Tiszadada, Hajdúnánás. A helybeli magyar cigány fiatalok között is szövődik viszony, de ennek a lehetősége erősen korlátozott, mivel viszonylag kis közösségről van szó, és a közeli rokonok házassága nincs megengedve. Volt példa a közelmúltban egy unokatestvéri együttélésre, de annyira megszólták őket, hogy a kapcsolat hamarosan fel is bomlott.

Oláh cigányokkal kötött vegyes házasságok mindig akadtak. Régen a helyi, akkor még tóaljai oláh cigányokkal is volt elvételre házassági kapcsolat. Távolabbról az amúgy a magyar cigány házasodási körzethez tartozó helyekről is jöttek oláh cigány házastársak, így Prügyről, Taktakenéztől, a másik irányban Mátészalkáról, ezeken kívül Hajdúdorogról több, Kazincbarcikáról egy kapcsolat származik. A Széles útiakkal ma is van néhány házassági kapcsolat.

A legszembetűnőbb különbség az oláh cigány és a magyar cigány házasodási irány között a magyar cigányok nagyfokú hajlandósága a nem cigány pár választására. A magyar cigány házasságok egyötödében nem cigány a házastárs, az oláh cigányoknál a nem cigánnyal kötött házasságok száma a 2 százalékot sem éri el. A nem cigány házastársak csak kivételesen helybeliek. Így akad egy-egy regényes viszony, ahol a szerelem diadalmaskodik, és a családok be-

⁴⁵ A visszaemlékezések szerint csak magyarul beszélő muzsikusként voltak a Rostások, az Ábriak felmenői, mai utódaik cigányul beszélnek, a nők hagyományos viseletben járnak. Azt is tudjuk, hogy az oláh cigány Makulák és a büdi magyar cigány Kovácsok között házassági kapcsolatok voltak. Valamikor a ma is büdi magyar cigány Kótikból és Rézművesekből elszármaztak a ma az oláh cigány közösséghez számító Kótik és Rézművesek. A távolabbról származó Sebők családnak ehhez hasonlóan van oláh cigány és magyar cigány ága.

letörődnek, néhány esetben pedig a házastárs helybeli özvegy, elvált, a nőnél jóval idősebb vagy elesett férfi. De a nem cigány házastársakra inkább az a jellemző, hogy távolabbról jönnek (Hajdúnánás, Hajdúvid, Nyíregyháza, Szamoskér, Szentés, Budapest), gyakori közöttük a volt állami gondozott vagy az elesett, családját veszített fiatal. Ezzel együtt a magyar cigány családok büszkék a nem cigány házastársra, főként a férfitra: „magyar a férje” azt jelenti, hogy vitte valamire.

Úgy látszik, hogy az oláh cigány közösség meglehetősen zárt, a házasságok legnagyobb részében oláh cigány a házastárs is, ha valamire nyitnak egyáltalán, az a magyar cigányok felé történik. Nem hiszem, hogy ennek az lenne az oka, hogy nem találunk nem cigány házastársat, elesett, szegény, családot, ott-hont kereső nem cigány fiatal vagy akár idősebb ember akadhatna az ő számukra is, mint ahogy van is erre néhány példa. Úgy vélem, ennek inkább a nyelvben, szokásokban átélte kulturális másság vagy inkább önazonosságtudat az eredete. Nem arra gondolok, hogy mondjuk a kultúra megőrzésének tudatos stratégiája vezetné a párválasztást. A mindennapokban átélte különbözőség: a saját nyelv használata, a többiekétől eltérő viselet, a többiekétől eltérő sajátos közösségi szokásrendszer hívja elő a „mi” tudatot, amiből adódik, hogy párt is a „mieink” közül jó választani. Ezt a mindennapi átélést beborítja a hagyományok kötelező ereje: leegyszerűsítve úgy választ párt, ahogyan azt a hagyomány előírja. Más kérdés, hogy a maga részéről a környező többségi társadalom is mindent megtesz elszigetelésükért, különállásuk fennmaradásáért.

A magyar cigány közösség ennél jóval nyitottabb. A változatos helyekről érkező és változatos eredetű házastársak eltérő hagyományokat, szokásokat hoznak, ami ugyan színesítheti a közösség életét, de lehet olyan hatása is, hogy a családi, közösségi szerepek elmosódnak, összezavarodnak, az összefogó hagyományok veszítenek erejükből, így gyengül a közösség belső szerveződése, megtartó ereje. A büdi magyar cigányok már jó ideje próbálnak a többségi társadalomhoz idomulni, parasztizálódni azon a sajátos módon, amely a magyar cigány közösség hagyományainak, valamint a környező paraszti társadalom nyújtotta mintáknak és engedte kereteknek a keverékéből alakult ki. Ennek a törekvésnek a részeként értelmezhetjük a nem cigány házastárssal kötött házasságok viszonylag magas arányát.

A házasulók életkoráról nehéz pontos, összehasonlítható adatokat gyűjteni. Az már az iskolai felmentési nyilvántartásokból is látható, hogy a cigány leányok – és jóval kisebb részben a cigány fiúk – hamarabb kezdik a házasság életét, mint nem cigány társaik, ezen belül a magyar cigány fiatalok valamivel később, mint az oláh cigány fiatalok. Ezen alapjaiban nem változtat az sem, ha az iskolai statisztikákkal szemben fenntartásaink vannak: a felmentésnek egyszerű, kézenfekvő indoklása, hogy „elhátták”, „élettársi kapcsolatot létesíttek”, ami nem minden esetben látszik meggyőzőnek. Az iskolának a szegregált oktatásban nem fűződik a felmentéshez különösebb érdeke, a kétséges eseteknél az a valószínűbb, hogy inkább a család nem látja sok értelmét az iskolában kényszerűen eltöltött időnek, hacsak nincsenek továbbtanulási terveik (a felmentésekről az iskoláztatás tárgyalásánál még részletesen szó lesz).

VIII. 14. táblázat

Azoknak az általános iskolásoknak a kor szerinti megoszlása, akiket az iskola (a jegyző) mentett fel a rendszeres iskolalátogatási kötelezettség alól élettársi kapcsolat létesítése miatt

A tanuló a felmentéskor	Oláh cigány		Magyar cigány	
	fiú	lány	fiú	lány
12 éves		1		
13 éves	1	6		
14 éves		3		2
15 éves	3	8		
16 éves	2	2		2
Együtt	6	20	0	4

Ezeket a felmentő határozatokat 2001-ben és 2002-ben hozták, amíg a tankötelezettség fennáll, a tanuló szerepel az iskola nyilvántartásában. Három esetben volt az indoklás szerint a felmentéskor terhes a tanuló: két 15 éves oláh cigány leány és egy 14 éves magyar cigány leány (a magyar cigány leány a Széles útra ment férjhez).

Az oláh cigány és a magyar cigány leányok házassági életkorának összehasonlításához segítséget ad az első gyermek születésének időpontja. Egy helyi nyilvántartás alapján az 1996. január 1-je és 2002. június 17-e között szült nőkről tudjuk, hogy az adott időszakban melyik hányadik szülésük volt, ebből ki lehet következtetni a többi szülés időpontját. Tehát ezek az adatok azzal a megszorítással értékelhetők, hogy azokra az asszonyokra vonatkoznak, akik az utóbbi hét évben gyermeket vagy gyermekeket szültek, ahol a kikövetkeztetés nem egyértelmű, ott ismeretlen szerepel (az adatokat a 3. melléklet mutatja). A házasságkötés az első gyermek születését a legtöbb esetben egy, legfeljebb két évvel előzheti meg (amennyiben egyáltalán termékeny kapcsolatról van szó), a születésszabályozás nem az első gyermek késleltetésével kezdődik.

Élesen elkülönül a két közösség családalapítási stratégiája. Az oláh cigányoknál a nemi érést követően elfogadott a fiatalok együttélése. Nem kényszerítő erejű a korai házasság – hiszen többen vannak azok, akik még iskolába járnak ebben az életkorban –, de elfogadják. Az egészen korai házasság 12–13 éves korban itt is ritkának számít, de nem von maga után megszólást. A többségi társadalom szemében korainak számít az a házasság is, ahol a lány 14–15 éves, a fiú 1–3 évvel több. A korai házasságnak megvan hagyományosan a maga közösséget erősítő funkciója. A fiatal élete folytonosan szerveződik családi kötelékben, fő szerepei családi szerepek, fő kapcsolatai családi kapcsolatok. A szűkebb családon kívül eső kötődéseknek, mint amilyenek a kortárs csoportkapcsolatok, sokkal kisebb tér jut. Igaz, hogy a telepki közösségen belül a kortárs csoport-szerveződések is rokonsági kapcsolatok szerint alakulnak, de ezek a tágabb rokonságot érintik. Az igazán erős – és erősítő, a külvilággal szemben felvértező –, mindazonáltal meleg, bensőséges kötöttség a szűkebb családban jön létre. A korai házasság ezen túl a nemi életnek is szabályozott keretet ad, ami a tágabb közösség kohézióját erősíti a lehetséges szexuális rivalisok lekötésével. Ezzel egy időben jelen van a valamivel későbbi házasság

is. A családoknak egy jóval kisebb része egyensúlyt keres az önazonosságot biztosító hagyományos értékek és a többségi társadalomban való érvényesülés között. Ezekben a családokban a gyerekek befejezik az általános iskolát, és bekelezdenek középfokú tanulmányokba is, így a házassodási kor kitolódik. Az ilyen esetek nagyobbik részében a középiskolát (gimnáziumot, szakmunkásképzőt) nem fejezik be, az indok legtöbbször a házasságkötés (élettársi kapcsolat, terhesség): természetes, hogy a fiatal gondolkodását, érzelmeit erősen befolyásolja az a hagyományrendszer, amelyben felnőtt, és ami most is körülveszi, ugyanakkor az iskola nem képes a fiatalot megragadni, kudarokat és kiakasztást kínál a szellemi élvezetek és a társadalmi emelkedés ígérete helyett.

A magyar cigányoknál az egészen korai házassodás jóval ritkábban fordul elő, mint az oláh cigányok körében, de előfordul. Különbség van a régebbi, 10–15 évvel ezelőtti egészen korai házasságok és a mostaniak között. Régebben a viszonylag rendezett, törekvő családok körében is előfordult 14 évesen gyermeket szülő fiatal. Ez még összeegyeztethető volt az akkori iskoláztatási szokásokkal, hiszen amúgy sem végezték el a 8 osztályt. A 90-es évektől lehet számítani, hogy a magyar cigány családok döntő többségénél megindult a törekvés az általános iskola befejezésére és idővel a továbbtanulásra is. Ettől kezdve az egészen korai házasság jobbára olyan elesett családokban fordult és fordul elő, amelyekben az iskoláztatás nem játszik fontos szerepet. Lehetséges azonban, hogy ez leegyszerűsítő magyarázat, és az iskoláztatás megítélésén és az iskoláztatási életkoron kívül vagy ezekkel összekapcsolódva van valamilyen mélyebb kulturális, szokásrend szerinti összefüggés, amely a családi szocializáción keresztül bizonyos családokban erősebben, másokban pedig gyengébben érvényesül. Az iskoláztatási törekvés nem önmagában jelenik meg, hanem a többségi társadalomhoz való igazodási törekvésrendszer részeként, ahol a követett rendszernek része – amellet, hogy a nem cigány fiatalok tovább járnak iskolába, mint a cigány fiatalok – az is, hogy a nem cigány fiatalok valamivel később házasodnak, mint hagyomány szerint a cigány fiatalok.

MELLÉKLETEK

1. melléklet

„Szocpol”-os házban lakó magyar cigány családok gyermekeinek születése

A család sorszáma	Végyes házasságok	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
1												•		•		•					
7												•		+		•					
8								•													
9									•												
16			•	•																	
21						•				•			•				•				
22											•	•		•							
23		•		•	•				•				•		•						
24			•		•				•							•					
25						•									•						
26	oc/ mc											•			•		•			•	
29											•							•			
30									•						•						
31						•	•		•			•		•							
32	mc/ oc		•	•		•						•	•								
33																					
34																					
37													•	•	•	•			•		
38	mc/ oc								•		•		+		•		•				
39																					
41		•		•					•			•		•		•					
45	mc/ oc								•					•							
46		•						•						•							

„Szocpol”-os háznál lakó magyar cigány családok gyermekeinek születése (folytatás)

A család sorszáma	Végyes házasságok	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
60		•			•		•		•				•		•						
70									•							•					
71			•		•		•		•							•					
75										•		•				•		•			
77				•		•			•	•		•				•					
78										•		•									
80									•	•		•			•						
92		•		•	•				•	•											
94							•		•	•	•		•		•		•				
96										•	•				•						
104										•	•			•	•						•
106	mc/oc							•		•									•		
107			•	•						•											
110										•	•			•					•		
111	mc/oc				•	•		•	•	+								•			
128						•			•			•									
129	mc/oc								•				•			•					
131	mc/nc	•							•												
136		•					•			•						•					
152	mc/nc											•	•		•						•
155											•		•								
156								•		•		•	•			•					
158	nc/mc									•					•			•		•	

Rövidítések feloldása:

mc/oc: magyar cigány férfi, oldh cigány feleség

oc/mc: oldh cigány férfi, magyar cigány feleség

nc/mc: nem cigány férfi, magyar cigány feleség

mc/nc: magyar cigány férfi, nem cigány feleség

Az összehasonlítás kedvéért
Oláh cigány családok gyermekeinek születése a Keszkeny utca „szorpol”-os házainak egyik szakaszából

[illegible]

2. melléklet

Korcsoport (év)	Országos 2001.			Sz.Sz.B. megye 2001.			Sz.Sz.B. megye 2001. 3. sz. választókerület			Magyar cigány Tiszavasvári 2002.			Oláh cigány Tiszavasvári 2002.		
	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt
0–4	5,2	4,5	4,9	7,0	6,0	6,5				14,6	11,6	13,2	21,5	21,2	21,4
5–9	6,2	5,4	5,8	7,7	6,9	7,3				15,8	17,0	16,4	20,2	17,1	18,6
10–14	6,6	5,8	6,2	8,1	7,3	7,7				10,9	12,2	11,5	12,9	15,7	14,3
Gyermekkorú	18,0	15,7	16,9	22,8	20,2	21,5	22,4	19,9	21,1	41,3	40,8	41,1	54,6	54,0	54,3
15–19	7,0	6,1	6,5	7,6	7,0	7,3				10,6	10,4	10,5	9,9	10,7	10,3
20–24	8,5	7,3	7,9	8,2	7,4	7,8				6,3	7,5	6,9	8,8	7,3	8,0
25–29	8,1	7,2	7,7	8,1	7,4	7,7				10,6	13,1	11,8	6,1	7,0	6,6
30–34	7,3	6,5	6,9	7,6	6,6	7,1				10,3	8,7	9,5	6,0	6,4	6,2
35–39	6,3	5,8	6,0	6,7	5,9	6,3				6,6	5,4	6,0	3,9	3,6	3,8
Fiataltbb felnőtt korú	37,2	32,9	35,0	38,2	34,3	36,2	35,6	30,7	33,0	44,4	45,1	44,7	34,7	35,0	34,9
40–44	7,2	6,8	7,0	7,6	7,4	7,5				3,2	2,4	2,8	4,6	3,9	4,3
45–49	8,3	8,0	8,1	7,7	7,5	7,6				4,3	4,8	4,5	2,7	2,6	2,7
50–54	7,0	6,9	6,9	6,3	6,1	6,2				3,2	2,7	2,9	1,5	1,6	1,5
55–59	5,7	6,1	5,9	4,2	4,8	4,5				0,3	0,6	0,4	0,7	0,7	0,7
Idősebb felnőtt korú	28,2	27,8	27,9	25,8	25,8	25,8	25,2	25,1	25,2	11,0	10,5	10,6	9,5	8,8	9,2
60–64	4,7	5,7	5,2	3,9	4,6	4,2				1,7	0,9	1,3	0,3	0,9	0,6
65–69	4,2	5,4	4,8	3,3	4,9	4,1				0,6	1,8	1,2	0,7	0,7	0,7
70–74	3,5	5,0	4,3	2,7	4,3	3,6				0,6	0,6	0,6	0,1	0,3	0,2
75–79	2,5	4,0	3,3	2,1	3,5	2,8				0	0,3	0,1	0	0,1	0,1
80–84	1,0	1,9	1,5	0,7	1,4	1,0				0,3	0	0,1	0	0,1	0,1
85–X	0,7	1,6	1,2	0,4	1,0	0,7				0,3	0	0,1	0	0	0
Idős korú	16,6	23,6	20,3	13,1	19,7	16,4	16,8	24,3	20,7	3,5	3,6	3,4	1,1	2,1	1,7
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3. melléklet

Első gyer- meké szü- léskor	Jelenlegi korcsoport (év)																Együtt	
	10-14		15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49		Együtt	
	Magyar cigány	Oláh cigány	Magyar cigány	Oláh cigány	Magyar cigány	Oláh cigány	Magyar cigány	Oláh cigány	Magyar cigány	Oláh cigány	Magyar cigány	Oláh cigány	Magyar cigány	Oláh cigány	Magyar cigány	Oláh cigány		
13 éves			1				2	2		1						1	0,6	0,4
14 éves	1		1	1	2		1	2	1	2	1					6	4	3,9
15 éves			6	3	5	2	1	2	1	2	1					14	9	8,8
16 éves			4	2	5	2	6	6	4	2	4	1	1		2	26	13	15,0
17 éves			7	1	13	1	9	6	7	2	2	2	1		2	41	10	19,6
18 éves			5	1	8	1	10	4	7	2	4	2	1			35	10	17,3
19 éves			2		6	3	6	4	6	2	2	1	1		1	24	10	13,1
20 éves					3	5	1	1	3	1			3			9	7	6,2
21 éves					2	2	1	1	2	2						5	5	3,8
22 éves						1		4	2		2					4	5	3,5
23 éves								2	1	1							3	1,2
24 éves							1			1						1	0,6	0,4
25 éves										2							2	0,8
27 éves										1							1	0,4
40 éves															1	1	1,3	0,4
Ismeretlen					1	17	7	32	33	16	3	6	2		5	13	7,8	5,4
Együtt			8	45	45	17	43	32	33	16	18	6	9		5	80	260	100,0
																	100,0	100,0

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baranya megye Statisztikai Évkönyve 2002.
- Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey Katalin – Horváth Ágota: *Esély nélkül*. Budapest, 1990, Vita Kiadó.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 2002.
- Czeizel Endre – Lányiné Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba (szerk.): *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a Budapest-vizsgálat tükrében*. Budapest, 1978, Medicina.
- Durst Judit: „Nekem ez az élet, a gyerekek.” Gyermekvállalási szokások változása egy kislelkes cigány közösségben. *Századvég*, 2001, 3. sz. 71–92.
- Éltető Ödön – Havasi Éva: Az elemzési egység és az ekvivalenciaskála megválasztásának hatása a jövedelmi egyenlőtlenségre és szegénységre. *Szociológiai Szemle*, 2002, 4. sz., 157–170.
- Fleck Gábor – Virág Tünde: *Egy beas közösség múltja és jelene*. Budapest, 1999, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont.
- G. Ferete Éva: Cigányok a Csereháton. In Észak- és kelet-magyarországi földrajzi évkönyv. Miskolc, 1994, 139–154.
- Gábor Kálmán: *Az első éves hallgatók szociológiai vizsgálata. Táblázatok*. Budapest, 2002, Oktatókutató Intézet.
- Gábor Kálmán: *A 15-19 éves fiatalok iskolai életesélyei*. Budapest, 2003, Oktatókutató Intézet.
- Gábor R. István: „Reményvesztett dolgozók” a fejlett piacgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 1998, 45, 370–378.
- Gábor András – Tóth István György: A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai. *Századvég*, 2000, 4. sz., 77–114.
- Gyenei Márta: Létfeltétel alatt – Jajhalom, I. *Statisztikai Szemle*, 1993a, január, 16–31.
- Gyenei Márta: Létfeltétel alatt – Jajhalom, II. *Statisztikai Szemle*, 1993b, február, 130–146.
- Gyenei Márta: A „stratégiai gyerek”. *Népszabadság*, 1998. november 14.
- Gyukits György: Gyermekvállalás a nagyvárosi szegénynegyedben élő fiatal roma nők körében. *Szociológiai Szemle*, 2003. 2. sz. 59–83.
- Hablicsek László: *Demográfiai forgatókönyvek, 1997–2050*. Budapest, 1998, KSH Népszámtudományi Kutató Intézet.
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról, 2003*. Budapest, 2003, Országos Közoktatási Intézet.
- Havas Gábor: A kistérségek és a cigányok. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, 1999, MTA, 163–204.
- Havas Gábor – Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 1995, 3. sz., 3–20.
- Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőterén. *Kritika*, 1998, március.

- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest, 2002, Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Janky Béla: *Cigányok munkaerőpiaci helyzete a hetvenes, nyolcvanas és a kilencvenes években*. Kézirat. 1998.
- Janky Béla: Lakóhely-változtatások a cigányok körében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, 1999a, MTA, 175–203.
- Janky Béla: A cigány nők helyzete. In Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *A nők helyzete*. Budapest, 1999b, Munkaügyi Minisztérium–TÁRKI, 217–238.
- Kamarás Ferenc: Termékenység, népesség-redukció. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest, 2000, TÁRKI, 409–432.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt: *Szegénység és depriváció*. Budapest, 2004, KSH Népeség tudományi Intézet.
- Kemény István: *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon*. Kézirat. Budapest, 1972.
- Kemény István: A magyarországi cigány lakosság. *Válóság*, 1974, január, 63–72.
- Kemény István: A budapesti cigányokról. *Budapest*, 1975, 5. sz.
- Kemény István (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, 1976, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kemény István: A romák és az iskola. *Educatio*, 1996, tavasz.
- Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről. *Magyar Tudomány*, 1997, 6. sz., 641–655.
- Kemény István: A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Régió*, 1999a, 1. sz.
- Kemény István: Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest, 1999b, MTA, 229–256.
- Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Budapest, 2000a, Press Publica.
- Kemény István (szerk.): *Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest, 2000b, Osiris.
- Kemény István: A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest, 2000c, Új Mandátum, 313–330.
- Kemény István: Foglalkoztatás, munka, munkanélküliség. In Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon*. Budapest, 2000d, EÖKP, 25–31.
- Kemény István: A teljes foglalkoztatottságtól a munkanélküliségig és a láthatatlan gazdaságig. *Kisebbségkutatás*, 2000e, 4. sz. 599–608.
- Kemény István: A cigányok és az iskola. *Beszélő*, 2001, január.
- Kemény István: A munkaerőpiaci és a jövedelmi helyzet változásai. A települési és a lakásviszonyok változásai. In Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés, 2002*. Budapest, 2003a, EÖKK, 35–43.
- Kemény István: Válság után. Szegények, munkanélküliek, cigányok, versenyképtelenek. *Esély*, 2003b, 2. sz., 66–74.
- Kemény István – Havas Gábor: Cigánynak lenni. In Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport, 1996*. Budapest, 1996, TÁRKI, 352–380.
- Kemény István – Janky Béla: A cigány nemzetiségi adatokról. *Kisebbségkutatás*, 2003a, 2. sz., 309–315.
- Kemény István – Janky Béla: A 2003. évi cigány felmérésről. – Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő*, 2003b, október, 64–76.
- Kemény István – Janky Béla: A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. *Esély*, 2003c, 6. sz., 58–73.
- Kemény István – Janky Béla: Települési és lakásviszonyok. *Beszélő*, 2004, április, 96–111.

- Kertesi Gábor: Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1994, 41. sz., 991–1023.
- Kertesi Gábor: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1995a, 42. sz., 30–65.
- Kertesi Gábor: Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély*, 1995b, 4. sz., 19–63.
- Kertesi Gábor: Két cigányvizsgálat. (Kritikai elemzés) *Szociológiai Szemle*, 1996a, 1. sz.
- Kertesi Gábor: Megaláztatottak és megszorítottak. Cigány emberek beszámolóit az őket ért sérelmekről és megaláztatásokról az 1993/94. évi országosan reprezentatív cigányvizsgálat megkérdezettjei közül. *Esély*, 1996b, 3. sz.
- Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 1998, 29.
- Kertesi Gábor: A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. *Közgazdasági Szemle*, 2000a, 47. sz., 406–443.
- Kertesi Gábor: Ingázás a falusi Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 2000b, 47. sz., 775–798.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *Cigányok és iskola*. Budapest, 1996, Eucatio Füzetek, 3.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, 1998, Socio-typo.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest, 1999, MTA, 45–72.
- Kóczé Angéla: „Ebben az esetben ez nem volt szerencsés választás.” Külön ballagás Tiszavasváriban. *Fundamentum*, 1997, 135–138.
- Kocsis Károly – Kovács Zoltán: *A magyarországi cigány népesség társadalomföldrajza*. Budapest, 1991, MTA PTL.
- Kontra Miklós: Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika*, 2003, január.
- Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon*. Budapest, 2002, Múlt és Jövő.
- Köllő János: A roma munkanélküliség és a munkanélküli segélyrendszer 2000. évi reformja. In Csongor Anna – Lukács György Róbert (szerk.): *Roma munkaerőpiaci programok*. 2003, Autónia Alapítvány, 29–44.
- Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeli elhelyezkedésének alakulása Budapesten. *Valóság*, 1989, 8. sz., 73–89.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*, 1997a, július.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Ki a cigány? *Kritika*, 1997b, december.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 1998a, március.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról. *Replika*, 1998b, 30.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Adalékok a csenyétéi cigányság történetéhez. In *Csenyété antológia. Bár könyvek*. Csenyété–Budapest–Szombathely, 1998c.
- Ladányi János – Szelényi Iván: A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korában. *Szociológiai Szemle*, 2001a, 4. sz., 85–95.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 2001b, november, 94–98.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 2002, 4. sz., 72–94.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, 2004, Napvilág.
- Lengyel Gabriella: Részletek Tiszavasvári cigányságának népességleírásából. *Kisebbségkutatás*, 2003, 2. sz., 316–343.
- Liskó Ilona: *Cigány tanulók a középfokú iskolákban*. Budapest, 2002, Oktatókutató Intézet.

- Loss Sándor: Egy csapásra. *Beszélő*, 2001, január.
- Lukács György Róbert (szerk.): Roma munkaerőpiaci programok. In Csongor Anna – Lukács György Róbert (szerk.): *Roma munkaerőpiaci programok*. Budapest, 2003, Autonómia Alapítvány, 45–88.
- Magyar Statisztikai Évkönyv, 2002. Budapest, 2003, KSH.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam, IX. kötet, 1985.
- Márton László: *Kiválasztottak és elvegyülők*. Budapest, 1989, Magvető Könyvkiadó.
- Medgyesi Márton: *Millenniumi Fejlesztési célok. Jelentés*. Budapest, 2004, TÁRKI.
- Mészáros Árpád – Fóti János: A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 74 (11): 908–929.
- Népszámlálás, 2001, 2. Részletes adatok. Budapest, 2001, KSH.
- Népszámlálás, 2001, 4. Nemzetiségi kötődés. Budapest, 2002, KSH.
- Népszámlálás, 2001, 6. Területi adatok. Baranya megye. Budapest, 2002, KSH.
- Népszámlálás, 2001, 6. Területi adatok. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Budapest, 2002, KSH.
- Pik Katalin: Roma gyerekek és a speciális iskolák. *Educatio*, 1999, 2. sz.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris.
- Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés*. Budapest, 2002, KSH Népeségstudományi Intézet.
- Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): *Stabilizálódó társadalomszerkezet*. Budapest, 2004. TÁRKI, Monitor Jelentések, 2003.
- Virág Tünde: Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer. *Kisebbségkutatás*, 2003a, 2. sz., 363–373.
- Virág Tünde: Iskolai szegregáció az encsi kistérségben. In Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés*, 2002. Budapest, 2003b. EÖKK, 58–63.
- Virág Tünde: Gettósodó térség. *Kritika*, 2003c, április.

1971-ben Kemény István vezetésével országos reprezentatív felmérés készült a magyarországi cigány népességről. Az akkori vizsgálat összegzéséből idézünk:

„A hét osztálynál kevesebbet végzett cigány gyerekek gyakorlatilag majdnem teljesen analfabéták. [...] Ez megnehezíti a társadalmi munkamegosztásba való kapcsolódásukat, illetve azt olyan foglalkozásokra korlátozza, amelyeknek betöltéséhez semmiféle iskolázottság sem szükséges. [...] Ezzel egyidejűleg számolnunk kell gazdasági életünk és iparunk szerkezetének megindult átalakulásával. [...] A tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet a jövőben már nem emelkedik, hanem csökken, vagy legföljebb változatlan marad. Ennek következtében előre látható, hogy már egy-két évtized múlva felesleg képződik a tanulatlan cigány munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.”

1993 végén és 2003 tavaszán újabb országos felmérések készültek, melyek sajnálatosan igazolták az akkori jóslatokat, miközben a cigányság integrációját tovább késleltető tényezőkre is rávilágítottak. Könyvünk a három kutatás legfontosabb tapasztalatait foglalja össze, és célja, hogy átfogó képet adjon a cigányok társadalmi helyzetéről, anyanyelvi és etnikai megoszlásáról, településtípusok és régiók szerinti eloszlásáról, a települési és lakásviszonyokról, a cigány családok nagyságáról, a gyermekek és az elveszületések számáról, az iskolázottságról és a jövedelmi viszonyokról.

1290 Ft

